

Université de Montréal

DIALOGUE-PHILOSOPHIE- EDUCATION et CONSCIENTISATION

ΔΙΑΛΟΓΟΣ-ΦΙΛΟΣΟΦΙΑ-ΠΑΙΔΕΙΑ και ΣΥΝΕΙΔΗΤΟΤΗΤΑ

Par : Chrisoula Petimeza

Mémoire

Maîtrise Études individualisées

Littératures et langues du monde

Avril 2019

©) Chrisoula Petimeza, 2019

DIALOGUE-PHILOSOPHIE- EDUCATION

et CONSCIENTISATION

(L'OEUVRE DE KAZANTZAKI, VEHICULE DU DIALOGUE)

ΔΙΑΛΟΓΟΣ-ΦΙΛΟΣΟΦΙΑ-ΠΑΙΔΕΙΑ και ΣΥΝΕΙΔΗΤΟΤΗΤΑ

(ΤΟ ΕΡΓΟ ΤΟΥ ΚΑΖΑΝΤΖΑΚΗ ΟΧΗΜΑ ΔΙΑΛΟΓΟΥ)

Résumé

Le dialogue est le fil qui conduit l'humanité à sa conscience. C'est ta voix et la voix de l'autre qui se rencontrent au croisement de deux egos pour s'unir dans une troisième voix et créer la pensée, la culture et la conscience du monde. Si un homme apprend à utiliser le dialogue, à poser des questions authentiques et à utiliser sa pensée critique, il peut atteindre son « autognosie », connaissance de soi, et contribuer consciemment au changement du monde. L'éducation précoce à travers le dialogue et la philosophie, peut être la force catalytique qui conduira l'homme à son « eudaimonia », bonheur, et façonnera la libre conscience, individuelle et collective. Y a-t-il de l'espoir que le dialogue puisse jouer un rôle décisif dans la découverte de la conscience de l'homme?

Mots-clés : (dialogue, dialectique, intuition, éducation, paideia, didactique, philosophie, question, aporie, critique, conscientisation, liberté, vérité)

Summary

Dialogue is the thread that leads humanity to consciousness. It is your voice and the voice of the other that meet at the crossroad of two egos to unite into a third voice and create the thought, culture and consciousness of the world. If a man learns to use dialogue, to ask authentic questions and to use his critical thinking, he can attain his "self-awareness", self-knowledge, and contribute consciously to change the world. Early education through dialogue and philosophy may be the catalytic force that will lead man to his "eudaimonia", happiness, and will shape the free conscience, individual and collective. Is there any hope that dialogue can play a decisive role in the discovery of man's consciousness?

Keywords: (dialogue, dialectic, intuition, education, paideia, didactic, philosophy, question, aporia, criticism, consciousness, freedom, truth)

Περίληψη

Ο διάλογος είναι το σωστικό νήμα της ανθρωπότητας που την οδηγεί στη συνειδητότητά της. Είναι η δική σου φωνή και η φωνή του άλλου που συναντιούνται στο μεταίχμιο των δύο εγώ για να ενωθούν σε μια τρίτη φωνή και να δημιουργήσουν τη σκέψη, τον πολιτισμό και τη συνειδητότητα του κόσμου. Όσο ενωρύτερα μάθει ο άνθρωπος να χρησιμοποιεί το διάλογο, να θέτει αυθεντικά ερωτήματα και να χρησιμοποιεί την κριτική του σκέψη τόσο ενωρύτερα θα οδηγηθεί στην αυτογνωσία του και θα συμβάλλει συνειδητά στη συλλογική αλλαγή. Η πρώιμη παιδεία του διαλόγου μπορεί να καταστεί η καταλυτική δύναμη του λόγου η οποία θα διαμορφώσει νοηματοδοτημένες συνειδήσεις και θα οδηγήσει στην ατομική και συλλογική

ελευθερία. Υπάρχει ελπίδα ο διάλογος να παίξει αποφασιστικό ρόλο στην ανακάλυψη της συνειδητότητας του ανθρώπου; «Ἡράκλειτος οὐσίαν εἰμαρμένης ἀπεφαίνετο λόγον τὸν διὰ οὐσίας παντὸς διήκοντα. Γὺν νόφ λέγοντας ἰσχυρίζεσθαι χρὴ τῷ ξυνῷ πάντων» (Ἡράκλειτος *Ἄπαντα, Αέτιος*, I 27, 1 σ.. 22) Ο Ηράκλειτος θεωρούσε ως ουσία της εἰμαρμένης τον λόγο, ο οποίος διαποτίζει την ουσία του σύμπαντος. Για να μιλήσει κανείς με σύνεση πρέπει να στηρίζει τους ισχυρισμούς του σε αυτό που είναι κοινό στα πάντα (τον κοινό λόγο).

Λέξεις κλειδιά: (διάλογος, διαλεκτική, εκπαίδευση, παιδεία, διδασκαλία, φιλοσοφία, ερώτηση, απορία, κρητική, συνείδηση, συνειδητότητα, εκπαίδευση, ελευθερία, αλήθεια)

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

Περίληψη.....	i
Περιεχόμενα.....	iii
Ευχαριστίες.....	vii
Εισαγωγή.....	1

I. ΔΙΑΛΟΓΟΣ

1. Διάλογος, θεωρία του διαλόγου.....	3
1.1 Τι είναι διάλογος;.....	3
1.1.1 Διάλογος ο δρόμος του γίνεσθαι.....	13
1.1.2 Διάλογος ή αντιπαράθεση;.....	15
1.1.3 Η κινητήρια ερώτηση και η κριτική σκέψη.....	21
1.2 Ιστορία του διαλόγου.....	26
1.2.1 Όμηρος και πρώτος διάλογος.....	26
1.2.2 Προμηθέας ο δυναμικός διάλογος.....	27
1.2.3 Σωκράτης, διάλογος ελευθερίας και αυτογνωσίας.....	29
1.3 Είδη διαλόγου.....	32
1.3.1 Εσωτερικός διάλογος, αρχή του σκέπτεσθαι.....	33
1.3.2 Εξωτερικός διάλογος, η αρχή της αρμονίας.....	34
1.3.3 Βαθύς φιλοσοφικός διάλογος και κριτική σκέψη.....	36
1.4 Παράγοντες αποτελεσματικού διαλόγου.....	38
1.4.1 Περιβάλλον, αποδοχής, ελευθερίας, συμμετοχή.....	39
1.4.2 Παιδεία ανοιχτό πνεύμα.....	42
1.4.3 Εκπαίδευση γνώση.....	44
1.5 Κίνητρο διαλόγου.....	47
1.5.1 Η Απορία.....	47
1.5.2 Η κρίσιμη ερώτηση.....	48
1.5.3 Η αναζήτηση της προσωπικής αλήθειας.....	50

II. ΚΑΖΑΝΤΖΑΚΗΣ- ΦΙΛΟΣΟΦΙΑ ΚΑΙ ΔΙΑΛΟΓΟΣ

2.1 Ο Καζαντζάκης και το έργο του.....	51
2.1.1 Η σκέψη του Καζαντζάκη	51
2.1.2 Ο διαλογικός Καζαντζάκης.....	53
2.1.3 Η αντίληψη της ζωής σε σχέση με την ελευθερία.....	55
2.1.4 Συνειδητοποίηση ευθύνης χρέος του ανθρώπου.....	58
2.2 Το διαλεκτικό έργο του Καζαντζάκη.....	60
2.2.1 Ασκητική-ένανς ανοιχτός συμπαντικός στοχασμός.....	60
2.2.2 Ζορμπάς, διάλογος (είναι- γίνεσθαι).....	63
2.2.3 Αναφορά στον Γκρέκο αναστοχασμός.....	65
2.3 Διάλογος μέσα από το έργο του Καζαντζάκη.....	67
2.3.1 Ανοιχτός πολυφωνικός διάλογος μέσα από τον Καζαντζάκη.....	68
2.3.2 Καζαντζάκης και πανανθρώπινα ερωτήματα και προβληματισμοί	69

III. ΠΑΙΔΕΙΑ ΔΙΑΛΟΓΟΥ

3.1 Διαλεκτική παιδεία.....	72
3.1.1 Διάλογος και εκπαίδευση.....	74
3.1.2 Άσκηση σκέψης μέσω διαλόγου.....	77
3.1.3 Παράλληλη ανάπτυξη του ανθρώπου: διάλογος, σκέψη, συνειδητότητα....	78
3.2 Φιλοσοφία και Εκπαίδευση	83
3.2.1 Φιλοσοφικά ερωτήματα και εκπαίδευση.....	84
3.2.2. Ο Καζαντζάκης αυθεντικός διάλογος στην εκπαίδευση	85
3.3 Διάλογος και παιδί.....	87
3.3.1 Πρώιμη εισαγωγή στο διάλογο	87
3.3.2 Φιλοσοφία και παιδί.....	89
3.3.3 Στοιχεία παιδαγωγικού φιλοσοφικού διαλόγου.....	91
3.3.4. Αρχές παιδαγωγικής μέσα από το καζαντζακικό έργο.....	91
3.4 Πρόταση φιλοσοφικού διαλόγου.....	93
3.4.1 Φιλοσοφικής πρότασης για παιδιά	94

3.4.2 «Μικροί φιλόσοφοι»	95
3.5 Φιλοσοφία, Διάλογος, Συνειδητότητα.....	101
3.5.1 Πλανητική σκέψη και Καζαντζάκης.....	101
IV. ΕΠΙΛΟΓΟΣ.....	102
V. ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΚΕΣ ΑΝΑΦΟΡΕΣ.....	106

«Αφιερωμένο στους γονείς μου, στα παιδιά μου, στα εγγόνια μου και σε όλους εκείνους που συμβάλλουν με το διάλογο στην ανακάλυψη της συνειδητότητας και στη δόμηση της πιο ελεύθερης, αληθινής ζωής»

Ευχαριστίες

Η παρούσα εργασία είναι το αποτύπωμα τού διαλόγου της προσωπικής και επαγγελματικής μου ζωής. Ακόμη είναι το καθρέφτισμα της συνειδητοποίησης τού διαλόγου που ολοκληρώθηκε με την έμπειρη και αφοσιωμένη καθοδήγηση τού καθηγητή μου, Jacques Bouchard.

Η συγγραφή της εργασίας μου, με τη συνεργασία του Jacques Bouchard, ήταν η επιτομή του διαλόγου μου, η αποκάλυψη και επικύρωση των συντελεστών τής αποτελεσματικής λειτουργίας του: η αφοσιωμένη ακρόαση, η ειλικρινής οικοδομητική κριτική, η αποδοχή της διαφορετικής άποψης, η αφείδωλη εμπιστοσύνη στην προσπάθειά μου, ο έμπειρος στοργικός έλεγχος τού δασκάλου και η αμέριστη αγάπη για την δημιουργία. Ο διάλογος, η διδασκαλία και η μάθηση ήταν δημιουργικές διαδικασίες. Η όλη εργασία ήταν ένα διαλεκτικό ταξίδι δημιουργίας, αυτογνωσίας, προσωπικής αλήθειας και τελικά ανάπτυξης μιας βαθύτερης σχέσης με τον εαυτό μου και τον κόσμο.

Ο Buber υποστηρίζει ότι η δυναμική της ζωής βρίσκεται μόνο στον αδιαφιλονίκητο διάλογο της σχέση Εγώ -Εσύ, «I-Thou» για να καταλήξει ότι «η εύθραυστη ζωή μεταξύ γέννησης και θανάτου μπορεί να είναι μια εκπλήρωση - εάν είναι ένας διάλογος». (Martin Buber, 2014, p.92)

Μέσα από αυτή τη συνεργατική διαλογική εμπειρία εκπληρώθηκε η επιθυμία του διαλόγου.

Θα μένει πάντα λίγο το θερμό ευχαριστώ στον ακούραστο επόπτη, καθηγητή, Jacques Bouchard για την άοκνη συνοδοιπορία του και την αμέριστη συμπαράστασή του σ' αυτό το πόνημα.

Σ' ευχαριστώ μέντορά μου!

Εισαγωγή

Η παρούσα εργασία με κύριο θέμα « Διάλογος- Συνειδητότητα», είναι βασισμένη στη θεωρία του διαλόγου καθώς και στη μακρόχρονη διδακτική μου εμπειρία, με μαθητές διαφόρων ηλικιών. Διαπιστώνεται ότι ο διάλογος, είτε γραπτός, είτε προφορικός, έχει τη δύναμη να κεντρίσει το ενδιαφέρον, να ανασύρει τις προσωπικές σκέψεις, και να δημιουργήσει συνειδητότητα στους μαθητές. Παράλληλα με την εμπειρία, η θεωρία και η έρευνα, αποδεικνύουν ότι ο διάλογος είναι η ελπίδα αλλά και το σταθερό όχημα για την επίτευξη των παιδαγωγικών, κοινωνικών, ακαδημαϊκών στόχων.

Πολύ νωρίς οι Έλληνες φιλόσοφοι ασχολήθηκαν με το διάλογο. Από τους Σωκρατικούς φιλόσοφους μέχρι τους μεταγενέστερους και σύγχρονους επιστήμονες ο διάλογος αποτελεί μία μοναδική πρόταση για να μπορέσει ο άνθρωπος να στοχαστεί, να επικοινωνήσει, να συναντηθεί, να αλλάξει, να ακούσει και να νιώσει τον συνάνθρωπό του. Σήμερα οι κοινωνίες αντιμετωπίζουν τεράστιες προκλήσεις και καταλήγουν σε αλληπάλληλες δραματικές κρίσεις της ανθρωπότητας λόγω της βαβυλώνιας ασυνεννοησίας. Παρόμοια και η εκπαίδευση, σε παγκόσμια κλίμακα, αποτυγχάνει να εκπληρώσει τους στόχους της σχετικά με τη διδασκαλία, μάθηση, τη συμπεριφορά και την κοινωνικοποίηση των μαθητών.

Η επιστημονική έρευνα προσπαθώντας να δώσει λύσεις για τη βελτίωση τόσο της κοινωνίας όσο και της παιδείας καταλήγουν σε διαφορετικές, θεωρίες, φιλοσοφίες, προτάσεις. Πολλοί μελετητές προτείνουν το διάλογο ως πανάκεια για την πρόοδο των κοινωνιών και της παιδείας.

Στην παρούσα εργασία, ο διάλογος εξετάζεται από φιλοσοφικής, επιστημονικής, παιδαγωγικής και εμπειρικής πλευράς. Τα αποτελέσματα συγκλίνουν, καταδεικνύουν τη δύναμη και αποτελεσματικότητα του διαλόγου και αποτελούν γνώμονα και περιεχόμενο της εργασίας.

Στο πρώτο μέρος ο αναγνώστης θα έχει την ευκαιρία να γνωρίσει τι σημαίνει πραγματικός διάλογος, ποια είναι τα στοιχεία του, και πως μπορεί να οδηγηθεί ο άνθρωπος από την απορία στην πλέον αντικειμενική εξέταση των πραγμάτων, στην αυτογνωσία και στις αλληπάλληλες αλλαγές του γίνεσθαι. Βασικό στοιχείο για τον εσωτερικό ή εξωτερικό διάλογο αποτελεί, η κριτική σκέψη.

Στο δεύτερο μέρος το έργο του Καζαντζάκη είναι μια δημιουργική πρόταση για γόνιμο διάλογο στην εκπαίδευση, για την ανάπτυξη της κριτικής σκέψης και την ώθηση του εσωτερικού διαλόγου.

Το τρίτο μέρος είναι η εφαρμογή του διαλόγου στη διαδασκαλία. Μέσα από ένα δείγμα διαλόγων βασισμένων στα βιβλία «Τα Σοφούλια» οι μαθητές παρακινούνται να στοχαστούν, να εκφραστούν ελεύθερα παίρνοντας ευθύνη για τη σκέψη τους και αποκτώντας ευαισθησία για τον συνομιλητή τους.

Η παιδεία έχει επιλογή να στραφεί νωρίς προς το διάλογο για να μπορέσει να ανταποκριθεί στους στόχους της και να δημιουργήσει μια κοινωνία σκεπτόμενων ανθρώπων που μαθαίνουν, να ζουν, να λύνουν τις διαφορές τους και να ενεργούν συνειδητά.

Η εκπαίδευση μπορεί με όχημα το διάλογο να παίζει καταλυτικό ρόλο για την ανάπτυξη της σκέψης και της συνειδητότητας του κόσμου.

ΔΙΑΛΟΓΟΣ

1. Η θεωρία του διαλόγου

Η λέξη διάλογος είναι ενδεδυμένη με μια μαγική δύναμη και προφέρεται πολλές φορές με δέος σαν να μπορεί να αποτρέψει κάθε κακό, να δώσει όλες τις λύσεις, να καταργήσει τις διαφορές, να απλώσει την ειρήνη, να διαλύσει κάθε έριδα, να ερμηνεύσει κάθε παράλογο και να δημιουργήσει όλες τις προϋποθέσεις για ευδαιμονία. Παρόλο που ο διάλογος εμπριέχει μια καταλυτική δύναμη που μπορεί να διαλύσει πολλά από τα ανθρώπινα προβλήματα, να προκαλέσει ποθούμενες αλλαγές, οι άνθρωποι αδυνατούν να διαλεχθούν αποτελεσματικά. Ίσως αν επιτρέψουμε στο διάλογο να υπάρξει, θα μπορέσει να αποκαλυφθεί στην συνειδητότητά μας, στην αυτογνωσία μας και στη σύνδεση με τον εαυτό μας και τον κόσμο και να απολαύσουμε τη μαγεία του.

Θα πρέπει να αναρωτηθούμε όμως, τι είναι διάλογος και που κρύβεται η δύναμή του; Είναι η συζήτηση, η αντιπαράθεση, η ρητορική, η διαλεκτική, η αντιλογία, ο εριστικός λόγος; Υπάρχουν διαφορετικές θεωρίες για το διάλογο. Μερικοί χρησιμοποιούν τη λέξη “διάλογος” στη θέση της διαλεκτικής, πολλοί θεωρούν διάλογο την αναζήτηση της αλήθειας, την ονομάτιση του κόσμου, την κατάθεση πολλαπλών ιδεών, την ελεύθερη έκφραση της σκέψης, την απελευθέρωση και πραγμάτωση του εσωτερικού ανθρώπου. Μπορεί ο διάλογος να είναι το καθένα ή κι όλα τα παραπάνω;

1.1 Τι είναι διάλογος;

Στο Λεξικό της Νέας Ελληνικής Γλώσσας, διάλογος είναι «η συζήτηση ανάμεσα σε δύο ή περισσότερους ανθρώπους για την επίλυση προβλήματος, ανταλλαγή πληροφοριών κ.τ.λ» (Μπαμπινιώτης, 2002 σ.486). Το Γαλλικό Λεξικό, *Dictionnaire Larousse*,¹ καθώς και λεξικά άλλων γλωσσών δίνουν τον ίδιο περίπου ορισμό. Στην πραγματικότητα όμως, ενώ ο ορισμός της λέξης διάλογος είναι κοινός, η έννοια που του αποδίδεται διαφέρει ουσιαστικά.

1.Dialogue « Conversation entre deux ou plusieurs personnes sur un sujet défini ; contenu de cette conversation ; entretien, discussion. Discussion entre personnes, entre partenaires ou adversaires politiques, idéologiques, sociaux, économiques, en vue d'aboutir à un accord ; conversations, pourparlers ». Dictionnaire Larousse

Η λέξη «διάλογος» αποτελείται από τη λέξη λόγος² και δια (μέσα από). Η βασική λέξη του διαλόγου, λόγος, μπορεί να σημαίνει έναρθρος λόγος ή σκέψη, ή διάνοια, ή/και λογική. Εξυπακούεται ότι διάλογος μπορεί να είναι η επικοινωνία μέσω του έναρθρου

λόγου αλλά και μέσω του σκεπτόμενου λόγου. Οι άνθρωποι, μπορούν να χρησιμοποιήσουν το μοναδικό τους προνόμιο, το λόγο-σκέψη, ή/και τον έναρθρο λόγο και δια του λόγου να εκφράσουν τη σκέψη τους, να ακούσουν τη σκέψη του άλλου, να δώσουν νόημα, να αλλάξουν ή και να ενώσουν τις σκέψεις τους.

Η αξία του λόγου ως τρόπου του διανοείσθαι έγκειται στη συναλλαγή του με τον κόσμο δηλαδή στο διά-λόγου. «Οι αισθητικές πληροφορίες, οι εμπειρίες, είναι άχρηστες για τον άνθρωπο εάν δεν εκτιμηθούν και εάν σε τελευταία ανάλυση, δεν αποτελούν αιτία ή ευκαιρία, είτε για τη διαμόρφωση μιας στάσης είτε για τη λήψη μιας απόφασης. Συνεπώς, το κύρος και η σημασία του Λόγου θεμελιώνονται στην κριτική του δύναμη και σ' αυτήν την ιδιότητά του να μορφοποιεί τα φαινόμενα του κόσμου, να αναλύει και να συνθέτει τις μορφές τους και εν ολίγοις, να αναπαράγει αυτόν τον κόσμο σε μια συνθετική, συνεπή εικόνα, ένα "λογικό" κοσμοείδωλο» (Καβάσιλα- Μπεντά, 1995, τόμος Γ', σ.103).

Ο διάλογος-λόγος αποτέλεσε το πρώτο όχημα αναζήτησης αλήθειας και αυτογνωσίας. Ο Σωκράτης μέσα από τον διάλογο προσπαθεί να οδηγήσει τον συνομιλητή του στην αποκάλυψη της γνώσης τού εαυτού (αυτογνωσία) καθώς και της βαθύτερης αλήθειας των πραγμάτων, αυτής που μένει ανεξάρτητη από περιστάσεις και συνθήκες. Ο σωκρατικός διάλογος έχει σχέση με την κριτική σκέψη και την έρευνα, απαιτεί κάποιο συγκεκριμένο είδος ελεγκτικής επικοινωνίας μεταξύ του ομιλητή και του ακροατή, και σκοπό έχει την αναζήτηση της αλήθειας ή την προοδευτική προσέγγισή της μέσα από την κατανόηση. Ο Σωκράτης αφήνει τον συνομιλητή του να εκφράσει ελεύθερα την άποψή του, σχετικά με το θέμα που συζητούν, θεωρώντας αυτή την άποψη ως ολοκληρωμένη και θεμελιωμένη

2. «Λόγος η ενδιάθετη στον άνθρωπο ικανότητα έκφρασης του περιεχομένου της διάνοιάς του μέσω της γλώσσας, η ομιλία (oratio)· στη φιλοσοφία και στην Ιστορία των Ιδεών. Λόγος έχει καθιερωθεί να ονομάζεται το διανοείσθαι, ο λογισμός (ratio)».Καβάσιλας – Μπεντά, 1995.Φιλοσοφικό Κοινωνιολογικό Λεξικό. Τομός Γ, σ.103 Αθήνα. Εκδόσεις: Κ. Καπόπουλος:

Στη συνέχεια, χρησιμοποιεί την τέχνη τού διαλόγου, διαλεκτική³, δηλαδή τη διαδικασία που οδηγεί στο μη ορατό, στο μη φαινομενικό, μέσω ερωτήσεων και απαντήσεων. Έτσι οδηγεί τον συνομιλητή του στην ανακάλυψη νέων συμπερασμάτων και νέων προσεγγίσεων της αλήθειας. Μέσα από τον διάλογο και ελέγχοντας τις

απαντήσεις ο Σωκράτης στοχεύει να βοηθήσει τους συνομιλητές του να ανασύρουν από τη μνήμη τους τη γνώση της αλήθειας.

Κατά τον Πλάτωνα⁴ η διαλεκτική μέθοδος είναι η πλέον αξιόπιστη και αποτελεσματική μέθοδος του διαλόγου για να οδηγηθεί κάποιος στην μία απόλυτη αλήθεια, στην ουσία των πραγμάτων. «Η διαλεκτική μέθοδος μόνη ταύτη πορεύεται, τας υποθέσεις αναιρούσα, επ' αυτήν την αρχήν, ίνα βεβαιώσηται...» (*Πολιτεία*, 533 c-d). Η διαλεκτική αναιρεί τις υποθέσεις και φτάνει στο σημείο να δίνει λόγο για κάθε πράγμα, αντί να αρκείται στο να λαμβάνει συνεπή αποτελέσματα από ανεξέταστες υποθέσεις, όπως κάνουν τα μαθηματικά. Κι ενώ οι άλλες επιστήμες μελετούν καθρεπτιζόμενα είδωλα η διαλεκτική μελετά την πραγματικότητα.

Μέσα από τον διαλεκτικό λόγο μπορείς να γνωρίσεις την ουσία των πραγμάτων. "...και διαλεκτικόν καλείς τον λόγον εκάστου λαμβάνοντα της ουσίας " (*Πολιτεία*, 534 b). Με τη χρήση του λόγου, μέσα από τη διαλεκτική μέθοδο, μπορεί να καταστεί δυνατό στον άνθρωπο να του αποκαλυφθεί η αλήθεια, η πλέον αντικειμενική πραγματικότητα. « το τέλος του νοητού κόσμου ...τον ήλιο εις το τέρμα του ορατού.... αυτή η ανάβασις είναι η διαλεκτική» (Πλάτων, *Πολιτεία*, σελ. 687). Κατά τον Πλάτωνα για να γνωρίσει κάποιος την πραγματικότητα και να μη ζει σε ψευδαισθήσεις, σε κόσμο

3. «Διαλεκτική η τέχνη του διαλόγου. Μέθοδος. Λογική. Γνωσιοθεωρία, Θεωρία του Είναι. Το περιεχόμενο της έννοιας "διαλεκτική" μεταβλήθηκε στην πορεία της Ιστορίας. Αρχικά σήμαινε την τέχνη του διαλέγεσθαι. Ως μέθοδος διαλόγου και αναζήτησης της αλήθειας αναπτύχθηκε από τον Σωκράτη* και τον Πλάτωνα*». Καβάσιλας – Μπεντά.1995. *Φιλοσοφικό Κοινωνιολογικό Λεξικό*. Τόμος Β σ.33

4. «Ο Πλάτωνας αποκαλεί τη διαλεκτική μεταξύ άλλων : μέθοδο, δύναμη, επιστήμη, τέχνη και πραγματεία. Η πλατωνική διαλεκτική μπορεί να πάρει δύο τουλάχιστον σημασίες: Αν ληφθεί με τη σημασία της διαλογής (δηλαδή από το ρήμα διαλέγω), μπορεί να της αποδοθεί διαιρετικός χαρακτήρας (η διαλεκτική λαμβάνεται ως διαίρεση), ενώ αν ληφθεί με τη σημασία του διαλόγου παίρνει τον χαρακτήρα της ερωταπόκρισης (από το ρήμα διαλέγομαι)». Καβάσιλας – Μπεντά,1995, *Φιλοσοφικό Κοινωνιολογικό Λεξικό*. Τόμος Β Καβάσιλας – Μπεντά σ.33. Αθήνα. Εκδόσεις: Κ. Καπόπουλος:

σκιών, πρέπει να διαλέγεται. «.Ερωτάν τε και αποκρίνεσθαι...διαλεκτική...και ουκέτι άλλο τούτου μάθημα ανωτέρω ορθώς. (*Πολιτεία*, 531e, 534c). Η διαλεκτική κινεί τον νου, ώστε να βαδίζει την ανηφορική οδό, η οποία καταλήγει στη θέαση της ύψιστης ιδέας, του αγαθού (*Πολιτεία*, 532b-534b-c.)Το δομικό στοιχείο του διαλόγου είναι ο ίδιος ο λόγος είτε σαν λόγος σκέψη είτε σαν γλώσσα. «Οὐκοῦν δίανοια μὲν καὶ λόγος ταῦτόν· πλὴν ὁ

μὲν ἐντὸς τῆς ψυχῆς πρὸς αὐτὴν διάλογος ἄνευ φωνῆς γιγνόμενος» (Πλάτων, *Σοφιστής*, 263 d). (Λέω λοιπόν ότι σκέψη και λόγος είναι το ίδιο και το αυτό, με την μόνη διαφορά ότι η σκέψη είναι ο εσωτερικός διάλογος που γίνεται με την ψυχή μας, χωρίς φθόγγους). «Ο αρχαιοελληνικός στοχασμός συνένωσε τη γλώσσα και τη σκέψη κάτω από την κοινή ονομασία "Λόγος", ώστε να μη νοείται η μία έννοια ανεξάρτητα από την άλλη· η ομιλία είναι η αποκάλυψη της σκέψης και η σκέψη διαρθρώνεται και ανυψώνεται στη συνείδηση ως γλώσσα (λεκτικό σύστημα)». (Καβάσιλα- Μπεντά, Καβάσιλας – Μπεντά, 1995, Τόμος Γ', σ.103).

Κατά τον Ηράκλειτο ο λόγος υπάρχει αλλά εναπόκειται στον άνθρωπο αν θα κάνει χρήση του λόγου. «Τοῦ δὲ λόγου τοῦδ' ἐόντος αἰεὶ ἀξύνετοι γίνονται ἄνθρωποι καὶ πρόσθεν ἢ ἀκοῦσαι καὶ ἀκούσαντες τὸ πρῶτον· γινομένων γὰρ πάντων κατὰ τὸν λόγον τόνδε ἀπείροισιν εἰκόασι,... ξυνὸς γὰρ ὁ κοινός· τοῦ λόγου δ' ἐόντος ξυνοῦ ζῶουσιν οἱ πολλοὶ ὡς ἰδίαν ἔχοντες φρόνησιν» (Ηράκλειτος, *Ἄπαντα*, VII, 132). «Ενώ ο λόγος υπάρχει πάντα, ωστόσο οι άνθρωποι δεν τον κατανοούν. Κι ενώ τα πάντα γίνονται σύμφωνα με αυτή τη νομοτέλεια οι άνθρωποι μοιάζουν άπειροι. Κι ενώ ο λόγος είναι καθολικός, οι περισσότεροι άνθρωποι ζουν σαν να 'χουν ιδιωτική σκέψη».

Όμως, παρόλο που ο λόγος υπάρχει στον άνθρωπο οι περισσότεροι άνθρωποι δεν λειτουργούν δια του λόγου. Η χρήση του λόγου δεν εξυπακούεται από όλους τους ανθρώπους, γι' αυτό η σκέψη μειώνεται σε απλές φωνές, σε λόγια που δεν συνδέονται με τον ανθρώπινο λόγο, και μένουν ξένοι του νοήματος ανίκανοι να προβούν σε νοηματοδοτημένο διάλογο. « Αξύνετοι ἀκούσαντες κωφοῖσιν εἰκόασι· φάτις αὐτοῖσιν μαρτυρεῖ παρεόντας ἀπειῖναι». (Ηράκλειτος: *Ἄπαντα* VII, 132). Όσοι δεν μπορούν να κατανοήσουν, τον αληθινό λόγο, όταν τον ακούν μοιάζουν με κουφούς. Γι' αυτούς μαρτυρεί το ρητό: «παρόντες απόντες».

Ο αρχαίος ελληνικός στοχασμός θα ανοίξει διά-λόγου το δρόμο της κριτικής σκέψης. θα θέσει κριτικά ερωτήματα για την αρχή του κόσμου και θα ενδιαφερθεί ιδιαίτερα για τον άνθρωπο. Οι έννοιες της αρετής της δικαιοσύνης, της δημοκρατίας γεννιούνται μέσα από τον αρχαίο ελληνικό λόγο και λειτουργούν στην αρχαία Αθήνα για πρώτη φορά μέσα από τη συμμετοχή των πολιτών στο δημοκρατικό διάλογο. Ο διάλογος ως πρακτική ήταν αναγκαίος και για τον Αθηναίο πολίτη στο πλαίσιο της αρχαίας αθηναϊκής δημοκρατίας. Ο πολίτης είχε δικαίωμα να συμμετέχει, να αγορεύει, να παρεμβαίνει, να διαφωνεί, και να

το πείθει μέσω του λόγου στην «Εκκλησία του Δήμου». Ο κήρυκας ρωτούσε από το βήμα: «τις αγορεύειν-βούλεται»; Δηλαδή: «ποιος θέλει να μιλήσει»;

Ο διά-λόγος με τη διπλή του έννοια της λογικής και γλώσσας θα αποτελέσει όχημα σκέψης, έρευνας και έκφρασης στον αρχαίο ελληνικό κόσμο σκέψης. Στη συνέχεια θα περάσει στους μεταγενέστερους για να γίνει πηγή της σύγχρονης διαλεκτικής σκέψης.

Για τους σύγχρονους μελετητές η γλώσσα-λόγος αποτελεί βασική παράμετρο του διαλόγου, και διαμορφώνεται συνεχώς από τη δυναμική του διαλόγου, μέσα από λόγια, μορφασμούς και εκφράσεις και ταυτόχρονα διαμορφώνει τον διάλογο. Η γλώσσα και ο διάλογος δομούνται ταυτόχρονα από αυτό που έχει ή που δεν έχει ακόμη ειπωθεί, αλλά έχει διατυπωθεί σαν απορία, ερωτηματικό, αβεβαιότητα, προσδοκώντας και προκαλώντας την απόκριση. Σε ένα διάλογο κάθε λέξη αγγίζει το λόγο και διαμορφώνει τη σκέψη προς μία μελλοντική σκέψη η οποία μπορεί να είναι και μια υπεύθυνη απάντηση, μια λύση, μία συνειδητή αλλαγή, μια νέα αντίληψη. Ο Voloshinon θεωρούσε ότι όλες οι λέξεις έχουν έναν εγγενώς διαλογικό χαρακτήρα. Μέσα από τις λέξεις εκφράζεται όχι απλά η ατομική συνείδηση, αλλά ο διάλογος περασμένων φωνών και άλλων συνειδήσεων. Η μοναδική μορφή γλωσσικής έκφρασης της πραγματικής ανθρώπινης ζωής είναι ο λόγος-διάλογος, διότι διάλογος δεν είναι απλά ο έναρθρος λόγος, αλλά η φωνή της σκέψης, η φωνή της συνείδησης.

Σύμφωνα με τον Voloshinon (1973), η διαλεκτικότητα είναι ένα πολύ θεμελιώδες χαρακτηριστικό της ομιλίας, στο βαθμό που επηρεάζει τη δομή της γλώσσας. Οι λέξεις-λόγια στο διάλογο είναι ευθύνη όλων των συνδιαλεγόμενων και αποτελούν συνδετικούς κρίκους μεταξύ των ομιλητών. Υποστηρίζει ότι οι λέξεις είναι ακριβώς το προϊόν της αμοιβαίας σχέσης μεταξύ ομιλητή και ακροατή. Ο προσανατολισμός της λέξης προς τον παραλήπτη έχει εξαιρετικά μεγάλη σημασία. «Μια λέξη είναι μια γέφυρα που ρίχτηκε μεταξύ εμένα και του άλλου. Εάν το ένα άκρο της γέφυρας εξαρτάται από μένα, τότε το άλλο εξαρτάται από τον παραλήπτη της λέξης». (Voloshinon, *Marxism and the Philosophy of Language*, 1973, σ.86).

Τα λεκτικά μηνύματα που ανταλλάσσουν δύο ή περισσότερα άτομα, μαζί με τα μη λεκτικά, συμβάλλουν στη δημιουργία της δόμησης επικοινωνίας και μπορούν να αποτελέσουν γενεσιουργό δύναμη του διαλόγου. Στο διάλογο συμμετέχουν πολλαπλές,

διαφορετικές φωνές, όπου συναντιούνται για να ζυμωθούν σε έναν άλλο λόγο. Όπως αναφέρει ο Bakhtin (2000), η γλώσσα είναι ριζικά ετερογλωσσική. Πλήθος αντιτιθέμενες και κοινωνικο-ιδεολογικά διαμορφωμένες φωνές μόνο μέσα από το διάλογο μπορούν να αποτελέσουν σύνθεση νέων σκέψεων. Μέσα από τις φωνές αποκαλύπτονται νέες διαφορετικές ιδέες οι οποίες οσμώνονται σε άλλες ή δημιουργούν νέες. Μέσα από τον διάλογο, αρθρώνονται η δική μας σκέψη, η σκέψη του άλλου, οι έναρθρες ή σιωπηρές σκέψεις αλλότριων φωνών οι οποίες τροφοδοτούν τις ιδέες και ταυτόχρονα τον διάλογο. Ο διάλογος είναι η συναυλία των ιδεών που συνθέτουν τη μελωδία. Για να υπάρξει διάλογος παρόμοια με τη μουσική σύνθεση θα πρέπει να υπάρχουν διαφορετικές, πολλές ιδέες που πρέπει να ακουστούν και να εξεταστούν και να συνυπάρξουν αρμονικά.

Ο Bakhtin θεωρεί ότι κάθε φωνή μέσα από τον διάλογο εκφράζει ένα κομμάτι της αλήθειας. Οι φωνές μου, οι φωνές σου, δύο ή περισσότερες εξωτερικές ή εσωτερικές, φωνές, φιλτραρισμένες από το διάλογο, δημιουργούν και αποτελούν απαραίτητη προϋπόθεση για τη δόμηση της αλήθειας και της συνειδητότητας. Όλοι οι άνθρωποι αναπόφευκτα συμμετέχουμε συνεχώς σε ένα διάλογο αλλότριων φωνών που εκφράζουν σκέψεις, ιδέες, απόψεις. Επιλεκτικά, κάποιες φωνές τις αφομοιώνουμε και έτσι αλλάζουμε, και άλλες τις αποβάλλουμε. «Η αλήθεια έρχεται στο φως, όταν μπορεί κανείς να ακούει διαφορετικές απόψεις ταυτόχρονα και στη συνέχεια η δική του προστίθεται στο μείγμα και αυτό με τη σειρά του παράγει μια έκδοση της αλήθειας που μοιάζει με μουσική σύνθεση. Σε μια μουσική σύνθεση οι ξεχωριστές φωνές είναι πάντα εκεί, αλλά αποτελούν μόνο ένα μέρος της όλης μουσικής ενώ στη συνάντησή τους δημιουργείται η μελωδία. Με τον ίδιο τρόπο, γεννιέται η αλήθεια μέσα από τον διάλογο στο σημείο που αγγίζονται οι διαφορετικές συνειδήσεις» (Bakhtin, *Problems of Dostoevsky's Poetics*, 1984, σ.69).

Ο Bohm (*On dialogue*, 1996 σ. 6) ορίζει το διάλογο σαν έναν ελεύθερο χώρο όπου οι άνθρωποι συναντιούνται για να σκεφτούν, να ερευνήσουν τη διαδικασία της σκέψης και να την αυτορυθμίσουν, χωρίς προκαθορισμένους στόχους, ούτε προσμονή συγκεκριμένων λύσεων που εγκλωβίζουν τη σκέψη. Ο διάλογος δεν εστιάζει σε έναν ή ακόμα και σε όλους τους μεμονωμένους συμμετέχοντες αλλά βασίζεται στην αμοιβαία ανταπόκριση και την ευθύνη των συνομιλητών να εκφράσουν μια πραγματικά αληθινή απάντηση στην οποία θα στηριχτεί η συνέχεια του διαλόγου. Η όλη ύπαρξη του διαλόγου προϋποθέτει τη

συνεχή ελεύθερη ροή του λόγου και της σκέψης ανάμεσα στους διαλεγόμενους. Όλα στο διάλογο πρέπει να βρίσκονται σε μια αέναη δημιουργική κίνηση.

Πολύ χαρακτηριστικά ο Bohm για να απεικονίσει την αναγκαιότητα της ελεύθερης ροής του διαλόγου χρησιμοποιεί την μεταφορά του νοητικού χορού. Το πνεύμα του διαλόγου είναι ένα ελεύθερο παιχνίδι, ένα είδος συλλογικού χορού τού νου που έχει ωστόσο τεράστια δύναμη και αποκαλύπτει το συνεκτικό σκοπό του. Μόλις αρχίσει, γίνεται συνεχής περιπέτεια που μπορεί να ανοίξει το δρόμο για σημαντικές και δημιουργικές αλλαγές. Όπως στο χορό οι άνθρωποι πρέπει να έχουν στο νου τους ο ένας στον άλλον, καθώς κινούνται συνεχώς για να υπάρχει ροή της κίνησης, έτσι και στο διάλογο θα πρέπει να υπάρχει συνεργασία και επίγνωση για την ύπαρξη του άλλου για να μη διακόπτεται η ροή των σκέψεων. Η απρόσκοπτη ρευστότητα του διαλόγου επιτρέπει τη ροή ενός ρεύματος νοημάτων που ρέει μέσα και μεταξύ των διαλεγόμενων και που μπορεί να διαπεράσει όλη την ομάδα και να αναδυθεί σε μια νέα αντίληψη. Αυτή η νέα συλλογική αντίληψη, η οποία αναδύεται μέσα από τον καθένα και στο χωροχρόνο του διαλόγου, μπορεί να αποτελέσει την ενωτική δύναμη της σκέψης. «Η κοινή αντίληψη μιας έννοιας μπορεί να καταστεί η "κόλλα" ή "το τσιμέντο" που συγκρατεί τους ανθρώπους και τις κοινωνίες μαζί.» (Bohm, *On Dialogue*, 1996, σ.6).

Με το διάλογο αρχίζει να δημιουργείται ένα είδος νέου νου-σκέψης το οποίο βασίζεται στην ανάπτυξη ενός κοινού νοήματος. Οι άνθρωποι δεν είναι πλέον κατά κύριο λόγο στην αντίθεση, ούτε όμως σε πλήρη αλληλεπίδραση αλλά συμμετέχουν σε μια δεξαμενή ενός κοινού νοήματος, η οποία έχει τη δυνατότητα για συνεχή ανάπτυξη και αλλαγή. Φέρνοντας τους ανθρώπους κοντά μέσα από τον διάλογο συνυφαίνονται οι ανθρώπινες σκέψεις μέσα από μια συνεχή κίνηση, αξιοποιείται η ατομική και συλλογική νοημοσύνη, δημιουργείται μια δυναμική αρμονία. Η απομόνωση της ατομικής σκέψης εμποδίζει τη συνεκτικότητα και την επίτευξη καθολικού λόγου.

Παρόμοια με τον Ηράκλειτο, ο Bohm, υποστηρίζει ότι μία από τις δυσκολίες της σκέψης-λόγου για να επιτευχθεί συλλογική νοητική αρμονία, είναι η διαίρεσή της. Ο κατακερματισμός της σκέψης-λόγου δεν μπορεί να θεωρηθεί διάλογος διότι δεν έχει συνοχή ακριβώς όπως σε ένα πάζλ υπάρχουν ασύνδετα κομμάτια τα οποία δεν μπορούν να συνθέσουν μια ολοκληρωμένη εικόνα-σκέψη. Με τον τρόπο αυτό της ασύνδετης σκέψης οι άνθρωποι μειώνουν ασυνείδητα το κόσμο σε μέρη εγκλωβίζοντάς τον στην

απομόνωση ατομικών σφαιρών σκέψης κι έτσι αντί της διαλογικής σκέψης κυριαρχεί η θρυμματισμένη σκέψη. Ο Bohm για να καταδείξει τη σημασία του κατακερματισμού, χρησιμοποίησε συχνά το παράδειγμα ενός σπασμένου ρολογιού που έχει διαλυθεί σε κομμάτια. Τα κομμάτια, δεν έχουν λειτουργική σχέση μεταξύ τους, είναι άσχετα από αυτά που απαρτίζουν το μηχανισμό του ρολογιού. Συναρμολογημένα δημιουργούν μια σχέση μεταξύ τους, με αποτέλεσμα να αποτελούν ένα λειτουργικό σύνολο. Παρομοίως, σύμφωνα με τον Bohm (1996), οι απομονωμένες κοινότοπες σκέψεις της ανθρωπότητας οδηγούν σε αποσπασματική αντίληψη του κόσμου, ενός κόσμου που στην ουσία ενώ είναι ένας, παραμένει χωριστός. Η συνοχή της σκέψης είναι το αποτέλεσμα της διαλογικής συνάντησης ανθρώπων που συναντιούνται μέσα τους και με τον κόσμο γύρω τους και νοηματοδοτούν τη ζωή τους.

Οι Anderson, Cissna & Arnett, ορίζουν το διάλογο ως μια διαδικασία που υποδηλώνει κάτι περισσότερο από μια απλή ανταλλαγή μηνυμάτων και αλληλεπίδρασης. Επισημαίνουν ότι στο διάλογο υπάρχει μια συγκεκριμένη διαδικασία και ποιότητα επικοινωνίας στην οποία οι συμμετέχοντες «συναντώνται, πράγμα που επιτρέπει να αλλάζουν, αλλάζοντας». (Anderson, Cissna & Arnett, *The reach of dialogue: Confirmation voice and community*, 1994, σ.10) .

Το νόημα δημιουργείται μόνο όταν έρχεται σε επαφή με ένα άλλο νόημα –το νόημα ενός άλλου- έτσι τρέφεται και ανανεώνεται διαρκώς μόνο μέσα από το διάλογο. Δεν μπορώ να γίνω ο εαυτός μου χωρίς τη συνάντηση και την αποδοχή του άλλου μέσα από το διάλογο. Πρέπει να βρω τον εαυτό μου σε κάποιον άλλον, βρίσκοντας τον άλλο στον εαυτό μου (με αμοιβαίο αντικατόπτρισμα και με αμοιβαία αποδοχή). Μετέχοντας ο άνθρωπος στο διάλογο μετέχει σε μια συνεχόμενη συνειδητή αλλαγή.

Κατά τον Buber η ποιότητα της αλλαγής είναι αποτέλεσμα της ποιότητας τού «μεταξύ χώρου» που δημιουργείται στο διάλογο. «Όταν δύο άτομα «συμβούν» το ένα στο άλλο, τότε υπάρχει ένα ουσιώδες υπόλοιπο που εκτείνεται πέρα απ' την ειδική σφαίρα του καθενός αλλά είναι κοινό σ' αυτούς. Αυτό το υπόλοιπο είναι η βασική πραγματικότητα, η «σφαίρα του μεταξύ» (Maurice S. Friedman, Martin Buber, *The Life of Dialogue*. 1955, σ. 98). Αν ο κοινός χώρος ευνοεί την επικοινωνία τότε η αλλαγή θα είναι επιλεγμένη

συνειδητά και θα αντανακλά την επιλογή της νοηματοδότησης του κάθε συνδιαλεγόμενου.

Απαραίτητη προϋπόθεση, για να υπάρξει πραγματικός διάλογος, είναι δημιουργία σχέσης, ανυπαρξία προκατάληψης, ελευθερία έκφρασης, ανάληψη ευθύνης καθώς και η αποδοχή του άλλου. Η συνάντηση τούτη θα είναι δυνατή αν οι άνθρωποι δημιουργήσουν ένα πεδίο διαλόγου απαλλαγμένο από απόψεις βασισμένες σε αλήθειες απολιθωμένες, εικονικές που τις υπερασπίζονται με πάθος και αδιαλλαξία. «Στο διάλογο κανένας δεν θα πρέπει να βάζει στόχο να νικήσει αλλά να θέσει ένα άλλο ερώτημα για να συνεχίσει το διάλογο. Για να καταστεί δημιουργικός ο διάλογος ο καθένας «έχει ανάγκη από τον έλεγχο του άλλου, από τη δοκιμασία του άλλου, και χρειάζεται τον άλλο για να προσεγγίσει την αλήθεια». (Bohm, *On Dialogue*, 1996, σ.15). Γνωστή είναι η ρήση του Ευάγγελου Παπανούτσου, «Στον διάλογο δεν πάμε να σώσουμε τις ιδέες μας, πάμε να σώσουμε την αλήθεια». Ποια αλήθεια; Αυτήν που ανακαλύπτουμε συνειδητά συνεχώς μέσα από τον διάλογο.

Ο Krippendorff (*Rethinking Communication: Paradigm Issues*, 1989, σ.90) υποστηρίζει ότι ο διάλογος είναι πιθανώς η πιο ευγενής μορφή ανθρώπινης αλληλεπίδρασης . Για τον Krippendorff η διαλογική επικοινωνία, η οποία συμπεριλαμβάνει τον σεβασμό και την ευαισθησία για τις απόψεις του άλλου, είναι ηθική επιταγή. Οι συμμετέχοντες δεσμεύονται στη διαδικασία του διαλόγου, χωρίς να έχουν την εξουσία να καθορίζουν την κατεύθυνσή του. Έχουν την ενσυναίσθηση που τους επιτρέπει να αλλάζουν θέσεις και να βλέπουν τον κόσμο συμπεριλαμβανομένου και του εαυτού τους μέσω των δομών-κατασκευών κάποιου άλλου. Η ηθική επιταγή επιτρέπει την αγάπη να είναι μέρος της διαδικασίας

Ο Freire υποστηρίζει ότι η όλη ύπαρξη του διαλόγου και η δημιουργία της διαλογικής αρμονίας δεν στηρίζεται αποκλειστικά στην ύπαρξη δύο ή περισσότερων φωνών αλλά στην ανάγνωση, εμπιστοσύνη, το σεβασμό, την αφοσιωμένη ακρόαση και την προσήλωση του συνομιλητή. «Ο διάλογος δεν μπορεί να υπάρχει. . . απουσία βαθιάς αγάπης για τον κόσμο και για τα [ανθρώπινα όντα]. . . Αν δεν αγαπώ τον κόσμο - αν δεν αγαπώ τη ζωή - αν δεν αγαπώ [τα ανθρώπινα όντα] - δεν μπορώ να ξεκινήσω διάλογο» (Freire, *Pedagogy of the Oppressed*, 2005, σ.89).

Στον διάλογο συμμετέχουμε με ευαισθησία, χωρίς περιορισμούς, υστεροβουλίες και προκαταλήψεις χωρίς κατακερματισμένες απόψεις χωρίς σκοπιμότητα. «Στον εγκέφαλό

σας όλα αυτά κοιμούνται σαν αδρανής σπόρος και χρειάζονται ευνοϊκές συνθήκες για να ξυπνήσουν. Το ξύπνημα λέμε ότι λέγεται σκέψη ή έμπνευση. Το πιο σημαντικό για να επιτραπεί στο συνειδητό ή στο ασυνείδητο να έλθει στην επιφάνεια είναι ο διάλογος. Όμως απαιτείται έντονη πίστη στην ανθρωπότητα, πίστη στη δύναμη, να επαναδιαμορφώσει, να δημιουργήσει και να αναδημιουργήσει, πίστη στον άνθρωπο να είναι πιο ανθρώπινος» (Freire & Shor, *A pedagogy for liberation: Dialogues on transforming education* 1987, σ. 98). Χρειάζεται σεβασμός και ευαισθησία στην κάθε ύπαρξη για να βάλουμε τη σκέψη και το νόημα του σύμπαντος στο δικό μας και να το ενώσουμε.

Κατά τον Bakhtin η ζωή από τη φύση της είναι διαλογική. «Να ζεις σημαίνει να συμμετέχεις στο διάλογο: να ρωτάς, ν' ακούς, ν' απαντάς, να συμφωνείς, να διαφωνείς κ.τ.λ. Σε αυτόν τον διάλογο ο άνθρωπος συμμετέχει ολόκληρος και καθ' όλη τη διάρκεια της ζωής του: με τα μάτια, με τα χείλη, με τα χέρια, με την ψυχή, με το πνεύμα, με όλο του το σώμα, με τις πράξεις του. Βάζει όλο τον εαυτό του στο λόγο, και αυτός ο λόγος εισέρχεται στον διαλογικό ιστό της ανθρώπινης ζωής, στο παγκόσμιο συμπόσιο.» (Bakhtin, *Αισθητική της γλωσσικής δημιουργίας*, 1979, σ. 318).

Συμμετέχοντας στο διάλογο αλλάζουμε συνεχώς, τη σκέψη μας και μαζί τον κόσμο. «Στην πραγματικότητα ο διάλογος αποσκοπεί να βρεθεί σε ολόκληρη τη διαδικασία της σκέψης και στην αλλαγή του τρόπου σκέψης με τον οποίο δομείται αυτή» (Freire & Shor, *A pedagogy for liberation: Dialogues on transforming education* 1987, σ. 98). «Ένας επιτυχημένος διάλογος συνεπάγεται μια συνειδητή συνεργασία ενόψει πιθανών διαφωνιών, συγχύσεων, αποτυχιών και παρεξηγήσεων» (Burbules, *Dialogue in teaching: Theory and practice*, 1993, σ. 19). Η ποιότητα και δυνατότητες αλλαγής εξαρτώνται από την ποιότητα λόγου και την ποιότητα σχέσης που αναπτύσσεται στο χωροχρόνο του διαλόγου.

1.1. Ο διάλογος, δρόμος του γίνεσθαι

«Οι περισσότεροι άνθρωποι υφίστανται τη μεγαλύτερη εξαπάτηση από τις δικές τους γνώμες- απόψεις.» (Kathleen Krull, *Leonardo da Vinci*, 2005 σ. 58)

Ο διάλογος είναι διαδικασία που καταλύει τις παραδοχές και τις αποκρυσταλλωμένες σκέψεις τού «είναι» προσφέροντας φως επεξεργασίας νέων δεδομένων. Μέσα από τον

διάλογο κινητοποιείται η ατομική και συλλογική σκέψη, αλλάζοντας την σταθερή εικόνα του «είναι» σε αέναη εξέλιξη του «γίνεσθαι». Οι άνθρωποι, όταν λειτουργούν εκτός του διαλογικού πνεύματος, έχουν μια συγκεκριμένη εικόνα, οριστικοποιημένη ταυτότητα και αμύνονται να προστατέψουν το «είναι». Ο διάλογος καθίσταται ένα φωτεινό χωροχρονικό σταυροδρόμι όπου συναπαντιούνται λέξεις, προτάσεις, γνώσεις, εσωτερικοί διάλογοι, συλλογιστικές δομές, που μπορεί και να συγκρούονται αλλά με τον σπινθήρα της σύγκρουσης φωτίζεται ο λόγος-σκέψη από πολλές πλευρές. Τα άπειρα προβλήματα που υπάρχουν στον κόσμο θα συνεχίσουν να υπάρχουν αν παραμείνουν εγκλωβισμένα στη στατικότητα του «είναι». Η ελπίδα του κόσμου για αλλαγή, για αλήθεια, είναι ο διάλογος.

«Ο διάλογος δεν είναι όπως άλλες μορφές επικοινωνίας (κουβέντα, διαφωνία, διαπραγμάτευση κ.α). Ο διάλογος είναι μια δραστηριότητα που κατευθύνεται προς την ανακάλυψη και τη νέα κατανόηση...» (Burbules, *Dialogue in teaching: Theory and practice*, 1993, σ. 8). Για να προχωρήσει ο κόσμος πέρα από τις συνεχείς συγκρούσεις θα πρέπει να δημιουργήσει συνδετικούς κρίκους μέσα από τον διάλογο. Θα πρέπει να μπαίνει στο διάλογο ανοιχτός να αλλάξει και με πρόθεση να ακούσει και να εξετάσει από κοινού την ορθότητα, την αλήθεια των πραγμάτων και φυσικά να έχει την πρόθεση να βρει νέες λύσεις, να ανακαλύψει νέες προσεγγίσεις δημιουργικές που αλλάζουν τον κόσμο και μειώνουν το χάσμα. Εξάλλου ο στόχος του διαλόγου είναι η ατομική ή/και η συλλογική εξέταση της ορθότητας των πραγμάτων, και η διαμόρφωση μιας άποψης που θα στηρίζεται στην αλήθεια και στη σύζευξη της ετερογνωμίας.

Μέσα από τον διάλογο δημιουργείται ένα κλίμα ευνοϊκό για την αποκάλυψη του εαυτού και το πλησίασμα του κόσμου. Με την αλληλεπίδραση του διαλόγου μπορεί να αποκαλυφθεί ο άνθρωπος στον άνθρωπο, στους άλλους και στον ίδιο τον εαυτό του.

Ο διάλογος μπορεί ταυτόχρονα να ανταποκριθεί στην πρόκληση τόσο της αποκάλυψης του πνευματικού περιεχομένου, μέσα από την αποδοχή και την ασφάλεια που εμπνέει, όσο και την αποφυγή συναισθηματικού φόρτου διότι στο ανεξέλεγκτο συναίσθημα ελλοχεύει ο κίνδυνος της εκρηκτικότητας και ορθώνονται οι φραγμοί στην αλλαγή. Έτσι μόνο σε κλίμα διαλογικό μπορεί να καταστεί δυνατή η ορθή και δημιουργική διερεύνηση θεμάτων που απασχολούν το άτομο ή την κοινωνία. Μπορεί να δημιουργηθεί μια σχέση

επικοινωνίας και κατανόησης η οποία θα συμπαρασύρει τους συμμετέχοντες στη συνέχεια του διαλόγου και την Ανθρωπότητα στην κοινή νοηματοδότηση του κόσμου.

Ο Bakhtin υποστηρίζει ότι «Όταν τελειώνει ο διάλογος, τελειώνουν όλα. Για το λόγο αυτό ο διάλογος, στην πραγματικότητα, δεν μπορεί και δεν πρέπει να τελειώνει. Ο διάλογος είναι ό,τι κατόρθωσε ο άνθρωπος. Είναι η δυνατότητα που τού δόθηκε ν'ατενίσει μια διαφορετική προοπτική της πραγματικότητας που μπορεί να οδηγήσει σε μια εσωτερική αλλαγή» (Bahktin, *Ζητήματα της ποιητικής του Ντοστογιέφσκι*, 2000, σ. 405). Η μόνη έξοδος από τα προβλήματα και η αρχή της αλλαγής μπορεί να είναι ο διάλογος. «Είναι αδύνατο να κατακτήσεις τον έσω άνθρωπο, να τον δεις και να τον καταλάβεις μετατρέποντάς τον σε αντικείμενο ψυχρής και αντικειμενικής ανάλυσης. Όχι, ο μόνος δρόμος να τον πλησιάσεις και να τον αποκαλύψεις, ή μάλλον, ο μόνος δρόμος για να τον αναγκάσεις να αποκαλυφθεί από μόνος του, είναι μέσα από την επικοινωνία μαζί του, δηλαδή διαλογικά». (Bahktin, *Ζητήματα της ποιητικής του Ντοστογιέφσκι*, 2000, σ. 404) Μέσα από τον διάλογο επιτελείται η κατανόηση του κόσμου, περνώντας από αλλεπάλληλες, συνεχείς αλλαγές για να γίνει σχέση, κοινωνία, συνειδητότητα και ένα συνεχές δημιουργικό γίνεσθαι. Ο διάλογος καθίσταται η αέναη παρουσία και σχέση του ανθρώπινου νου με τον κόσμο και με τη συνείδηση του κόσμου. Μέσα από τον διάλογο οι άνθρωποι μαθαίνουν, συνειδητοποιούν, υπάρχουν, αλλάζουν, γίνονται. «Μόνο αυτός που στρέφεται προς τον άλλο άνθρωπο και ανοίγεται σε αυτόν, δέχεται τον κόσμο μέσα του» (Buber, *Between Man and Man* 2004, σ.35).

1.1.2 Διάλογος ή αντιπαράθεση;

Οι λέξεις διάλογος, συνομιλία, συζήτηση, αντιπαράθεση χρησιμοποιούνται εναλλακτικά με σκοπό να βρεθούν λύσεις σε προβληματισμούς, προβλήματα, προσωπικές ή συλλογικές αγωνίες πολιτικού, θρησκευτικού, παιδαγωγικού, κοινωνικού, ηθικού ή/και ιδεολογικού περιεχομένου. Πολλές φορές συγχέεται η λέξη διάλογος και χρησιμοποιείται για να αντικαταστήσει τους προαναφερθέντες όρους παρόλη τη διαμετρική διαφορά της διαδικασίας και του αποτελέσματος που υπάρχει μεταξύ τους.

Ο διάλογος δεν είναι ο ατομικός λόγος-σκέψη του κάθε συμμετέχοντος αλλά η πρόθεση για νέα σκέψη που δημιουργείται δια μέσου των συμμετεχόντων σε κοινό χώρο και χρόνο

συνάντησης και έχει τη δυναμική της συνεχούς ατομικής και συλλογικής αλλαγής μέσα από όλους και από τον καθένα χωριστά. Ο Burbules (1993) υποστηρίζει ότι ο διάλογος αντιπροσωπεύει μια συνεχή, αναπτυξιακή επικοινωνιακή ανταλλαγή μέσω της οποίας μπορούμε να αποκτήσουμε πληρέστερη κατανόηση του κόσμου, του εαυτού μας και του άλλου, ενώ η αντιπαράθεση χαρακτηρίζεται από συνεχή απόκλιση από το σημείο συνάντησης. (Dialogue in teaching σ.8). Στο διάλογο η δημιουργία ή η ανακάλυψη μιας νέας σκέψης, σε ένα περιβάλλον που αλλάζει συνεχώς, μπορεί να ευνοήσει την αποδοχή και την οικοδόμηση σχέσεων με τον εαυτό μας και με τον άλλον.

Αντίθετα η αντιπαράθεση υπονομεύει και φθείρει τις σχέσεις. Η αντιπαράθεση χαρακτηρίζεται από πολεμική διάθεση και πρόθεση αντιδικίας και ο χωροχρόνος κυριαρχείται από αντιπαλότητα. Οι συνομιλούντες προστατεύουν οχυρωμένες θέσεις που δε θέλουν να τις εγκαταλείψουν.

Όταν δύο άτομα βρίσκονται σε διάλογο, η ποιότητα της αλληλεπίδρασης συνδέεται άμεσα με την ποιότητα της σχέσης μεταξύ των δύο ατόμων. Σύμφωνα με τον Buber, στο διάλογο η μόνη ενέργεια που απαιτείται είναι αυτή της πλήρους αποδοχής του παρόντος έτσι που να προστατευτεί η δόμηση του «μεταξύ χώρου» και να επιτευχθεί η κατάρρευση του διαχωριστικού τείχους. «Σε έναν τέτοιο χωροχρόνο- καθένας από τους συμμετέχοντες έχει πραγματικά στο μυαλό του τον άλλο ή τους άλλους και τους απευθύνεται με σκοπό να δημιουργήσει μια ζωντανή αμοιβαία σχέση μεταξύ» (Buber, *I and Thou* 1970, σ. 22). Ο χώρος του μεταξύ θα καθορίσει αν ο διάλογος θα είναι αυθεντικός, αληθινός, ανεξάρτητα από το αν είναι έναρθρος ή σιωπηλός.

Η σχέση του ανθρώπου με τον άνθρωπο στο διάλογο μπορεί να καθορίσει την θετική έκβαση του διαλόγου και να αποτελέσει κατά τη διάρκεια της διερεύνησης ενός θέματος έναν ισχυρό τρόπο αλληλεπίδρασης όπου οι άνθρωποι μαζί, μπορούν να ανταλλάξουν απόψεις, να σκεφτούν, να αλλάξουν και να μάθουν από κοινού προς όφελος όλων. Η μόνη απάντηση στη σύγχρονη ανεστioτητα είναι κατά τον Buber το άνοιγμα στον άλλον άνθρωπο, η πραγματική συνάντηση μαζί του. «Η δυνατή και αναπόφευκτη συνάντηση του ανθρώπου με τον εαυτό του, όταν πια τελειώσουν οι φαντασιώσεις και οι αυταπάτες, θα μπορέσει να πραγματοποιηθεί μόνο ως συνάντηση του μεμονωμένου ατόμου με τον συνάνθρωπο, και θα πραγματοποιηθεί αναγκαστικά μ' αυτήν την μορφή. Μόνο στην περίπτωση που το μεμονωμένο άτομο αναγνωρίσει τον άλλο σ' όλη την ετερότητά του, ως

τον ίδιο τον εαυτό του, ως τον άνθρωπο, και εφ' όσον με τον τρόπο αυτό βρει την πρόσβαση προς τον άλλο, θα έχει διασπάσει και την δική του μοναξιά σε μια συνάντηση που δεν είναι εύκολη και που μεταμορφώνει» (Buber, *Between Man and Man*. 2004, σ. 134) .

Ο Yankelovich θεωρεί ότι ο αληθινός διάλογος έχει μοναδικές και εξαιρετικά πολύτιμες ιδιότητες. Μπορεί να ενισχύσει τις σχέσεις και την εμπιστοσύνη, να σφυρηλατήσει συμμαχίες, να βρει αλήθειες που μας δεσμεύουν, να φέρει τους ανθρώπους σε ευθυγράμμιση με τους στόχους τους. Ο αυθεντικός διάλογος μας δίνει μια ευκαιρία συνένωσης.

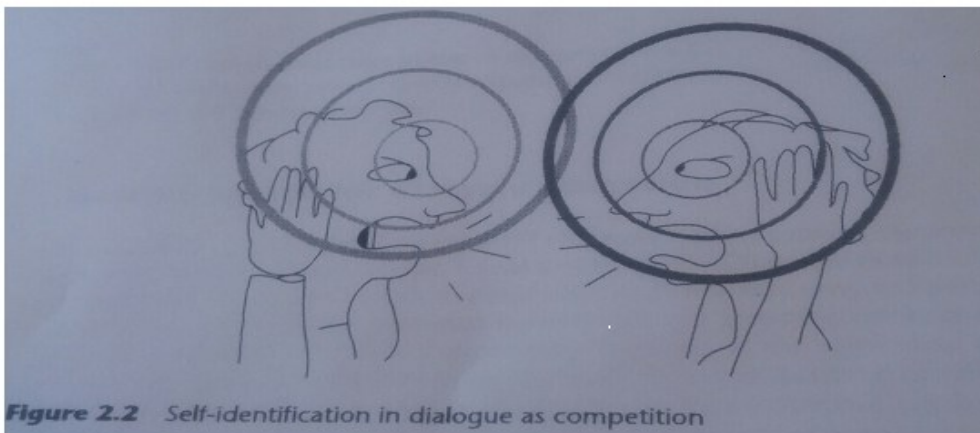
Στον αντίποδα του διαλόγου είναι η αντιπαράθεση όπου ορθώνει τείχη, χαράζει διαχωριστικές γραμμές προστατεύοντας τον προσωπικό χώρο άποψης. Ο κοινός χώρος είναι ανύπαρκτος. Ο στόχος είναι η αποδόμηση, των απόψεων του άλλου εμμένοντας σε παγιωμένες βιωμένες απόψεις και ιδέες. Η αντιπαράθεση έχει στοιχεία αντιπαλότητας, μισαλλοδοξίας, ακόμη και εχθρότητας. Είναι ένας τύπος μάχης όπου οι συμμετέχοντες παλεύουν να ακουστούν, να πείσουν ο ένας τον άλλον να δεχθεί τη δική του άποψη, να νικήσουν στη συζήτηση. Δεν υπάρχει άνοιγμα για την αυτόβουλη τροποποίηση των πεποιθήσεων.

Στην αντιπαράθεση το άτομο προσπαθεί να σώσει ακέραιη την εικόνα την οποία προβάλλει χωρίς απαραίτητα να είναι ταυτόσημη με τον εαυτόν του. Υπάρχει η αντίληψη να σωθεί η εικόνα της προσωπικής ταυτότητας, τα δεδομένα αναγνώρισης με τα οποία ταυτίζεται το άτομο. Ο ζηλωτής της προβαλλόμενης εικόνας του εαυτού προστατεύει με πάθος την εικόνα του, δεν προτίθεται να αλλάξει τίποτα, δεν εισέρχεται στο πνεύμα του διαλόγου διότι οι θέσεις του είναι παγιωμένες. Σε αυτήν την περίπτωση αγωνιζόμαστε να στηρίξουμε τις θέσεις για να μην υποστούμε ήττα και γκρεμιστεί το είδωλό μας. Δεν υπάρχουν περιθώρια αλλαγής υπάρχει μόνο διάθεση προστασίας της εικόνας της ταυτότητας.

Αντίθετα στο διάλογο δεν προβάλλεται το ψεύτικο εύθραστο είδωλο της ταυτότητας αλλά ο εύπλαστος μοναδικός εαυτός μας, τα πιστεύω, οι ιδεολογίες, οι αξίες, ο χαρακτήρας, πράγματα τα οποία επιδέχονται αλλαγή μέσα από μία διαλογική θεώρηση. Οι άνθρωποι

που αποδίδουν σημασία στον εαυτό και τον θεωρούν σαν μια εύπλαστη υπόσταση είναι ανοιχτοί στις ιδέες που παρουσιάζονται στο διάλογο, εσωτερικό ή εξωτερικό, και στους ανθρώπους και οικοδομούν νέες σκέψεις και σχέσεις. Ένα από τα βραχύτερα διασωσμένα αποσπάσματα του Ηρακλείτου, είναι αυτό που διαβεβαιώνει ότι ο Εφέσιος στοχαστής στράφηκε προς τον εαυτό του και τον εξέτασε σε βάθος μέσα από τον στοχασμό, τον εσωτερικό διάλογο, για να τον γνωρίσει. «Εδιζησάμην εμεωυτόν» (*Απόσπασμα*, Β. 101), διερεύνησα τον εαυτό μου.

Ο Rupert Wegerif στο βιβλίο του, *Mind Expanding*, απεικονίζει πολύ εύστοχα την αντίπαλη στάση (εικόνα 2.2) όπου κανένας δεν ακούει κανέναν και δεν υπάρχει κοινός χώρος συνάντησης ανθρώπων «προσπαθούν να νικήσουν ο ένας τον άλλο και ο νικητής, εξαρτάται από την ταύτιση με μια στενή και υπερασπισμένη

εικόνα του εαυτού, όπου αυτό που θεωρεί «εαυτό», είναι και αυτό που λειτουργεί εναντίον των άλλων. Αυτή η ταυτότητα, μπορεί να βρεθεί στις κοινότοπες φράσεις «κερδίζω, χάνεις» ή «ο νικητής ταπαίρνει όλα» (Rupert Wegerif, *Mind Expanding*. 2010, σ. 22).

Σίγουρα σε επαφή με τους άλλους θα υπάρχει αντίθεση αλλά η προσέγγιση του διαλόγου μπορεί να φέρει τους εαυτούς πιο κοντά να αναγνωρίσουν τις ετερότητες τους και να επιλέξουν μέρη του λόγου να οικοδομήσουν τις ταυτότητές τους. «Μόνο η διαπίστωση της ατέλειας μας και η αναζήτηση της συμπληρωματικότητας μέσα στη διαφορά μπορούν να θεραπεύσουν τους ακρωτηριασμούς που έχουμε υποστεί και που δεν μας αφήνουν να είμαστε πλήρως ανθρώπινοι» (Haraway, D. *Simians, Cyborgs and Women: The Reinvention of Nature*, 1991 σ. 149).

Κατά τον Yankelovich αν συμπεριλάβουμε στο διάλογο μόνο αυτούς που συμφωνούν μαζί μας, μπορεί να ενισχυθεί προσωρινά το ηθικό όλων, αλλά δεν θα εξαιρεθούν οποιεσδήποτε διαιρέσεις, συμπεριλαμβανομένων των διαφωνούντων. Όταν αποκλείονται οι διαφωνούντες σε ένα διάλογο δεν κατοχυρώνεται η νίκη αλλά η βραχυβιότητα της και η σίγουρη ανάδυση της αντιπαλότητας.

Για να υπάρξει διάλογος πρέπει να ακολουθηθούν συγκεκριμένες στρατηγικές. Ο πλήρης κατάλογος στρατηγικών πρακτικού διαλόγου που προσδιορίστηκε από τον Yankelovich έχει ως εξής:

- Υποθέτει ότι πολλοί άνθρωποι έχουν κομμάτια της απάντησης και ότι μαζί μπορούν να δημιουργήσουν μια λύση.
- Προϋποθέτει συνεργασία- οι συμμετέχοντες συνεργάζονται για την κοινή κατανόηση.
- Εξερευνά το κοινό καλό.
- Συνεπάγεται την ακρόαση για την εύρεση νοήματος και συμφωνίας.
- Αποκαλύπτει τις υποθέσεις για επαναξιολόγηση.
- Επαναλαμβάνει όλες τις θέσεις.
- Παραδέχεται ότι η σκέψη των άλλων μπορεί να βελτιώσει τη δική του.
- Αναζητά δύναμη και αξία στις θέσεις του άλλου.
- Ανακαλύπτει νέες επιλογές.
- Στοχεύει στη μάθηση από τους άλλους» .(Yankelovich, *The Magic of Dialogue*. 1999, σ. 217)

Ακριβώς αντίθετα είναι τα στοιχεία της αντιπαραθετικής συζήτησης.

- Υποθέτει ότι υπάρχει μια σωστή απάντηση - και την έχω.
- Είναι μαχητική
- Οι συμμετέχοντες προσπαθούν να αποδείξουν την άλλη πλευρά λάθος.
- Συνεπάγεται ακρόαση για να βρούμε ατέλειες και να κάνουμε αντιδιάλογο.
- Υποστηρίζει τις υποθέσεις ως αλήθεια.
- Υπερασπίζεται τις απόψεις έναντι των άλλων.
- Αναζητά αδυναμίες στις θέσεις των άλλων.
- Επιδιώκει ένα συμπέρασμα ή ψηφοφορία που επικυρώνει τη θέση του.(Yankelovich, 1999, σ. 217)

Η αντιπαράθεση δεν έχει σκοπό την επικοινωνία, την κατανόηση αλλά την επιβολή, τη νίκη και γι αυτό αδυνατεί να οδηγήσει στη δημιουργία μιας διαμορφωμένης νέας σκέψης, αποτέλεσμα της διαλογικής διαδικασίας. Στην ουσία οι άνθρωποι δεν αναζητούν λύσεις οι οποίες θα διαμορφωθούν μέσω του διαλόγου αλλά μπαίνουν στο διάλογο, έχοντας προπαρασκευασμένες απαντήσεις και με σκοπό να τις επιβάλλουν ο ένας στον άλλο. Απλά είναι πομποί πληροφοριών, πεποιθήσεων, ιδεών οι οποίες παραμένουν ακέραιες και αμετάβλητες από την αρχή ως το τέλος του υποτειθέμενου διαλόγου.

Φυσικά ένας τέτοιος «διάλογος» αναπόφευκτα θα αποτύχει για το βασικό λόγο ότι δεν είναι διάλογος αλλά αντιπαράθεση που προβλέπει νικητές και ηττημένους. Έτσι ενώ γίνονται άπειροι «διάλογοι» τέτοιου είδους, η ανθρωπότητα ζει έναν βαβελισμό ασυννενοησίας. Η ανθρωπότητα αδυνατεί να συνθέσει νέες σκέψεις, δημιουργήματα της διαδικασίας του πραγματικού διαλόγου.

Ο Πλάτωνας, *Πολιτεία*, σε αντιδιαστολή με το διάλογο και στη θέση τής αντιπαράθεσης βάζει την αντιλογία. Εμμένοντας στις λέξεις οι άνθρωποι έχουν την ψευδαίσθηση ότι διαλέγονται αλλά η αντιλογία και η εμμονή οδηγεί σε έριδες.

Σωκράτης: «Τι μεγάλη είναι στ'αλήθεια η δύναμη της αντιλογίας! Διότι, είπα, έχω την εντύπωση ότι πολλούς τους χτυπάει και παρά τη θέλησή τους, και φαντάζονται ότι δεν φιλονικούν, για λέξεις αλλά ότι διαλέγονται, κι αυτό επειδή δεν μπορούν, παρακολουθώντας κάτι το οποίο λέγεται, να κάνουν εννοιολογικές διακρίσεις, αλλά προσπαθούν να αντικρούσουν ό,τι ειπώθηκε, μένοντας στις λέξεις, δηλαδή ερίζοντας κι όχι συζητώντας διαλεκτικά μεταξύ τους» (Πλάτων, 2002, σ.350).

Ο Πλάτωνας⁵ είναι αυτός που πρώτη φορά στην ιστορία της ανθρωπότητας ορίζει τη διαλεκτική σαν την ανώτερη μέθοδο του διαλόγου για να φτάσεις στη μία ιδέα. Αντίθετα από την αντιλογία κατά τον Πλάτωνα η διαλεκτική δίνει την αίσθηση της μελωδίας η οποία όμως χρειάζεται μεθόδευση για να φτάσεις σ' αυτό το συναίσθημα.

Σωκράτης: Η διαλεκτική μπορεί να δώσει λόγο γι' αυτά που γνωρίζει. Οι δρόμοι της διαλεκτικής μόνο θα μας οδηγήσουν στον τόπο όπου όταν φθάσει κανείς είναι σαν ανάπαυση ταξιδιού. (Πλάτων, 2002, σ.350)

Ο Yankelovich (1999) τονίζει ότι η διαφορά μεταξύ του διαλόγου και της αντιπαράθεσης είναι ξεκάθαρη. Στο διάλογο πρέπει να ειπωθεί ή να γίνει κάτι, όχι απλά κατανοητό. Όλη η κατανόηση πρέπει να είναι ενεργή και ο στόχος του διαλόγου είναι η

«κατανόηση της απόκρισης» - όχι η απλή κατανόηση αλλά η κατανόηση της απόκρισης. Αντιθέτως στην αντιπαράθεση επιδιώκεται η επιβολή ενός επιχειρήματος, και η νίκη τού ενός εις βάρος τού άλλου.

Η αντιπαράθεση δεν επιδέχεται αλλαγές, δεν διαθέτει ελαστικότητα ή άνοιγμα σκέψης με

5. «Ο Πλάτωνας που συνέχισε τη σκέψη του Σωκράτη και αντιμετώπισε τον κόσμο των εννοιών και ιδεών και ανεξάρτητη πραγματικότητα, δεν εννοούσε τη διαλεκτική μόνο ως υποδιαίρεση των εννοιών σε επακριβώς διαχωρισμένα είδη (όπως είχε κάνει ο Σωκράτης), ούτε μόνο ως αναζήτηση της αλήθειας με τη βοήθεια ερωτήσεων και απαντήσεων, αλλά και ως γνώση του σχετικά υπαρκτού και του αληθινά υπαρκτού. Πίστευε πως η γνώση αυτή είναι εφικτή μόνο μέσω της ένταξης των αντιφατικών επιμέρους στοιχείων μέσα στο όλο, στο γενικό. Στους διαλόγους του Πλάτωνα περιέχονται αξιοσημείωτα παραδείγματα αυτού του είδους της αρχαίας ιδεαλιστικής διαλεκτικής. Ο Πλάτωνας δίνει τη διαλεκτική πέντε πρωταρχικών κατηγοριών: κίνησης, ακινησίας, διαφοράς, ταυτότητας και είναι». Καβάσιλας – Μπεντά, 1995. *Φιλοσοφικό Κοινωνιολογικό Λεξικό*. Τόμος Δ. σ.33

αποτέλεσμα οι σκέψεις να παραμένουν ασύνδετες και να υπάρχει κατακερματισμός των απόψεων. Έτσι η αντιπαράθεση μπορεί να αποσταθεροποιήσει υπάρχουσες σχέσεις ή και να τις διαλύσει εξ ολοκλήρου.

Σύμφωνα με τον Martin Buber (*I and Thou*, 1970, σ.56-60), τό πνεύμα (culture) χωρίς διάλογο αντικειμενοποιείται, γίνεται πράγμα (It), και τα πρόσωπα μετατρέπονται σε πράγματα. Καθένας ενδιαφέρεται για τον εαυτό του, υπάρχει το προσωπικό συμφέρον το οποίο εμποδίζει την ειλικρίνεια και τη διάθεση για κοινό νόημα. Στην αντιπαράθεση δεν υπάρχει τίποτα που να συνδέει τα άτομα και να τα κρατάει στο πνεύμα του διαλόγου και της επικοινωνίας. Είναι φυσικό στην περίπτωση της αντιπαράθεσης οι σχέσεις να αποκλίνουν όχι από διαφορά με τις απόψεις του άλλου απαραίτητα αλλά από έλλειψη σχέσης κατανόησης. Άραγε μπορούν οι άνθρωποι να ερευνήσουν και να αλλάξουν;

Ο Ηράκλειτος απαντά καταφατικά: Σε όλους τους ανθρώπους υφίσταται η δυνατότητα να γνωρίσουν τον εαυτό τους και να σκεφτούν σόφρονα.

1.1.3 Η κινητήρια ερώτηση, μοχλός κριτικής σκέψης

Το πρώτο βήμα το οποίο θα ανοίξει το δρόμο προς το διάλογο είναι η συνειδητοποίηση της άγνοιας και η ταυτόχρονη έγερση ερωτήσεων, αποριών, υποθέσεων για κάτι που δε γνωρίζουμε. Η ερώτηση γίνεται η κινητήρια δύναμη να αρχίσει ο εσωτερικός διάλογος για την αναζήτηση απαντήσεων. Η σκέψη πυροδοτούμενη από την ερώτηση, και σε διάλογο με τη μνήμη, το συνειδητό, το υποσυνείδητο, το συναίσθημα, το λόγο και σε περιαγωγή με τον εσωτερικό και εξωτερικό κόσμο, προσπαθεί να βρει δρόμους-

απαντήσεις, πηγαίνει μακριά σε χιλιάδες διαφορετικές κατευθύνσεις, μερικές από τα οποίες, παρεμπιπτόντως μπορεί να είναι κι αδιέξοδες.

Για να επιλυθεί, το πρόβλημα-ερώτημα, απαιτείται ένα πολύπλοκο εγκεφαλικό δίκτυο για να αναζητηθούν στη μνήμη οι σχετικές πληροφορίες, να κωδικοποιηθούν να αξιολογηθούν και να εφαρμοστούν. Ο νους που έχει μάθει να προβληματίζεται, επιστρατεύει όλα τα πεδία του εγκεφάλου του για να διαλεχθούν κάνοντας άπειρες συνάψεις, για να βρει τις αλήθειες που κρύβονται βαθειά στη συνείδηση με μορφή ερωτημάτων.

Όσο πιο δυναμική είναι η ερώτηση και η αγωνία να βρούμε απαντήσεις, τόσο η σκέψη γίνεται πιο βαθειά, πιο δυνατή και η απάντηση πιο εκρηκτική. Οι ερωτήσεις είναι η δύναμη που τροφοδοτεί τη σκέψη, η οποία με τη σειρά της μέσα από το διάλογο ενεργοποιεί την κριτική σκέψη.

Βασικό στοιχείο για την λειτουργία της κριτικής σκέψης⁶ είναι η αμφισβήτηση.

Συνεχώς στη ζωή μας, αμφισβητούμε, διερωτώμεθα, αξιολογούμε, αναλύουμε, συνθέτουμε. Δεν υπάρχει στιγμή στη ζωή μας κατά την οποία δεν κρίνουμε πρόσωπα, ιδέες, αντικείμενα, καταστάσεις, γεγονότα. Κρίνουμε το παρελθόν και το παρόν και διερωτώμαστε για το μέλλον. «Κάθε πεδίο παραμένει ζωντανό μόνο στο βαθμό που δημιουργούνται και λαμβάνονται σοβαρά υπόψη νέα ερωτήματα» (Κέντρο Κρίσιμης Σκέψης, 1996, σ.2). Η κριτική σκέψη μπαίνει σε μια διαδικασία αναζήτησης πληροφοριών για να κρίνει τη γνησιότητα, την ορθότητα ή το αντίθετο ως προς την αλήθεια.

Κατά τους Michael Scriven & Richard Paul η κριτική σκέψη είναι η διανοητική πειθαρχημένη διαδικασία της εφαρμογής, της ανάλυσης, της σύνθεσης και / ή της αξιολόγησης των πληροφοριών που συλλέγονται από την παρατήρηση, την εμπειρία, τον προβληματισμό, το στοχασμό, τη λογική, την επικοινωνία. Στην υποδειγματική της μορφή βασίζεται σε καθολικές πνευματικές αξίες που ξεπερνούν τις διαιρέσεις αντικειμένων. Η κριτική σκέψη οδηγεί στην ελεύθερη σκέψη αποτέλεσμα της ελεύθερης και συνειδητής επιλογής.

Οι Dr. Richard Paul and Dr. Linda Elder ειδήμονες-ερευνητές στο θέμα της κριτικής σκέψης στο μικρό οδηγό περί κριτικής σκέψης, *Critical Thinking Concepts and Tools* αναφέρουν ότι η κριτική σκέψη είναι αυτο-καθοδηγούμενη, αυτο-πειθαρχημένη σκέψη.

Οι άνθρωποι που σκέφτονται με κριτικό πνεύμα προσπαθούν να ζουν λογικά. Έχουν έντονη επίγνωση της εγγενώς εσφαλμένης φύσης της ανθρώπινης σκέψης όταν αφηθεί ανεξέλεγκτη. Προσπαθούν να μειώσουν τη δύναμη των εγωκεντρικών και κοινωνικοκεντρικών τάσεων τους. Χρησιμοποιούν τα πνευματικά εργαλεία που προσφέρει η κριτική σκέψη - έννοιες και αρχές που τους επιτρέπουν να αναλύουν, να εκτιμούν και να βελτιώνουν τη σκέψη. Δουλεύουν επιμελώς για να αναπτύξουν τις πνευματικές αρετές: πνευματική ακεραιότητα, πνευματική

6.«Η κριτική σκέψη είναι η διαδικασία της σκόπιμης, αυτορρυθμιστικής κρίσης, η διαδικασία που εξετάζει τα αποδεικτικά στοιχεία, το πλαίσιο, τις ιδέες, τις μεθόδους και τα κριτήρια.» (American Philosophical Association Delphi Report, 1990)

ταπεινοφροσύνη, πνευματική νομιμότητα, πνευματική ενσυναίσθηση, πνευματική αίσθηση δικαιοσύνης και εμπιστοσύνης στον λόγο. Συνειδητοποιούν ότι ανεξάρτητα από το πόσο εξειδικευμένοι είναι ως στοχαστές, μπορούν πάντα να βελτιώσουν τις συλλογιστικές τους ικανότητες καθώς και να πέσουν θύματα στον ανθρώπινο παραλογισμό, στις προκαταλήψεις, στις παραμορφώσεις, στους άκριτα αποδεκτούς κοινωνικούς κανόνες, στα ταμπού, και στο κεκτημένο ενδιαφέρον. Προσπαθούν να βελτιώσουν τον κόσμο με οποιονδήποτε τρόπο μπορούν και να συμβάλουν σε μια πιο ορθολογική, πολιτισμένη κοινωνία. Ταυτόχρονα αναγνωρίζουν τις πολυπλοκότητες που συχνά συσχετίζονται με αυτό. Αποφεύγουν να σκέπτονται απλοϊκά τα περίπλοκα ζητήματα και προσπαθούν να λαμβάνουν υπόψη τα δικαιώματα και τις ανάγκες των άλλων. Αναγνωρίζουν την πολυπλοκότητα στην ανάπτυξη ως στοχαστές και

δεσμεύονται να ακολουθήσουν μια διά βίου πρακτική προς την αυτο-βελτίωση. Ενσαρκώνουν την αρχή της Σωκρατικής σκέψης: «ὁ δὲ ἀνεξέταστος βίος οὐ βιωτὸς ἀνθρώπῳ» (Ἡ ζωή που δεν εξετάζεται δεν αρμόζει σε ἄνθρωπο) επειδή συνειδητοποιούν ότι πολλές ανεξέλεγκτες ζωές οδηγούν σε έναν άκριτο, άδικο και επικίνδυνο κόσμο »

Κατά τον Μαρσαγκούρα «το άτομο έχει την ικανότητα και την βούληση να αποστασιοποιηθεί προς στιγμήν από τις προσωπικές του πεποιθήσεις, τις κοινωνιογνωστικές του προκαταλήψεις και τα συμφέροντά του και να εξετάσει τα πραγματικά και λογικά στοιχεία, τα οποία στηρίζουν και ερμηνεύουν έννοιες, πληροφορίες, σχέσεις, κρίσεις, συλλογισμούς, φαινόμενα, στάσεις και σκόπιμες πράξεις, καθώς επίσης να αναζητήσει τις παραδοχές και τις συνεπαγωγές κάθε άποψης και τους

δυνατούς τρόπους θεώρησης των πραγμάτων από διαφορετική σκοπιά» (Ματσαγγούρας, *Θεωρία και πράξη της διδασκαλίας, Στρατηγικές διδασκαλίας: Από την πληροφόρηση στην κριτική σκέψη* 1994, σ. 27).

Η κριτική σκέψη είναι ιδιαίτερη σκέψη με συγκεκριμένα χαρακτηριστικά. Η Carole Wade (1995) απομονώνει οκτώ χαρακτηριστικά στοιχεία που απαρτίζουν την κριτική σκέψη: την ερώτηση, τον προσδιορισμό ενός προβλήματος, την εξέταση των στοιχείων, την ανάλυση των υποθέσεων και των προκαταλήψεων, την αποφυγή συναισθηματικών συλλογισμών, την αποφυγή υπεραπλούστευσης, την εξέταση άλλων ερμηνειών και την αδιαμφισβήτηση καθώς και η αντιμετώπιση της αμφισημίας φαίνεται επίσης ως ουσιαστικό μέρος της κριτικής σκέψης: «Η ασάφεια και η αμφιβολία εξυπηρετούν τη λειτουργία της κριτικής σκέψης και είναι απαραίτητο και παραγωγικό μέρος της διαδικασίας» (Wade, *Using writing to develop and assess critical thinking*, 1995 σ. 56).

Μιας και ο τρόπος σκέψης είναι μέρος του σκεπτόμενου ανθρώπου υπάρχουν συγκεκριμένα χαρακτηριστικά του κριτικού στοχαστή. Δεν είναι ούτε δογματικός, ούτε αφελής αλλά «διαθέτει έντονη ερευνητική διεξοδικότητα, νοημοσύνη, σοβαρή αφοσίωση στη λογική και μια άσβεστη δίψα για αξιόπιστες πληροφορίες. Είναι επίσης, περιπετειώδης, καλά ενημερωμένος, ανοιχτόμυαλος, ευέλικτος, δίκαιος στην εκτίμηση, ειλικρινής στην αντιμετώπιση προσωπικών προκαταλήψεων, συνετός στη λήψη αποφάσεων, πρόθυμος να επανεξετάσει, σαφής σε θέματα, επιμελής στην αναζήτηση σχετικών πληροφοριών, λογικός στην επιλογή των κριτηρίων, επικεντρωμένος στην έρευνα και στην αναζήτηση αποτελεσμάτων που είναι τόσο ακριβή όσο το θέμα και οι περιστάσεις της έρευνας επιτρέπουν και γενικά είναι υπεύθυνος στην επίλυση προβλημάτων και στη λήψη αποφάσεων» (Facione, *Critical thinking: Approaches to life and living*, 2011, σ.10).

Όταν σκεφτόμαστε κριτικά, χρησιμοποιούμε αποτελεσματικά τις γνώσεις, την ευφυΐα μας και το συναίσθημα για να φτάσουμε στην πιο εύλογη και δικαιολογημένη, δυνατή θέση. Όταν σκεφτόμαστε άκριτα, ανεξάρτητα από το πόσο έξυπνοι ή πεπειραμένοι είμαστε, θα πάρουμε λανθασμένες αποφάσεις διότι αποδεχόμαστε τα πάντα ως αλήθειες, χωρίς να τα περάσουμε από διανοητικούς ελεγκτικούς μηχανισμούς. Η ευπιστία καθώς και η δυσπιστία χωρίς έλεγχο οδηγούν στην πλάνη.

Η πραγματικότητα μάς ανακαλύπτεται μέσα από την ανάγνωση του κόσμου που βρίσκεται πίσω από τα φαινόμενα και μέσα στις αμφιβολίες και τα ερωτηματικά. Μέσα από τα ερωτηματικά, τις απορίες, την έρευνα, την ανάλυση, τη σύνθεση μπορούμε να αποκωδικοποιήσουμε, να γνωρίσουμε τον κόσμο και να τον ανασυνθέσουμε με απαντήσεις, δράσεις, ή περαιτέρω κριτικά ερωτήματα. Ανιχνεύοντας τον κόσμο τον ανακαλύπτουμε, συνδεόμαστε με αυτόν και τον νοηματοδοτούμε: αποκτάμε συνειδητότητα του κόσμου αλλιώς είμαστε ξένοι από την ουσία τού κόσμου.

Μέσα από τον διάλογο (στοχασμό ή έναρθρο λόγο) και την κριτική σκέψη γίνεται η δυναμική μετουσίωση της γνώσης σε συνείδηση, αποκαλύπτεται ο κόσμος και υφίσταται η ενότητά μας μαζί του. Τα ερωτήματα φωτίζουν τούς δρόμους τού κόσμου, ο κριτικός νους ανιχνεύει τον κόσμο και ο διάλογος δημιουργεί τη σχέση με τον κόσμο για να ενωθούμε μαζί του συνειδητά, σε ένα αδιαίρετο σύνολο. Ένας ανήσυχος νους, γεμάτος ερωτήματα, ο οποίος έχει μάθει να σκέφτεται, να αναλύει, να συγκρίνει, να αξιολογεί, να συνθέτει, να αποφαίνεται, να αποφασίζει χωρίς εμπόδια είναι ένας προετοιμασμένος νους που έχει τη δυνατότητα είτε με ορθολογισμό (αναλυτικά) είτε με ενόραση να δώσει καινοτόμες λύσεις και να αλλάξει τον κόσμο. Ο διαλεκτικός νους είναι ένας θετικός νους, δεκτικός στην ετερότητα, στη διαφορετικότητα. Men become civilized, not in proportion to their willingness to believe, but in proportion to their readiness to doubt.(H.L. MENCKEN, as quoted in James A. Haught's *2000 Years of Disbelief*).

Μελέτες έχουν δείξει ότι η θετικότητα ευρύνει την προσοχή και την σκέψη και ελευθερώνει τη δημιουργική σκέψη η οποία αναδύεται και ωθεί τον κόσμο σε καινοτόμες λύσεις. «Όταν αντιμετωπίζεις ένα πρόβλημα μπορούν να προκληθούν πολλές ιδέες πιθανών λύσεων» (John Kounios, *Eureka Factor*, 2015, σ.89). Οι καλύτερες όμως ιδέες αναδύονται όταν βρίσκεσαι σε κατάσταση καλής διάθεσης και απελευθερωμένος από κούραση. «Είμαι ο πιο τέλειος εαυτός μου όταν είμαι εντελώς μόνος και σε καλή διάθεση, ταξιδεύοντας με άμαξα, περπατώντας μετά από ένα καλό γεύμα, τότε οι ιδέες ρέουν σε αφθονία» Wolfgang Amadeus Mozar *A Collection of Articles* from Wikipedia Editor Wikipedians

Η άσκηση των παιδιών στην κριτική σκέψη μέσω του διαλόγου μπορεί να λειτουργήσει σαν απελευθερωτική δύναμη για την εκπαίδευση και να είναι η ελπίδα για έναν συνειδητά σκεφτόμενο, ελεύθερο και υπεύθυνο κόσμο που θα ανακαλύπτει τον εαυτόν του χωρίς και θα νιώθει ευτυχισμένος.

Η κριτική σκέψη μπορεί να είναι ένας ισχυρός πόρος στην προσωπική και κοινωνική ζωή του ατόμου και να φωτίσει τα μονοπάτια που συνδέουν εμάς με τον εαυτόν μας,, με τον κόσμο και με την ελευθερία του επιλέγειν. Η ανάπτυξη της κριτικής σκέψης μέσω του διαλόγου είναι η ελπίδα για την κατάκτηση της νοηματοδότησης και της συνειδητότητας του κόσμου και η διακοπή της ανθρώπινης σισσύφειας προσπάθειας. « Η τύχη ευνοεί μόνο τον προετοιμασμένο νου» (Louis Pasteur, Jack E. Bynum, *The Dream Catchers: In Pursuit of the Challenge, the Quest, and the Future* 2011, σ. 151)

Η Wangari Maathai λέει «Δεν είναι δυνατό να υποδουλώσουν ένα πνεύμα που έχει το γνώθι σεαυτό, που αναγνωρίζει την αξία του, που κατανοεί.» (Excerpts from Wangari Maathai's Nobel Peace Prize Acceptance Speech, 2004) Σίγουρα μια κριτική σκέψη είναι μια ενσυνείδητη, ελεύθερη σκέψη.

1.2 Ιστορία του διαλόγου

Ο διάλογος είναι συμφυής με την εμφάνιση του λογικού ανθρώπου. Από τη στιγμή της γέννησής του ο άνθρωπος προσπαθεί να επικοινωνήσει να κατοπτρίσει τον άλλον και να κατοπτρισθεί μέσα στον άλλον. Η ιστορία όμως του διαλόγου σαν συνειδητοποιημένη κατάκτηση του ανθρώπου ως όχημα ανθρωπισμού, δημιουργικότητας, συνειδητότητας, αλλαγής, έμφανίζεται στους ιστορικούς χρόνους.

1.2.1 Όμηρος και πρώτος διάλογος

«Το διαλέγεσθαι είναι αρχή του σύμπαντος θεμελιωμένη στη σύσταση του κόσμου, δηλαδή στην αμοιβαία, δυναμική σχέση των στοιχείων του. Η αντίθεση των στοιχείων της φύσης, και της κοινωνίας ακόμη, οδηγεί στην κίνηση, στη δημιουργία». (Ευάγγελος Παπανούτσος, *Το Δίκαιο της Πυγμής*, Έκφραση Θεματικοί Κύκλοι *Διάλογος* σ. 70)

Ο διάλογος αποτελεί τη δυναμική χρήση των λέξεων για την αποτελεσματική επικοινωνία και την κατανόηση του κόσμου. Ο πρώτος ουσιαστικός διάλογος με τη έννοια του διαλόγου που στοχεύει στην επικοινωνία, στην αλληλοκατανόηση, στην ενσυναίσθηση και στην αλλαγή της στάσης, εμφανίζεται στον Όμηρο. Ένας από τους συγκλονιστικότερους διαλόγους είναι ο διάλογος μεταξύ του Αχιλλέα και του βασιλιά Πρίαμου. Ο Πρίαμος παρακαλεί τον Αχιλλέα να τού επιστρέψει τον νεκρό γιο του, Έκτορα. Τον ικετεύει να τον συμπονέσει και να δείξει έλεος, Τελικά ο Αχιλλέας αλλάζει, γίνεται ανθρωπινότερος και παραδίδει το σώμα στον Πρίαμο.

Πρίαμος-« Έλα, σεβάσου τους αθάνατους, συμπόνεσε και μένα, τον κύρη σου, Αχιλλέα, θυμάμενος' πιο αξίζω εγώ συμπόνια' τι εβάστηξα ό,τι δεν εβάστηξε κανείς θνητός στον κόσμο, του αντρούς πού τους υγιούς μου εσκότωσε το χέρι να φιλήσω »!

Είπε, ως σούρνονταν μπρος στου Αχιλλέα τα πόδια. Θρηνούσε κι ο Αχιλλέας, τον κύρη του θυμάμενος, και πότε τον Πάτροκλο, κι ως πέρα οι θρήνοι τους γιόμιζαν το καλύβι. Μα σύντας ο Αχιλλέας εχόρτασεν ο αρχοντικός το κλάμα, κι ο πόθος απ' τα σπλάχνα του έφυγε κι από τα γόνατα του, πετάχτη απ' το θρονί κι ανάσκωσε το γέροντα απ' το χέρι, ψυχοπονώντας τον για το άσπρο του κεφάλι, τ' άσπρα γένια, και κράζοντας τον με ανεμάρπαστα του συντυχαίνει λόγια: (*Ιλιάδα*, Ω, 503-512).

Αχιλλέας- « Άμοιρε εσύ και που ποτίστηκες πικρά φαρμάκια τόσα! Μονάχος να 'ρθεις πώς το βάσταξες στ' Αργίτικα καράβια, τον άντρα ν' αντικρίσεις, που άμετρος και ψυχωμένους γιους σου σού χάλασα; Καρδιά από σίδηρο στα στήθια αλήθεια κλείνεις! Μον' έλα, στο θρονί για κάθισε, και τους καημούς μας όλους να γαληνέψουν ας αφήσουμε, κι ας καίγεται η καρδιά μας· όχι, δε βγαίνει τίποτα όφελος απ' το φριχτό το κλάμα. Υπομονέψου ωστόσο, αδιάκοπα μη δέρνεσαι του κάκου' δε βγαίνει από τη λύπη τίποτα· το γιο σου δε γυρίζεις πίσω ξανά». (*Ιλιάδα*, Ω, 518--525).

Ο διάλογος μεταξύ δύο αμοιβαίων εχθρών του Αχιλλέα και του Πρίαμου ενώ θα μπορούσε να ήταν μία σκληρή αντιπαράθεση καταλήγει στον τελικό θρίαμβο αμοιότερων. Όπως μας λέει ο Νικολούδης στο τέλος της *Ιλιάδας* εγκαινιάζεται ο διάλογος, και προτοιμάζεται η έλευση τού λόγου. Επιτελείται η βαθύτερη επικοινωνία και η αναγνώριση ανθρώπου από άνθρωπο. « Το κοινό κλάμα δύο εχθρών είναι η ηρωικότερη πράξη και η οριστική απόδειξη της παρουσίας της ανθρωπότητας.» (Νικολούδης, σ. 59)

Από την στιγμή που υφίσταται πραγματικός διάλογος σε ένα κοινό χώρο όπου οι άνθρωποι είναι έτοιμοι να ακροαστούν τον συνάνθρωπό τους χωρίς εμπάθειες ο λόγος διαπερνάει τους συνομιλητές και τους αλλάζει. Αλλάζει η σκέψη, το συναίσθημα και γίνεται ο διάλογος πράξη ανθρώπινη.

1.2.2 Ο δυναμικός διάλογος του Προμηθέα

Ο Προμηθέας Δεσμώτης είναι ο δυναμικός διάλογος που εξιχνιάζει την ανθρώπινη συνείδηση. Είναι ο ήρωας που διαπιστώνει την αδικία που διαπράττεται εκ μέρους του Δία. Αναγνωρίζει ότι δεν μπορεί να διεξαχθεί ανοιχτός διάλογος με τον Δία- εξουσία και παίρνει την απόφαση συνειδητά, να παρακούσει τις εντολές της εξουσίας.

Ο Προμηθέας οδηγούμενος από τον λόγο - κριτική σκέψη παίρνει συνειδητά και υπεύθυνα την απόφαση να προβεί σε πράξη ανυπακοής ενώ γνωρίζει ότι θα τιμωρηθεί. Γνωρίζοντας την αλήθεια του φυσικού δικαίου του ανθρώπου παραβαίνει τις εντολές της εξουσίας. Δίνει τη φωτιά στον κόσμο και διδάσκει τις τέχνες και επιστήμες. Στρέφεται στον εσωτερικό διάλογο, ανακαλύπτει μέσα του την μεγάλη αλήθεια της ελεύθερης βούλησης και απελευθερώνει τον άνθρωπο από τη δύνη της άγνοιας και του φόβου.

Ακολουθεί απόσπασμα από τον Προμηθέα Δεσμώτη του Αισχύλου:

Προμηθέας:-«Όλα εγώ από πριν τα ξέρω

Ξάστερ' οσά' ναι για να 'ρθουν, ουδέ θα μ' έβρει

καμιά συμφορά ανέλπιστα.....(στιχ. 106-108)

-Για να προσφέρω

Στους ανθρώπους τα δώρα μου, έμπλεξα σε τούτες τις συμφορές(στιχ. 111-115)

-Ήθελα κι έφταιξα- ήθελα! Και δεν τ'αρνούμαι

Για να βοηθήσω τους θνητούς, βρήκα εγώ πόνους και πάθια. (στιχ. 290-292)

-μα εγώ το Δία πιο λίγο ψηφώ κι απ' το μηδέν»(στιχ. 990-998)

Ο εσωτερικός δυναμικός διάλογος- λόγος του Προμηθέα είναι ο πιο αποφασιστικός στην πορεία της ανθρωπότητας Ο λόγος-σκέψη τον οδηγεί στην απόφαση απελευθέρωσης από το φόβο. Ταυτόχρονα με την ανυπακοή γίνεται το πρώτο βήμα προς την απελευθέρωση της ανθρωπότητας και του δικαιώματος του ανθρώπου να μην είναι πειθήνιο όργανο της τυραννίας. Κατακτώντας με τον νου την ελευθερία ο Προμηθέας πρωτοπορεί σε μία πράξη

άκρως ελεύθερη. Η πράξη του είναι πράξη ρηξικέλευθη που βγάζει τον άνθρωπο από την άγνοια που κυριαρχούσε στην ανθρωπότητα και τον οδηγεί ηρωικά στην έξοδο προς την συνειδητότητά του και την απελευθέρωσή του. Το Προμηθεϊκό δυναμικό διαλέγεσθαι γίνεται το όχημα που οδηγεί τον Προμηθέα σε στάση ενάντια στην κρατική αδιαλλαξία και τον ενώνει με την ανθρωπότητα και τον εαυτό του. Μέσα από τον λόγο οδηγείται, από την αποκάλυψη τής αδικίας, στην χειραφέτηση του, από την άγνοια, στην γνώση τού είναι και τού γίνεσθαι, από την παθητικότητα, στην επανάσταση.. Απόσπασμα από τον διάλογο του Προμηθέα.

Προμηθέας: «Ευτύς που κάθισε στον πατρικό του θρόνο

Χωρίς όμως καθόλου

για τους ανθρώπους να γνοιαστεί, μα είχε στο νου του

να τους ξοντώσει ολότελα..

Σ'αυτά δε βρέθηκε κανείς ν'αντιμιλήσει,

Μα εγώ μονάχα ετόλμησα και τους ανθρώπους έσωσα (στιχ. 250-256).

«Η φωτιά του Τιτάνα θα κάψει εκ βάθρων και τη θεϊκή νηφαλιότητα μιας οικουμένης εντόμων, θεμελιώνοντας τον Λόγο ως πράξη και την πράξη ως Λόγο. Η επίγνωση του άδικου καθεστώτος προκαλεί τη διανοητική επανάσταση και οδηγεί στην πνευματική και συνειδησιακή χειραφέτηση» (Νικολούδης, 1992, σ.46).

Ο χορός γεμάτος εμπιστοσύνη και αγάπη είναι έτοιμος ν'αποδεχτεί τα δώρα τού Προμηθέα και ταυτόχρονα να μνηθεί στο πνεύμα του.

Χορός: Όλα φανέρωσέ μας τα, και ιστόρησές μας (στιχ.213)

Χορός: Ατσάλι έχει καρδιά κι από πέτρα πλασμένος

Όποιος στα πάθια τα δικά σου Προμηθέα,δε συμπονά.

Μα εγώ δε χρειάζομαι να τα'βλεπα και ράγισε η καρδιά μου (στιχ.242-245)

Οι άνθρωποι κατανοούν την αδικία που διαπράχτηκε σε βάρος του Προμηθέα, και νιώθουν τη θυσία του. Ευαισθητοποιούνται στον λόγο και τον πολιτισμό, πολύτιμα στοιχεία των οποίων τα γενεσιουργά συστατικά τους έχουν δοθεί από τον Προμηθέα. Όπως μας λέει ο Νικολούδης, δυναμικός διάλογος, που μετατράπηκε σε πράξη, εγκαινιάστηκε με τη θυσία του Προμηθέα και οδηγεί μέχρι σήμερα τις πράξεις του ελεύθερου ανθρώπου.

1.2.3 Σωκράτης και φιλοσοφικός διάλογος ελευθερίας

«Ο Σωκράτης είναι αυτός που κατέβασε τη φιλοσοφία από τον ουρανό στη γη...» (*Cicero, Tusculan Disputations V.10*). «Socrates autem primus philosophiam devocavit e caelo et in urbibus conlocavit et in domus etiam introduxit et coegit de vita et moribus rebusque bonis et malis quaerere ».

Ο Σωκράτης με το διάλογο προσπάθησε να αφυπνήσει τους ανθρώπους να αποκτήσουν τη γνώση της αρετής και την ελευθερία της προσωπικής τους γνώμης. Μέσα από τον διάλογο, αποδεικνύει στους συνομιλητές ότι η αρετή είναι γνώση. Με στόχο την ηθική αφύπνιση των Αθηναίων και μέσα από την ερωτηματική ελεγκτική διαδικασία εκμαιεύει τις προσωπικές αλήθειες, που είναι ατομικές και καθολικές ταυτόχρονα, και τους οδηγεί στην αυτογνωσία.

Κατά τον Σωκράτη οι άνθρωποι δεν είναι από τη φύση τους κακοί αλλά έχουν άγνοια σχετικά με τη γνώση του καλού και του κακού. Αν οι άνθρωποι ανακαλύψουν ποιο είναι το καλό, αν γνωρίσουν την αρετή, τότε θα είναι σε θέση, θα έχουν την ελεύθερη βούληση, να επιλέξουν και να πράξουν το καλό και αγαθό. «Κανένας δεν είναι με τη θέλησή του κακός» «ουδείς εκών κακός». (Πλάτωνα, *Πολιτεία*, IX, 589c)

Ο Σωκράτης χρησιμοποίησε την διαλεκτική, τον έλεγχο και τη μαιευτική⁷ (όρος σοκρατικός), για να εκμαιεύσει από τους συνομιλητές του τη γνώση της αρετής. Με την τεχνική των ερωτήσεων προς τους συνομιλητές του, προσπαθεί να τους βοηθήσει να αναζητήσουν και να "γεννήσουν" από μέσα τους τη λύση. Για να εγείρει το ενδιαφέρον προσποιείται ότι έχει άγνοια για το επίμαχο θέμα και προκαλεί τον συνομιλητή του θέτοντας ερωτήματα. Ελέγχοντας τις απαντήσεις του συνομιλητή του και θέτοντας συνεχείς ερωτήσεις οδηγεί τους συνομιλητές του στην οδυνηρή συνειδητοποίηση της άγνοιάς τους, στην απορία-αδιέξοδο. Τελικά με τον συνεχή έλεγχο των απαντήσεων έχει τη δυνατότητα να εκμαιεύει τη σωστή απάντηση, και να καταλήγει στην αναγνώριση της αρετής και της αλήθειας σαν απότοκο του συνομιλητή.

Στους πλατωνικούς διαλόγους, ο συνομιλητής του Σωκράτη εκθέτει κατ'αρχήν μια άποψη για το θέμα που πρόκειται να συζητηθεί. Από αυτό το σημείο αρχίζει μια νέα συζήτηση. Ο Σωκράτης και πάλι καθοδηγώντας με ερωτήματα τον συνομιλητή του τον οδηγεί στη γενική αλήθεια, στην πρώτη αυθεντική αλήθεια των πραγμάτων, η οποία κατά

τον Σωκράτη υπάρχει ήδη ανεξαρτήτως χώρου, χρόνου ή περιστάσεων, προκειμένου να ζήσει μια ενάρετη κι ελεύθερη ζωή. Ακολουθεί ένας τέτοιος διάλογος Σωκράτη- Μένωνα.

7. «Μαιευτική τέχνη ή μέθοδος. Μαιευτική μέθοδο ονόμασαν οι ερευνητές την τεχνική της σωκρατικής τακτικής των ερωτήσεων προς τους συνομιλητές του, ώστε να τους βοηθήσει σε κάθε δεδομένη περίπτωση, δηλαδή φιλοσοφικό πρόβλημα, να αναζητήσουν και να "βγάλουν" από μέσα τους τη λύση. Αφορμή για τον χαρακτηρισμό αυτό της σωκρατικής φιλοσοφικής μεθόδου έδωσαν τα λόγια του ίδιου του Σωκράτη* στον διάλογο *Θεαίτητος* (150 C): εκεί ο Σωκράτης παρουσιάζεται από τον Πλάτωνα* να λέει ότι δεν κατέχει καμιά γνώση ("άγονος είμι σοφίας") και ότι αυτό που του κατελόγισαν πολλοί ως τώρα, ότι δηλαδή ρωτάει συνεχώς τους άλλους ενώ ο ίδιος δεν απαντά, οφείλεται σε έναν συγκεκριμένο λόγο, έχει μια αιτία: "μαιεύεσθαι με ο θεός αναγκάζει γεννάν δε απεκόλυσεν». Καβάσιλας – Μπεντά *Φιλοσοφικό Κοινωνιολογικό Λεξικό*. Τόμος Γ. σ. 224

MEN. — Α, Σωκράτη, και πριν σε συναντήσω είχα ακούσει ότι δεν κάνεις τίποτε άλλο παρά να έχης απορίας και να τας εμπνέης και εις τους άλλους· και τώρα μου φαίνεται ως να μου έκαμες μαγικά και με επότισες φάρμακα και με ένα λόγον με έχεις υπνωτίσει, ώστε το κεφάλι μου εγέμισεν απορίας.

Σωκρ. Αυτό λοιπόν το μέρος της ψυχής ομοιάζει προς την θεότητα, και όποιος γνωρίζει τον θεόν και την φρόνησιν, θα ημπορούσε έτσι να γνωρίσει όσο το δυνατόν καλύτερα και τον εαυτόν του. (Πλάτων, *Μένων*, 1938).

Ο Σωκράτης στοχεύει στη κάθαρση της ψυχής των συνομιλητών, από αντιφάσεις και λάθη στις θέσεις που διατυπώνουν. Προτάσσει όχι την τυφλή πίστη στον άνθρωπο αλλά την προσωπική γνώμη η οποία βρίσκεται μεταξύ άγνοιας και σοφίας. Με αλλεπάλληλες ερωτήσεις, οδηγεί τον Αλκηβιάδη στη παραδοχή ότι υπάρχει μια δυική υπόσταση τού ανθρώπου σε συνεχή διάλογο.

Και μόνο προσεγγίζοντας μέσω του διαλόγου τον εαυτό και την ψυχή μπορείς να γνωρίσεις τον εαυτό σου, τη δική σου αλήθεια (αυτογνωσία) και να λειτουργείς σύμφωνα με αυτά, δηλαδή ελεύθερα.

Αλκ. Είναι φανερόν αυτό.

Σωκρ. Το δε να γνωρίζει κανείς τον εαυτόν του είναι σοφροσύνη;

Αλκ. Βεβαιότατα

Σωκρ. Άραγε όταν δεν γνωρίζωμε τους εαυτούς μας και δεν είμεθα σόφρωνες, θα ημπορούσαμε να μάθωμε τα ελαττώματα και τα προτερήματα των εαυτών μας;

Αλκ. Και πώς είναι δυνατόν..

Σωκ. Ίσως σου φαίνεται αδύνατον εσένα, να γνωρίζεις τα πράγματα του Αλκηβιάδη, ότι είναι του Αλκηβιάδη, όταν δεν γνωρίζεις τον Αλκηβιάδη.

Αλκ.. Πράγματι...

Σωκ.«Ψυχήν άρα ημάς κελεύει γνωρίσαι, ο επιτάτων γνώναι εαυτόν.»
(Πλάτων, *Αλκιβιάδης*, 130 e)

« Άρα την ψυχή μας να γνωρίσουμε - αυτό είναι που μας διατάζει εκείνος, που μας παραγγέλλει να γνωρίσουμε τον εαυτό μας».

Τελικά καταλήγει ο Σωκράτης αυτό που κάνει τον άνθρωπο να γνωρίσει τον εαυτόν του τον παρακινεί να γνωρίσει και την ψυχή του.

Για τον Σωκράτη ένας ελεύθερος άνθρωπος, σε διάλογο με την ψυχή του γνωρίζει την αρετή, τον εαυτό του, την αλήθεια. Γνωρίζοντας, την αλήθεια εναρμονίζει τις πράξεις του.
«Πῶς βιωτέον, ὄντινα χρῆ τρόπον ζῆν» (Πλάτων, *Γοργίας*, 492d).

Ο Σωκράτης οδηγεί τους συνομιλητές του στην αυτογνωσία, με απώτερο στόχο το ευ ζην και την ελευθερία. Ο ίδιος σε ένα συνεχή διάλογο με τον εαυτό του και τους γύρω περνάει ελεύθερος στην θεότητα του, πιστός μόνο στον εαυτό του, τον οποίο τόσο ελεγκτικά μελέτησε, και στην ηθική που θεμελιώνει την ψυχή του. Όπως μας λέει ο Νικολούδης « ο ελληνικός πολιτισμός έως τον Σωκράτη αγνοούσε στην πληρότητά του, την αιώνια και πρωτότυπη ελευθερία του ανθρώπου να επιλέγει τον εαυτό του διακινδυνεύοντας τα πάντα.» (Νικολούδης, *Από τον Προμηθέα στον Σωκράτη*, 1992, σ.203)
Ο Σωκράτης προτείνει την τελική ελεύθερη επιλογή του ανθρώπου να παραμείνει πιστός στον εαυτό του μέχρι το τέλος. Με τον Σωκράτη ο άνθρωπος αποσπάται από το «είναι» και δημιουργεί τον ελεύθερο εμπρόσωπο άνθρωπο ο οποίος συνειδητά επιλέγει να αλλάζει και να δημιουργεί ο ίδιος τον εαυτόν του.

Η φράση του Σωκράτη «Γνώθι σαυτόν» αποτελεί ίσως μία από τις αρχαιότερες επιταγές της οποίας το κλειδί είναι να διαλεχθούμε βήμα προς βήμα με τον εαυτό μας, για να προσεγγίσουμε την προσωπική μας αλήθεια και να οδηγηθούμε βήμα προς βήμα στην απελευθέρωση μας με συνέπεια στον εαυτό μας.

Η ανάδυση του ανθρώπινου διαλόγου στον Όμηρο, η συνέχεια του δυναμικού κριτικού διαλόγου που μετατράπηκε σε πράξη για δικαιοσύνη και ελευθερία από τον Προμηθέα, και το αποκορύφωμα του φιλοσοφικού διαλεκτικού διαλόγου με τον Σωκράτη και τον Πλάτωνα αποτελούν αφετηρία και ολοκλήρωση για την επίτευξη αποτελεσματικού διαλόγου και αναφορά για διάλογο σήμερα.

Είδη διαλόγου

Ο διάλογος πριν γίνει φωνητικός είναι σιωπηρός, ενδιάθετος διάλογος, που γίνεται μέσα μας και γνωστοποιείται σαν σκέψη μέσα από τη φωνή. «Οὐκοῦν διάνοια μὲν καὶ λόγος ταῦτόν· πλὴν ὁ μὲν ἐντὸς τῆς ψυχῆς πρὸς αὐτὴν διάλογος ἄνευ φωνῆς γιγνόμενος τοῦτ' αὐτὸ ἡμῖν ἐπωνομάσθη, διάνοια» Πλάτων. Σύμφωνα με τον Πλάτωνα, η νόηση, η σκέψη είναι η συζήτηση που έχει η ψυχή με τον εαυτό της στο να εξετάζει τα πράγματα, να αναρωτιέται και να απαντά σε αυτά, δηλαδή ο εσωτερικός διάλογος ή στοχασμός.

1.3.1 Στοχασμός-εσωτερικός διάλογος-αρχή της σκέψης

Ο εσωτερικός διάλογος είναι απαραίτητος και καθορίζει τη λογική σκέψη. Η αλήθεια των πραγμάτων δεν βρίσκεται στην επιφάνεια, στα φαινόμενα, αλλά στο βάθος. «Στην πραγματικότητα δεν γνωρίζουμε τίποτε • διότι... η αλήθεια βρίσκεται στο βάθος». «έτεη δὲ οὐδὲν ἴδμεν· ἐν βυθῶι γὰρ ἡ ἀλήθεια» (Δημόκριτος, *Poeseos philosophicæ* 1860, σ.358). Είναι αδύνατον να γνωρίζουμε την αλήθεια εάν δεν μπούμε στη διαδικασία του εσωτερικού διαλόγου. Το φαίνεσθαι των πραγμάτων είναι αυτό που προσλαμβάνεται από τις αισθήσεις αλλά η γνώση των πραγμάτων δεν είναι αποτέλεσμα μόνο αισθητηριακής πρόσληψης αλλά και νοητικής επεξεργασίας. Η σιωπηρή, η μη φωνητική, η ενδεδειγμένη δημιουργική σκέψη η οποία αναδομείται αυτοτροφοδοτούμενη διαρκώς μέσα από τις συνάψεις (διάλογο) του νου, είναι ο εσωτερικός διάλογος-στοχασμός.

Ο εσωτερικός διάλογος απευθύνεται στο ίδιο το άτομο, το οποίο ενεργεί τόσο ως «ομιλητής» όσο και ως «ακροατής». Οι συνάψεις και συσχετίσεις που δημιουργούνται μέσα στον εγκέφαλο είναι ο διάλογος που ερευνά την αλήθεια, ρίχνοντας φως μέσα από όλα τα πεδία της σκέψης. Ο εσωτερικός διάλογος διευκολύνει τη σκέψη να ανιχνεύσει, να ελέγξει, τις γνώσεις, τις αλήθειες, τις απόψεις, να τις αναθεωρήσει και να αναδομήσει τον

συνειδητό εαυτό. Η νοηματοδότηση, η διαφάνεια, η συνειδητότητα κατακτούνται μέσα από την βαθιά εξέταση της σκέψης και αποκαλύπτονται μέσα από το λόγο και την πράξη. Η διεργασία του εσωτερικού διαλόγου είναι αρκετά επίπονη: είναι μια συνεχής ενδοσκόπηση, αναστοχασμού, παραδοχής ή άρνησης της προηγούμενης γνώμης, που συμβάλλει στην επίλυση προβλημάτων, στη γνώση, στην αυτογνωσία, στην αυτοβελτίωση, στην δημιουργία ενός ανανεωμένου εαυτού. Όπως μας λέει ο Bakhtin «Ο άνθρωπος δεν συμπίπτει ποτέ με τον εαυτό του. Ο τύπος της ταυτότητας το "A = A" δεν ισχύει για αυτόν» (Bakhtin, *Ζητήματα της ποιητικής του Ντοστογιέφσκι*, 1984, σ.48). Ο «εαυτός» είναι σε συνεχή αλλαγή, την οποία βιώνει συνειδητά μέσα από τον διάλογο. Ο εσωτερικός διάλογος δε συμβαίνει με έναν «αυτόνομο» ξεχωριστό εαυτό αλλά με τη βιωμένη γνώση μας, τις εμπειρίες και πηγές κανόνων και προτύπων που έχουμε σωρεύσει στη μνήμη μας. Για να επιτευχθεί ο εσωτερικός διάλογος χρειάζεται άσκηση, βαθιά ακρόαση και ανάγνωση του εαυτού και του κόσμου από μικρή ηλικία. Στην πρόταση του Σωκράτη για βαθύτερη σκέψη, ο Γλαύκων αποφαινεται «Σωκράτη, αυτό το έργο είναι μακρό και δύσκολο» (Πλάτωνος, *Πολιτεία*, κεφ. Ζ σ. 68).

Ο εσωτερικός διάλογος είναι μια διαδικασία από τις ανώτερες λειτουργίες της ανθρώπινης συνειδητής και ασυνειδητής σκέψης που όταν αρχίσει νωρίς μπορεί να οδηγήσει στην πληρέστερη δυνατή συνειδητότητα. Είναι αυτός που θέτει τους νοητικούς κανόνες και ανιχνεύει την πορεία μας ενδοπροσωπικά και διαπροσωπικά προς όλες τις κατεθύνσεις συλλέγοντας στοιχεία από παντού και κατευθύνοντας τον Εαυτό στο συνεχές γίνεσθαι, στην νέα πράξη της προσωπικής αλήθειας.

Ο Buber υποστηρίζει ότι όπως κάποιοι που μιλούν δεν έχουν απαραίτητα διάλογο, όταν δεν υπάρχει φωνή δεν αποκλείεται ο διάλογος. «Ο διάλογος μπορεί να αποκηρύξει όλα τα μέσα, αλλά θα παραμείνει διάλογος» (Buber, 2014, σ. 3). Η μεταφορά από τον εσωτερικό στον εξωτερικό διάλογο είναι και μεταφορά αρμονίας και συνειδητότητας.

1.3.2 Ο εξωτερικός διάλογος

Όταν δώσουμε φωνή στον διάλογο και τον απευθύνουμε στον άλλον υφίσταται ο εξωτερικός, διαπροσωπικός διάλογος. Στο διάλογο αυτό, ο εαυτός εμπλέκεται με άλλους αλλά και με τον ίδιο ως σημείο αναφοράς. Όπως στον εσωτερικό διάλογο ο εαυτός

βρίσκεται σε συνεχή ανάλυση, σύνθεση, ερώτηση απόκριση, κατάκτηση μιας γνώσης και αναθεώρησής της, με τον ίδιο τρόπο στον εξωτερικό διάλογο ο κάθε εαυτός εισέρχεται σε ένα πεδίο όπου διαλεγόμενος αλλάζει και υφίσταται αλλαγές μέσα από την πολυφωνική έκφραση του άλλου.

«Μέσα από τον διάλογο, η λέξη αφυπνίζει νέες και ανεξάρτητες λέξεις, οργανώνει τις μάζες των λέξεων μέσα μας, διαμορφώνεται σε διαλογική αλληλεπίδραση με μια ξένη λέξη, σχηματίζει μια έννοια του δικού της αντικειμένου, και ξαναγεννιέται μέσα από το διάλογο. Σε μια ζωντανή συνομιλία η κάθε λέξη απευθύνεται άμεσα και φανερά προς μια μελλοντική απάντηση. Διαμορφώνεται από αυτό που έχει ήδη λεχθεί, αλλά την ίδια στιγμή δομείται από αυτό που δεν έχει ακόμη ειπωθεί, προσδοκώντας και προκαλώντας την απόκριση» (Bakhtin, *Speech Genres and Other Late Essays*, 1986, σ. 294).

Όταν ο εξωτερικός διάλογος είναι ανοιχτός η μεταβλητότητα και αλλαγή του νοήματος των λέξεων ακολουθείται από την αλλαγή της κατανόησης, της ονομάτισης του κόσμου και της συνειδητότητας. Σύμφωνα με τον Μπάχτιν «Η λέξη στη γλώσσα είναι η μισή κάποιου άλλου. Γίνεται "δική του" μόνο όταν ο ομιλητής την διαποτίσει με την δική του πρόθεση, με τη δική του έκφραση, όταν την υιοθετήσει, προσαρμόζοντάς την στη δική του σημασιολογική και εκφραστική πρόθεση». (Bakhtin, *The Dialogic Imagination*, 1981, σ.343).

Μέσα από τον εξωτερικό διάλογο μπορούμε να κωδικοποιήσουμε την ερμηνεία, την πρόσληψη, την κατανόηση εννοιών, νέων δεδομένων, με λέξεις με εκφράσεις, και να αποκωδικοποιήσουμε τη σκέψη, τη γνώμη, την έκφραση των άλλων και να δομήσουμε νέες.

Ο εξωτερικός διάλογος φέρνει στο προσκήνιο τον εαυτό του κάθε διαλεγόμενου να κοινωνήσει αρμονικά και να αποφασίζει για την μεταμόρφωσή του και τη συλλογική μεταμόρφωση εν αρμονία. Η συνέχεια του εξωτερικού διαλόγου συνεπάγεται την αρμονία των συμμετεχόντων σαν αντανάκλαση του κάθε αναδομημένου εαυτού. Για να δημιουργηθεί η αρμονία του διαλόγου χρειάζεται μεγάλη άσκηση και ευαισθησία. Οι συνομιλητές πρέπει να είναι σε εγρήγορση για να μπορούν να κάνουν τις ανάλογες νοητικές διεργασίες και να συναντηθούν στον «μεταξύ χώρο».

Ο εξωτερικός διάλογος δεν υφίσταται μόνος του. Λειτουργεί σε συμφωνία και συνοχή με τον εσωτερικό διάλογο ο οποίος διαμορφώνεται συνεχώς και συνεπάγεται τη διαμόρφωση

του εαυτού. Είναι ο εσωτερικός διάλογος σε αλληλουχία με τον εξωτερικό που δημιουργεί τη συνεχή αναδόμηση του εαυτού, την αφύπνιση της κριτικής σκέψης, της ατομικής και συλλογικής αρμονίας, της συνειδητότητας και της ελευθερίας. Η συνεχής ροή ανάμεσα στους διαλεγόμενους και στον εαυτό κάθε διαλεγόμενου απαιτεί ανοιχτούς αγωγούς σκέψης.

Χωρίς την ύπαρξη αμφοτέρων των διαλόγων υπάρχει διακοπή και απομόνωση της σκέψης, και της συνειδητότητας και συνεπώς η συλλογική συνείδηση είναι ανύπαρκτη. Όπως διατυπώνει ο Burbules, (*Dialogue in teaching: Theory and practice*, 1993 σ. xiii.), ο διάλογος δεν είναι κάτι που κάνουμε ή χρησιμοποιούμε. Είναι μια σχέση στην οποία μπαίνουμε και είναι προέκταση της σχέσης με τον εαυτό μας. Αν η δεύτερη είναι αρμονική, θα αναζητήσουμε την αρμονική διαλογικότητα με τον άλλο. Η συνοχή του εαυτού και του κόσμου είναι διαλογικότητα όπως η σκέψη, η γλώσσα, η ίδια η ζωή.

Ο διάλογος είναι μια δραστηριότητα που κατευθύνεται προς την ανακάλυψη και τη νέα κατανόηση του εαυτού μας και του κόσμου και αντιπροσωπεύει μια συνεχή, αναπτυξιακή επικοινωνία μέσω της οποίας μπορούμε να αποκτήσουμε πληρέστερη κατανόηση του εαυτού μας, του άλλου και του κόσμου,. Για να συμβεί αυτό απαιτούνται δύο ή περισσότερες φωνές, εσωτερικές ή εξωτερικές, απαραίτητες για την ύπαρξη της συνειδητής ανθρώπινης ζωής. Έτσι ο εαυτός μας μέσα από την πολυφωνία και πολυλειτουργία του διαλόγου αλλάζει και αυτό είναι η ελπίδα για αλλαγή του κόσμου.

1.3.3 Βαθύς φιλοσοφικός διάλογος και κριτική σκέψη

«Καὶ οἷς μᾶλλον ὑπάρχει τὸ θεωρεῖν, καὶ εὐδαιμονεῖν, οὐ κατὰ συμβεβηκὸς ἀλλὰ κατὰ τὴν θεωρίαν» (Αριστοτέλης, *Ἠθικὰ Νικομάχεια*, 1178 b). Όπως μας λέει ο Αριστοτέλης, οι άνθρωποι, εξάλλου, που ασκούν περισσότερο τον φιλοσοφικό στοχασμό, είναι και περισσότερο ευδαίμονες, και αυτό όχι ως απλή σύμπτωση, αλλά ακριβώς λόγω του φιλοσοφικού στοχασμού. Για να γνωρίσουμε, και να καταλάβουμε τον εαυτό μας και να κατανοήσουμε τον κόσμο θα πρέπει να μπούμε βαθιά στη δική μας σκέψη, να αντικρύσουμε τον εαυτό μας, να γνωρίσουμε τη δική μας αλήθεια και αυτό είναι αρκετά δύσκολο. «Ψυχῆς πείρατα ἰὼν οὐκ ἂν ἐξεύροιο πᾶσαν ἐπιπορευόμενος ὁδόν· οὕτω βαθὺν λόγον ἔχει» (Ἡράκλειτος, *Απόσπασμα Β. 45*). Τα πέρατα της ψυχῆς δε θα βρεις προχωρώντας, όσο μακριά και αν σε φέρει ο δρόμος σου· τόσο βαθύ λόγο περιέχει. Μέσω

κριτικών ερωτήσεων αυτοελέγχοντας τις απαντήσεις, με παλινδρομήσεις και επανεξετάσεις των σκέψεων διεισδύουμε όλο στα ενδότερα της δημιουργίας της προσωπικής αλήθειας και της κατανόησης του κόσμου. αφήνοντας πάντα ένα άνοιγμα φωτός. «Ονειρευόμαστε ταξίδια στο σύμπαν. Μα το σύμπαν δεν είναι μέσα μας; Τα βάθη του πνεύματός μας δεν τα γνωρίζουμε – προς τα μέσα οδηγεί ο μυστικός δρόμος. Μέσα μας ή πουθενά είναι η Αιωνιότητα με τους κόσμους της, το παρελθόν και το μέλλον» (Novalis, *The disciples at Saïs and other fragments*, 1903 σ.147).

Μέσα από την ψυχή στο ατέρμονο βάθος της, μέσα από την σκέψη, τον βαθύτερο εσωτερικό μας διάλογο μπορεί να ανακαλυφθεί η λογική, η σοφία και να μας οδηγήσει στο βαθύ λόγο, στη βαθειά σκέψη, στην αλήθεια μας. Είναι μια καθαρά εσωτερική διεργασία η οποία δεν διδάσκεται αλλά κατακτάται με άσκηση. Πρέπει να διανύσουμε τον μονόδρομο που μας φέρει αντιμέτωπους με τον άγνωστο εαυτό μας. Ο Ηράκλειτος λέει «Ψυχῆς ἐστὶ λόγος ἑαυτὸν αὔξων» (*Απόσπασμα Β 115*). Ο λόγος αυξάνεται από τον εαυτό του, δεν χρειάζεται δηλαδή τη συμβολή κάποιας παρέμβασης για να αναπτυχθεί, αλλά ανήκει στην ψυχή.

Ο λόγος για να αυξηθεί και να αποκαλυφθεί χρειάζεται την κινητήρια δύναμη του διαλόγου η οποία μπορεί να οδηγήσει σε μεγάλα βάθη ψυχής. Χρειάζεται πολύ φως αλήθειας για να μπορέσει να αναγνωριστεί και να αποκαλυφθεί. «Αὐτός ὁ λόγος ἄπτεται τῆ τοῦ διαλέγεσθαι δυνάμει ... ἐπὶ τὴν τοῦ παντός ἀρχὴν ἰών, ἀψάμενος αὐτῆς» (Πλάτων, *Πολιτεία*, b-c, ΠΔΦ).

Τόσο ο διάλογος όσο και η κριτική σκέψη δεν βασίζονται στην πολυμαθία «Πολυμαθὴν νόον οὐ διδάσκει· εἶναι γὰρ . Ἐν τὸ σοφόν, ἐπίστασθαι γνώμην, ὅτῃ ἐκυβέρνησε πάντα διὰ πάντων» (Ηράκλειτος, *Απόσπασμα Β. 40*). Η πολυμαθία δεν διδάσκει διότι μία είναι η σοφία: να γνωρίζεις ότι η σκέψη κυβερνάει όλα μέσα απ' όλα. Όλο το φάσμα του διαλόγου, της σκέψης με την ψυχή, είναι η αντανάκλαση της σοφίας που βρίσκεται βαθιά μέσα μας.

Μέρος της κριτικής βαθιάς διαδικασίας του διαλόγου μπορεί να είναι η αντίθεση. «οὐ ξυνηῖσιν ὅκως διαφερόμενον ἑωυτῶ ὁμολογέει· παλίντονος ἀρμονίη ὅκωσπερ τόξου καὶ λύρης» (Ηράκλειτος, *Απόσπασμα Β 51*). Δεν καταλαβαίνουν πως το διαφορετικό συνομολογεί με τον εαυτό του· αρμονία αντιθέτων εντάσεων όπως στο τόξο και τη λύρα.

Κατά τον Ηράκλειτο, συνθέσεις σύνολα και μη σύνολα, ομόρροπο και αντίρροπο, ήχοι σε όμοιο τόνο και σε αντίθετο τόνο, κι από τα πάντα ένα κι από το ένα τα πάντα. Οι αντιθέσεις λειτουργούν συνεχώς σαν ρυθμιστές της αρμονίας και της διηνεκούς αναζήτησης. Με τον ίδιο τρόπο ο λόγος μέσα από τον διάλογο είναι αυτορρυθμιζόμενος έλεγχος μέγας συντελεστής της αρμονίας.

Ανιχνεύοντας με τη σκέψη μέσω του διαλόγου, αντιμετωπίζοντας τα εμπόδια της αντίθεσης αποχτούμε την πείρα της ανίχνευσης και εναρμόνισης του εγώ με τον εαυτό μου, εμένα με τον άλλο, και με τον κόσμο. Έτσι οικοδομώ έναν βαθύ, αληθινό διάλογο και κριτικό λόγο, μιας και έχω ασκηθεί στις καταδύσεις της προσωπικής έρευνας. Όταν κάποιος μπαίνει στη διαδικασία της βαθιάς αναζήτησης μπορεί να βρεθεί σε συγκλίνοντα ή αποκλίνοντα σημεία αλλά στο τέλος θα μάθει να πλοηγεί και να βρίσκει το φως προς την έξοδο μέσα από το δρόμο της σκέψης.

«Ο δρόμος προς τα επάνω και προς τα κάτω είναι ένας» Ηράκλειτος. Η όλη ύπαρξη του βαθύ και αληθινού διαλόγου είναι να περπατήσει κάποιος με τον νου επάγρυπνο οδηγούμενος από ερωτηματικά έτοιμος ν'αδράξει οποιαδήποτε αχτίδα που θα τον οδηγήσει στην φωτεινότητα της κατανόησης του εαυτού του, του κόσμου και στην συνειδητότητά του. Η κριτική βαθιά σκέψη μπορεί να είναι μια απελευθερωτική δύναμη για το άτομο καθώς και η μόνη ιδιότητα που χαρακτηρίζει τον άνθρωπο και τον διαφοροποιεί από τα άλλα όντα.

1.4 Παράγοντες αποτελεσματικού διαλόγου στην ανάπτυξη του ατόμου

«Διαλέγεσθαι είναι αρχή του σύμπαντος, θεμελιωμένη στη σύσταση του κόσμου» (Ευάγγελος Παπανούτσος, Συλλογή δοκιμίων: *Δίκαιο της πυγμής*, 1976).

Το διαλέγεσθαι αποτελεί αναπόσπαστη συνθήκη της ανθρωπότητας του ανθρώπου. Αν το διαλέγεσθαι προϋπάρχει, τότε το θέμα είναι πόσο μπορεί κάποιος να είναι ανοιχτός σε αυτόν. Η ανοιχτότητα στη διαλογικότητα είναι αυτή που επιτρέπει τη λειτουργία του διαλόγου.

Απαραίτητη προϋπόθεση για την εκκίνηση και λειτουργία του διαλόγου είναι η αγάπη, η ελευθερία έκφρασης, η έλλειψη φόβου, η έλλειψη αισθημάτων κατωτερότητας και άρνησης, η αίσθηση αποδοχής και πίστης από το περιβάλλον, η έμπνευση για συμπροσφορά στη γνώση, στην ονομάτιση και κατανόηση του κόσμου. «Πώς θα ανοίξω

διάλογο αν κουμπώνομαι — και μάλιστα αν νιώθω προσβεβλημένος — μπροστά στη συνεισφορά των άλλων, αν ταραζομαι και αρρωσταίνω μπροστά στο ενδεχόμενο να μετατοπιστώ; Κι επειδή ο διάλογος είναι μια συνάντηση ανθρώπων που ονομάζουν την πραγματικότητα, αναζητούν την αλήθεια δεν μπορεί να είναι μια κατάσταση όπου μερικοί ονομάζουν την πραγματικότητα για λογαριασμό των άλλων. (Freire, *Η αγωγή του Καταπιεζόμενου*, 1977, σ. 103-104).

1.4.1 Περιβάλλον αγάπης, αποδοχής, ελευθερίας, συμμετοχής

«Η ονομάτιση του κόσμου, που είναι μια πράξη δημιουργίας και αναδημιουργίας, δεν είναι δυνατή αν δεν είναι διαποτισμένη από αγάπη.» (Freire, *Η αγωγή του Καταπιεζόμενου*, 1977, σ. 104)

Η αγάπη τελεί έναν διττό ρόλο: θεμελιώνει το διάλογο, εξασφαλίζοντας την ασφάλεια, σιγουριά, καταλύοντας τον φόβο και την κυριαρχία και ελευθερώνει τους ανθρώπους διασφαλίζοντας την αληθινή συμμετοχή. Η αγάπη δε μπορεί παρά να είναι διαλογική. Αντιθέτως ο φόβος είναι μια πράξη που υπονομεύει τον διάλογο και φθείρει τις ανθρώπινες σχέσεις. Μόνο μέσα από τη διαδικασία της διαλογικής της αγάπης, μπορεί να γεννηθεί η καινούρια πραγματικότητα και η επιθυμία του έρωτα για γνώση. Η αγάπη είναι η πεμπτουσία του διαλόγου.

Προϋπόθεση της μετάβασης από την αμάθεια στη γνώση είναι ο έρωτας, η επιθυμία, του γινώσκειν. Χωρίς την επιθυμία για μάθηση δηλαδή χωρίς την παρουσία του έρωτα που βρίσκεται μεταξύ γνώσης και άγνοιας είναι αδύνατη η γνώση. Η επιθυμία να αποκτήσουμε γνώση είναι βασικός παράγοντας του διαλόγου. Σε ένα κλίμα διαλόγου και συνεπώς αποδοχής της ετερότητάς μας, ο έρωτας θα γεννήσει την επιθυμία για αυτό που μας λείπει και χρειαζόμαστε.

Η επιθυμία τού γινώσκειν είναι το κίνητρο τού διαλόγου που οδηγεί στη γνώση. «Θεῶν οὐδεις φιλοσοφεῖ οὐδ' ἐπιθυμεῖ σοφὸς γενέσθαι — ἔστι γάρ— οὐδ' εἴ τις ἄλλος σοφός, οὐ φιλοσοφεῖ. οὐδ' αὖ οἱ ἀμαθεῖς φιλοσοφοῦσιν οὐδ' ἐπιθυμοῦσι σοφοὶ γενέσθαι· αὐτὸ γὰρ τοῦτό ἐστι χαλεπὸν ἀμαθία, τὸ μὴ ὄντα καλὸν κάγαθὸν μηδὲ φρόνιμον δοκεῖν αὐτῶ εἶναι ἱκανόν. οὐκ οὐκ ἐπιθυμεῖ ὁ μὴ οἰόμενος ἐνδεὴς εἶναι οὐ ἂν μὴ οἴηται ἐπιδεῖσθαι» (Πλάτωνος, *Συμπόσιον*, 2004, 204α). Κανείς θεός δεν αγαπά τη σοφία, ούτε ποθεί να γίνει σοφός -γιατί είναι. Ούτε και κάποιος άλλος αν είναι σοφός, επιθυμεί τη σοφία. Όμως, από

την άλλη, ούτε και όσοι είναι ανόητοι έχουν τον πόθο να γίνουν σοφοί. Γιατί αυτό ακριβώς είναι το ανυπόφορο στην ανοησία, το ότι, χωρίς να είναι κανείς ωραίος, αξιοσέβαστος και γνωστικός, μένει ικανοποιημένος με τον εαυτό του. Όποιος λοιπόν δεν θεωρεί πως κάτι του λείπει, εκείνος και δεν επιθυμεί αυτό που δεν φαντάζεται ότι του λείπει, μένει ανέραστος της γνώσης και της αλήθειας χωρίς ενθουσιασμό.

Το κατάλληλο περιβάλλον σιγουριάς, αγάπης, ο δάσκαλος που κι αυτός βρίσκεται μεταξύ αμάθειας και γνώσης μπορεί πάρει την ψυχή του μαθητή, να ανοίξει διάλογο μαζί της και να την φτερώσει προς τη δημιουργία

Ο Σωκράτης είναι ερωτευμένος με τη γνώση και καθοδηγεί με αγάπη τους μαθητές. Από την άγνοια στη σοφία. Πιστεύει ότι οι μαθητές του μπορούν να ανακαλύψουν τη γνώση διότι ήδη την κατέχουν και αποδεικνύει στον Μένωνα την ικανότητα του ανθρώπου να την ανακαλύψει με καθοδήγηση και με τις κατάλληλες ερωτήσεις. Προκειμένου ο Σωκράτης να αποδείξει αυτό που λέει, χρησιμοποιεί έναν δούλο του Μένωνα ο οποίος, σύμφωνα και με την παραδοχή του ίδιου, δεν έχει ποτέ διδαχθεί γεωμετρία, ισχυριζόμενος ότι μπορεί μέσα από μια σειρά ερωτήσεων να λύσει ένα γεωμετρικό πρόβλημα. Το πρόβλημα είναι να βρει το διπλάσιο ενός τετραγώνου με πλευρά 2α. Ο νεαρός δούλος, αν και αρχικά πιστεύει ότι γνωρίζει τη λύση στη συνέχεια ανακαλύπτει ότι κάνει λάθος. Τελικά όμως μέσα από τις ερωτήσεις του Σωκράτη οδηγείται στη σωστή λύση. Ο Σωκράτης αποδεικνύει στον Μένωνα ότι ο δούλος είχε τη γνώση μιας και ο ίδιος δεν του έδωσε καμία απάντηση. Δηλαδή, οι ερωτήσεις ήταν απλώς το κλειδί που ξεκλείδωσε την μνήμη της ψυχής του δούλου και τον οδήγησε στη λύση του προβλήματος. Ο Σωκράτης υποστηρίζει ότι, «η «έρευνα» και η «μάθηση» στην πραγματικότητα είναι ανάμνηση από τη ζωή της ψυχής, πριν εισέλθει στο σώμα, τις οποίες «δεν του τις δίδαξε κάποιος» αλλά «όταν τις ξυπνήσει κανείς με ερώτηση γίνονται επιστήμες» (Πλάτων, *Μένων* 85d 4-5).

Οι ερωτήσεις μέσα από διάλογο αποδοχής γεννούν την επιθυμία της μάθησης και οδηγούν στη γνώση. Ο Σωκράτης απευθυνόμενος στον Φαίδρο λέει: «Νομίζω ότι η σοβαρή ενασχόληση με αυτά γίνεται πολύ ομορφότερη όταν κανείς, κάνοντας χρήση της διαλεκτικής τέχνης παραλάβει μια πρόσφορη ψυχή και φυτέψει και σπείρει μέσα της λόγους που να συνοδεύονται από την ανάλογη γνώση, που να μπορούν να βοηθούν και τον εαυτό τους και εκείνον που τους φύτεψε και να μην είναι άκαρποι αλλά να έχουν

σπόρο, και από εκεί πάλι να φυτρώνουν άλλοι λόγοι σε άλλες ψυχές, οι οποίοι να μπορούν να διατηρούν για πάντα αθάνατη τη σπορά, και να κάνουν ευτυχισμένο αυτόν που τους έχει, όσο τούτο είναι δυνατό για τον άνθρωπο» (Πλάτωνος, *Συμπόσιον*, 1934).

Ο φιλόσοφος είναι αιωνίως διψασμένος για την κατάκτηση της αληθινής γνώσης. Όπως βλέπουμε σαν τον εραστή που προσπαθεί να κατακτήσει το αντικείμενο τού έρωτά του, καταφέρνει να οδηγήσει και τον μαθητή του σε αυτή τη χαρά της ανακάλυψης.

Παρόμοια, σε ένα περιβάλλον όπου οι μαθητές λειτουργούν ισότιμα και άνευ φόβου όπως μας λέει ο Freire «μέσω του διαλόγου ο δάσκαλος των μαθητών και οι μαθητές του δασκάλου παύουν να υπάρχουν και αναδύεται ένας καινούριος όρος δάσκαλος-μαθητές και μαθητές- δάσκαλοι. Ο δάσκαλος δεν είναι πια ο μόνος- ο οποίος-διδάσκει, αλλά και αυτός διδάσκεται σε διάλογο με τους μαθητές, οι οποίοι με τη σειρά τους, ενώ διδάσκονται, διδάσκουν. Γίνονται από κοινού υπεύθυνοι στη διαδικασία μάθησης στην οποία αμφότεροι μεγαλώνουν» (Freire, *A pedagogy for liberation: Dialogues ontransforming education*, 1987, σ. 80).

Ο Φρέιρε θεωρεί τον διάλογο ως μοναδική πράξη συνδημιουργίας τής πραγματικότητας. Οι άνθρωποι συναντιούνται στον διάλογο για να συναποφασίσουν όχι για να δεχτούν ερήμην τις αποφάσεις των άλλων. Στο διάλογο όλοι οι συνδιαλεγόμενοι είναι συμβαλλόμενοι στην ονομάτιση του κόσμου, έλλογα πρόσωπα που αναδημιουργούν τον κόσμο. Ο διάλογος δεν μπορεί να χρησιμεύει ως παγίδα για την έξουσίαση ενός ανθρώπου από άλλον άρα δεν μπορεί να συνυπάρχει με τον φόβο. Μέσα από συνθήκες αποδοχής, αγάπης, σεβασμού θα υπάρξει ενθουσιασμός αναζήτησης, συνοχή σκέψης και έκφρασης που θα οδηγήσει στην συνέχιση του διαλόγου και της προσωπικής κατ' επέκταση κοινωνικής συνοχής.

Ο Sidorkin,(1999) υποστηρίζει ότι η βάση της ύπαρξης του ανθρώπου δεν είναι κάποιο είδος ταυτότητας αλλά η έναρξη του διαλόγου. Εάν το περιβάλλον εμπνέει την ελευθερία έκφρασης, τον έρωτα για την ομορφιά της γνώσης και ανοίγει τον δρόμο για την επαφή τού νου με την ψυχή μέσα από τον δημιουργικό διάλογο σε ένα περιβάλλον αγάπης τότε «θα γίνει γονιμοποίηση των λόγων του δασκάλου στην «προσήκουσα ψυχή» του μαθητή «εκεί γονιμοποιούνται, εκεί αποδεικνύονται αθάνατοι, εκεί παράγεται η ανθρώπινη

ευδαιμονία» («τούς πολίτες ἐθίζοντες ποιῶσιν ἀγαθούς» (Αριστοτέλης, *Ηθικά Νικομάχεια*, Β 1, 5-755)

1.4.2 Παιδεία- ανοιχτό πνεύμα

«Πάντες άνθρωποι φύσει ορέγονται του ειδέναι» Αριστοτέλης (η πρώτη φράση από το «*Μετά τα Φυσικά*») Οι άνθρωποι από τη φύση τους επιθυμούν να μαθαίνουν.

Ο άνθρωπος γεννιέται με μια διακαή επιθυμία και δυναμική περιέργεια να μάθει, να ανακαλύψει, να ξεσκεπάσει τα μυστικά που ξετυλίγονται μπροστά του, πίσω από τα φαινόμενα και μέσα του. Η περιέργεια εκδηλώνεται με χίλιες μορφές, με εκφράσεις, με διατυπώσεις, με χειρονομίες, με σιωπές. Το παιδαγωγικό περιβάλλον μπορεί να εμπνεύσει, να ενθαρρύνει τον μικρό άνθρωπο ν'αρχίσει το διάλογο με το κοινωνικό ή φυσικό περιβάλλον του ή να καταστείλει την επιθυμία του να εκφράσει τα ερωτηματικά του.

Η έκφραση «ανοιχτό μυαλό» είναι μια μεταφορά που αποκαλύπτει πως το «ανοιχτό μυαλό» μπορεί να σημαίνει και πνευματική περιέργεια η οποία βρίσκεται σε συνεχή κίνηση. Η παιδεία πρέπει να είναι ταυτόσημη με το ανοιχτό πνεύμα για να λειτουργεί δυναμικά και να επιτρέπει την αυτενέργεια τού ατόμου για την ανελικτική του πορεία.

Πρέπει να είναι συναφής με το ανοιχτό πνεύμα για να μπορεί να εμπνέει τους ανθρώπους να σκέφτονται έξω από τα εγκιβωτικά πλαίσια αμφιβάλλοντας για την παρούσα κατανόηση και δημιουργώντας την προσωπική γνώση με ανοιχτή επιλογή, μια νέα άποψη.

Ο Dewey αποκαλεί εκπαίδευση ανοιχτού πνεύματος την «στάση του νου η οποία χαιρετίζει νέες προτάσεις από όλες τις πλευρές» (Dewey, *Democracy and education: An introduction to the philosophy of education*, 1916, σ.175) για να ανταποκριθεί στην έννοια και το σκοπό της παιδαγωγικής⁸ δηλαδή για να είναι πράξη δημιουργίας.

Η όλη πρόοδος της ανθρωπότητας είναι αποτέλεσμα του ανοιχτού πνεύματος αυτού που αφήνει ανοίγματα φωτός και μπορεί να οραματιστεί, να φανταστεί την αλλαγή, να διατυπώσει αμφιβολίες, ερωτήματα, να αντισταθεί στην ίδια του τη σκέψη, να

προκαλέσει την πολυσημία των απόψεων και να αφήσει ένα νέο άνοιγμα για άλλη αλλαγή.

Το ανοιχτό μυαλό στοχεύει σε μια κατάσταση βελτιστοποιημένης «πολυσημίας», της ανοχής, της αντιπαράθεσης, της αντίφασης και του παράδοξου και πορεύεται προς την πράξη του ανοίγματος σκέψης σε ό, τι πριν είχε αντισταθεί στην υλοποίησή της. Το ανοιχτό μυαλό αμφιβάλλει, δε δέχεται αυθεντίες, αρνείται τα δόγματα

8. «Η παιδαγωγική λειτουργία είναι πράξη δημιουργίας, παράλληλη προς το έργο της φύσης, όπως δέχεται η σύγχρονη βιολογία και ψυχολογία και όπως είχε παρατηρήσει ο αρχαίος υλιστής φιλόσοφος Δημόκριτος: "διδασχὴ καὶ φύσις παραπλήσιον ἐστὶ· καὶ γὰρ ἡ διδασχὴ μεταρυσμοὶ (μεταμορφώνει) τὴν φύσιν μεταρυσμούσα δε φυσιοποιεῖ (δημιουργεῖ νέα φύση)" (ἀπόσπασμα 33). Η ανάλυση των προβλημάτων που συνδέονται με την εκπαίδευση (από το δικαίωμα της ώριμης γενιάς να επεμβαίνει στη διαμόρφωση της προσωπικότητας της νέας γενιάς ως την επιλογή παιδευτικών αγαθών και μεθόδων) συνθέτει έναν κλάδο φιλοσοφίας, τη Φιλοσοφία της Εκπαίδευσης». Φ. Κ. Βώρος

και τις δοξασίες του κάθε υποκειμένου ακόμα και του ίδιου τού «Εγώ». Ο Καρτέσιος⁹ μας λέει « Αμφιβάλλω άρα σκέφτομαι, σκέφτομαι άρα υπάρχω». “Je doute donc je pense, je pense donc je suis” (René Descartes, *Discourse on Method*, 1637, σ. 56). Κάθε αμφιβολία, κάθε αμφισβήτηση είναι ένα βήμα προς την ανακάλυψη της προσωπικής αλήθειας. Ο άνθρωπος ανοίγοντας τον εαυτό του προς την ανακάλυψη ελευθερώνει τον ίδιο τον εαυτό του από παρωχημένες σκέψεις και αντιλήψεις. Το ανοιχτό μυαλό ακούει, μελετάει, ενημερώνεται, γνωρίζει, κρίνει και βλέπει καθαρά αφού αφήσει φως χωρίς να πιστεύει ότι έχει το απόλυτο φως αλλά οδεύει προς αυτό. Άρα σκέφτομαι και συνειδητοποιώ την ύπαρξή μου και μπορώ και γίνομαι αυτό που αποφασίζω.

Όταν η εκπαίδευση είναι παιδεία, συνάδει με το ανοιχτό μυαλό και δημιουργεί όλες τις προϋποθέσεις για την απελευθέρωση του ανθρώπινου νου. Είναι ένας χωροχρόνος κατά τον οποίο εκκολάπτονται συνειδητές ενέργειες, αρνήσεις και απόφασεις: «αποφασίζω να απαλλαγώ από τις προκαταλήψεις μου» που σημαίνει πρωτίστως αποφασίζω να αρνηθώ την αρχή της αυθεντίας που υποθηκεύει την ελευθερία μου. Μέσα από την παιδεία του ανοιχτού πνεύματος γεννιέται η αμφιβολία η οποία απελευθερώνει τον λογισμό από δόγματα, θεωρήματα, προκαταλήψεις που επιβάλλονται και υιοθετούνται σαν αλήθειες, αμφισβητείται το προσιτό, και το σιωπηλό νόημα αποκτά συνείδηση. Η ταυτόσημη παιδεία με τον ανοιχτό νου είναι ένας ανοιχτός διάλογος που οδηγεί στη συνεχή πνευματική ανάπτυξη του ατόμου, στη δημιουργία και στην ανακάλυψη της πιο κοντινής αλήθειας που μπορεί να ζήσει ο άνθρωπος. Το ανοιχτό μυαλό μέσα από την παιδεία είναι τελικά η προϋπόθεση για κάθε πραγματική σκέψη. Ορίζει ότι η κίνηση είναι η ουσία της σκέψης και το κλείσιμο ισοδυναμεί με ακινησία, αδράνεια και το τέλος της σκέψης. Ο Ηράκλειτος λέει «Ου κατά χρόνο είναι γενητόν τον κόσμο αλλά κατ’

επίνοιαν». Ο κόσμος γίνεται όχι σύμφωνα με το χρόνο αλλά σύμφωνα

9. «Dubito, ergo cogito, ergo sum» Et ayant remarqué qu'il n'y a rien du tout en ceci Je pense, donc je suis, qui m'assure que je dis la vérité, sinon que je vois très-clairement que, pour penser, il faut être, je jugeai que je pouvais prendre pour règle générale que les choses que nous concevons fort clairement et fort distinctement sont toutes vraies, mais qu'il y a seulement quelque difficulté à bien remarquer quelles sont celles que nous concevons distinctement. En suite de quoi, faisant réflexion sur ce que je **doutais**, et que, par conséquent, mon être n'était pas tout parfait car je voyais clairement que c'était une plus grande perfection de connaître que de douter ». René Descartes, *Discourse on Method* (1637) PARIS X—J Librairie de la Bibliothèque Nationale Assage Montesquieu(ruemontesquieu) Prèsle Palais-Royal 1834

με τη σκέψη, Η ανοιχτά σκεπτόμενη παιδεία μπορεί να δημιουργήσει τον πιο αληθινό κόσμο προσφέροντας φως διαλύοντας τα περατωμένα δόγματα. Η παιδεία σκοπό έχει την παιδευτική διαδικασία απελευθέρωσης, και πραγματοποιεί το σκοπό της μέσα από τον διάλογο, όταν αυτός είναι διάλογος που διέπεται από ανοιχτότητα πνεύματος και βασίζεται σε ειλικρινείς - γνήσιες σχέσεις, συνεργασία μαθητών – εκπαιδευτικών και ανοχή στο διαφορετικό. Δηλαδή όταν ο παιδαγωγός-μαθητής και ο μαθητής-παιδαγωγός είναι και οι δυο υποκείμενα γνώσης, μπροστά στα αντικείμενα γνώσης.

Χωρίς Παιδεία ανοιχτού διαλόγου, δεν υπάρχει σκέψη, δεν υπάρχει πρόοδος και τελικά δεν υπάρχει κατανόηση του εαυτού και του κόσμου. « Αν το πνεύμα δεν συγκεντρώνεται πάνω στα ζωντανά και συνεχώς ανανεούμενα περιστατικά, τότε σκληραίνει μέσα σ' έναν κόσμο πράγματος (it), που μόνο απαστράπτουσες ξεχωριστές πράξεις ξεμοναχιασμένων πνευμάτων μπορούν να το διαπεράσουν » (Buber, *A Believing Humanism*, 1967, σ. 54).

1.4.3 Εκπαίδευση και γνώση

«Το μυαλό δεν είναι ένα δοχείο που πρέπει να γεμίσει, αλλά μια φωτιά που πρέπει ν' ανάψει.» Πλούταρχος

Στον αντίποδα της ανοιχτής παιδείας βρίσκεται η κλειστή εκπαίδευση του μονολόγου και της αφήγησης η οποία στόχο έχει την απλή αποταμίευση της γνώσης σύμφωνα με το τραπεζικό σύστημα δηλαδή, «Η τραπεζική αντίληψη¹⁰ της εκπαίδευσης, η σφαίρα δράσης που επιτρέπεται στους μαθητές περιορίζεται στο να δέχονται, να καταχωρούν και να αποταμιεύουν τις καταθέσεις του δασκάλου.» (Freire, *Η αγωγή του καταπιεζόμενου*, 1977 σ. 78).

Υπάρχει διαμετρική διαφορά μεταξύ της εκπαίδευσης, που δίνει τα βασικά στοιχεία,

συνταγοποιημένης γνώσης, και του ανοιχτού συστήματος παιδείας. Η γνώση η οποία δεν περνάει μέσα από τη διαλεκτική δεν μπορεί να είναι γνώση παρά μια εικόνα του αισθητού κόσμου. Στην περίπτωση αυτή ο μαθητής απλά αγγίζει επιδερμικά, αισθητά τη γνώση και την καταθέτει στην τράπεζα της μνήμης χωρίς να την επεξεργαστεί και να συλλάβει σε βάθος το νόημα και το ρόλο της αποκτημένης γνώσης στην ολότητά της. Ο Freire θεωρεί ότι στην τραπεζική αντίληψη της εκπαίδευσης, η γνώση είναι ένα δώρο που προσφέρεται από όσους θεωρούν τον εαυτό τους κάτοχο γνώσεων προς όσους θεωρούν αδαείς. Αυτό το σύστημα προβολής της αμάθειας και της άγνοιας στους άλλους είναι χαρακτηριστικό της εκπαίδευσης του μονόλογου.

Όταν η εκπαίδευση στοχεύει στην απλή μεταβίβαση γνώσεων ή πολιτισμού, στη μετάδοση τεχνικών γνώσεων, στην αποταμίευση πληροφοριών ή δεδομένων στο μυαλό του μαθητή και τη διαίωνιση των αξιών μιας κυρίαρχης κουλτούρας η εκπαίδευση δογματίζει και απέχει από το ρόλο που πρεσβεύει για τη δημιουργία υπεύθυνων ελεύθερων πολιτών. Στην Εκπαίδευση της μεταφοράς των γνώσεων της αυθεντίας ο εκπαιδευτικός, επιβάλλει ό,τι εκείνος νομίζει σωστό, δίνει συνταγές στους μαθητές και οι δέκτες-μαθητές, δεν επεμβαίνουν στη γνώση παρά την υιοθετούν παθητικά. Και οι δυο διάλογοι εσωτερικός και εξωτερικός στην εκπαίδευση των συνταγών και του μονόλογου είναι ατροφικοί και δεν μπορούν να τροφοδοτήσουν την συνείδηση. Η ακατέργαστη γνώση μένει ξένη συνειδησιακά, διότι δεν έχει περάσει από το νοητό να εντοπιστούν οι αναφορές στην ιδέα, οι ομοιότητες, οι διαφορές. Δεν είναι γνώση, ούτε μπορεί να αποτελεί μέρος της αλλαγής του γίνεσθαι του ατόμου.

Η μη διαλεκτική εκπαίδευση αντιμετωπίζει τους μαθητές ως ισόβια μη ικανούς και στερεί τη συμμετοχή τους στη μάθηση. Η πραγματικότητα εξιδανικεύεται αντί να απομυθοποιείται και ο μαθητής υπνωτίζεται και υποτάσσεται. Η εκπαίδευση η οποία στερείται της διαλογικής και κριτικής επεξεργασίας δεν είναι μέρος βαθύτερης συνειδητοποίησης και απέχει της αποστολής της. Επομένως δεν είναι δυνατό να μιλάμε για κριτική εκπαίδευση και συνειδητοποίηση του μαθητή.

«Ο ρόλος του προβληματίζοντος παιδαγωγού είναι να δημιουργεί, μαζί με τους μαθητές, τις συνθήκες στις οποίες η γνώση από το επίπεδο της δόξας (της απλής γνώμης) περνά στο στάδιο της αληθινής γνώσης, στο επίπεδο του λόγου. Κι ενώ η τραπεζική εκπαίδευση

ναρκώνει και παραλύει τη δημιουργική δύναμη, η προβληματίζουσα διαλογική εκπαίδευση συνεπάγεται μια συνεχή αποκάλυψη της πραγματικότητας. Η πρώτη προσπαθεί να διατηρήσει το βούλιαγμα της συνείδησης, ενώ η δεύτερη αγωνίζεται για την ανάδυση της συνείδησης και για μια κριτική επέμβαση στην πραγματικότητα.» (Freire, *Η αγωγή του Καταπιεζόμενου*, 1977, σ. 89).

Το έργο της εκπαίδευσης μπορεί να επιτελεσθεί αποτελεσματικά μόνο μέσα από μια διαλεκτική παιδεία. «Αν μια απάντηση δεν δημιουργήσει ένα νέο ερώτημα από μόνη της, δεν εμπίπτει στο διάλογο» (Bakhtin, *Speech Genres and Other Late Essays*, 1986, σ.168).

« Είναι ολοφάνερο ότι η κριτική παιδεία πρέπει να είναι διαλογική» "truism to say that critical pedagogy must be fundamentally dialogical" Nicholas C. Burbules (2005 σ. 193).

Η διαλογική εκπαίδευση δεν αφορά τη συζήτηση στην τάξη ούτε περιορίζεται απαραίτητα σε ρητή προφορική γλώσσα ή ακόμα και σε οποιαδήποτε μορφή ρητής γλώσσας. Δηλαδή ο διάλογος δεν αφορά μόνο σε ομιλίες ή κείμενα, αλλά περιλαμβάνει και τη γενικότερη ιδέα ότι η αλληλεπίδραση των διαφορετικών απόψεων μπορεί να οδηγήσει σε αμοιβαίο φωτισμό. Δεδομένου ότι η προσωπικότητα και ο τόνος της φωνής αποτελούν μέρος των διαλόγων για τον Bakhtin, είναι σαφές ότι η μουσική, ο χορός, η όλη σχέση μέσα στην τάξη, μπορούν να είναι διαλογικές και μέσα σ'αυτή τη διαλογική σχέση μπορούν να σχηματιστούν ή να αναδυθούν νέες ιδέες.

Σκοπός της εκπαίδευσης είναι να δώσει το χώρο και το χρόνο στους μαθητές να μετέχουν της διαλεκτικής διαδικασίας, να παρεμβαίνουν διακρίνοντας τις συγγενείς, τις διαφορετικές ιδέες, να τις οργανώνουν και να καταλήγουν στην κατανόηση και περιγραφή των ιδεών. Το φιλτράρισμα των ιδεών μέσα από το διάλογο αποτελεί τη διαχωριστική γραμμή ανάμεσα στον κόσμο των ιδεών και τον κόσμο των αισθητών πραγμάτων και επιτυγχάνει την πραγματική γνώση.

Τελικά η εκπαίδευση αναγνωρίζει και διασώζει το δικαίωμα της ελευθερίας του ανθρώπου αν όλη η εκπαιδευτική προσπάθεια εκτός από την παροχή γνώσεων έχει στόχο σταθερό να μαθαίνει στους νέους: να βλέπουν την πραγματικότητα, να την ερμηνεύουν, να

συγκινούνται, να στοχάζονται, να αποφασίζουν και να ενεργούν

10. Ο Φρέιρε λέει για την τραπεζική αντίληψη της παιδείας, «Ο δάσκαλος κάνει καταθέσεις στο ταμειυτήριο, που είναι οι μαθητές.. Η τραπεζική εκπαίδευση επιχειρεί, μυθοποιώντας την πραγματικότητα, να αποκρύψει ορισμένα γεγονότα που εξηγούν τον τρόπο ύπαρξης των ανθρώπων μέσα στον κόσμο ... μεταχειρίζεται τους μαθητές σαν αντικείμενα που θέλουν βοήθεια». (1977 p. 97-98). Το αντίδοτο σ' αυτήν την αντίληψη είναι ο διάλογος ιδεολογίας της καταπίεσης — αρνιέται την παιδεία και τη γνώση ως διαδικασία έρευνας.» (Freire, 1977, p. 90)

υπεύθυνα. « Αυτή η πολύ λεπτή διαδικασία διασαλεύεται και υπονομεύεται, αν επιχειρείται παρεμβολή παραμορφωτικού φακού ανάμεσα στη συνείδηση* που "βλέπει" και την πραγματικότητα που "ερευνάται.» (*Φιλοσοφικό Κοινωνιολογικό Λεξικό*, Τόμος Ε', 1995, σ. 204).

1.5 Κίνητρο διαλόγου

«Το σημαντικό είναι να μην πάψουμε να αμφισβητούμε. Η περιέργεια έχει τον δικό της λόγο ύπαρξης. Δεν μπορούμε να μην νιώθουμε δέος όταν σκεφτόμαστε τα μυστήρια της αιωνιότητας, της ζωής, της απίστευτης δομής της πραγματικότητας. Αρκεί μόνο να προσπαθήσουμε να κατανοήσουμε λίγο τούτο το μυστήριο κάθε μέρα.» Albert Einstein, *Ideas and Opinions*. 1954)

1.5.1 Η απορία

Η απορία είναι πάντα κίνητρο δράσης του ανθρώπινου νου μιας και στο αδιέξοδο που φτάνει με το να απορεί η επιλογή του είναι ή να μείνει στην άγνοια, στην αδράνεια ή να ενεργοποιήσει τη σκέψη του για να ξεπεράσει το αδιέξοδο παραδεχόμενος την άγνοιά του και αναζητώντας τη λύση, την αλήθεια, τη γνώση.

Ο Σωκράτης αναζητώντας βασανίζει τις πλανερές ή αθεμέλιωτες απόψεις των συνομιλητών του, γίνεται ο ελεγκτής τους και γεννά μέσα στην ψυχή την απορία.

«ΣΩΚ. Δέν είναι λοιπόν σέ καλύτερη κατάσταση τώρα ώς προς αυτό πού δέν ήξερε;

MEN. Καί έγώ αυτό νομίζω.

ΣΩΚ. Φέρνοντας τον λοιπόν σέ απορίατον βλάψαμε άραγε;

MEN. "Όχι, δέν νομίζω.

ΣΩΚ. Κάπως τόν ωφελήσαμε λοιπόν, όπως φαίνεται, ώς προς τό νά βρή που είναι τό σωστό* γιατί τώρα καί μέ ευχαρίστηση θά ερευνούσε, μιά πού δέν ξέρει, ένώ τότε εύκολα

καί μπροστά σέ πολλούς καί πολλές φορές θά νόμιζε ότι σωστά τά λέγει γιά τό διπλάσιο επίπεδο.» (ΠΛΑΤΩΝ, *Μένων* 84 b-c).

Ο σωκρατικός έλεγχος έχει λοιπόν σαν σύνδρομό του την κατάσταση της απορίας. Απορεί όμως εκείνος, που δεν έχει πόρο, δηλαδή δεν έχει πέρασμα, δρόμο, για να προχωρήσει. Έτσι, οι συζητητές του αναγκάζονται να ομολογήσουν την άγνοιά τους. Αυτό όμως, το στάδιο δεν είναι τελειωτικό. Γιατί ο Σωκράτης, ενώ δεν προσφέρει έτοιμη απάντηση, δημιουργεί μέσα στην ψυχή των άλλων τις προϋποθέσεις, για να προχωρήσουν στην αναζήτηση της αλήθειας. Ο ίδιος δε γεννά, αλλά βοηθά τους άλλους να γεννήσουν, να δημιουργήσουν. Αυτή είναι η σωκρατική μαιευτική. Η συνειδητοποίηση και μόνο μέσω της απορίας-αδιεξόδου είναι σαν μία αχτίδα φωτός που δείχνει το τείχος της άγνοιας και ταυτόχρονα το περιφεριακό οπτικό πεδίο απόδρασης για διέξοδο. «Δεν προκαλώ απορίες στους άλλους ενώ εγώ είμαι έξω από αυτές, αλλά, απορώντας ο ίδιος περισσότερο από κάθε άλλον έτσι κάνω και τους άλλους να απορούν» (Πλάτων, *Μένων*, 80c-d).

Ξεκινώντας ο Σωκράτης από την άγνοια μέσω του διαλόγου, λόγος-αντίλογος, κατέληγε στην απορία, σε αδιέξοδο και πάλι διαλεκτικά και διεξοδικά οδηγούσε μέσω ερωτήσεων στην κατάκτηση της γνώσης, της αλήθειας. Οι νέοι για να έχουν κίνητρο για διερεύνηση και κατάκτηση της γνώσης θα πρέπει να απορούν, να ερωτούν και να θαυμάζουν.

Ο διαλεκτικός τρόπος, ξεκινώντας από την άγνοια και μέσα από ερωτοαποκρίσεις και απορίες που ανατροφοδοτούν το ενδιαφέρον, καθιστά το μαθητή πιο προσεκτικό, αναγκάζοντάς τον να παρακολουθεί τις ερωτήσεις και την κατεύθυνση που δίνει ο ομιλών χωρίς να στρέφει τις νοητικές αναφορές του σε άλλα ζητήματα. Η απορία γεννάει το ερώτημα και τον έρωτα μαζί που βρίσκεται ανάμεσα στην απορία της άγνοιας και στην ευφορία της γνώσης της αλήθειας. «Ποτέ μη χάσεις την άγια περιέργεια» Albert Einstein

1.5.2 Η κρίσιμη ερώτηση

«Ρωτώ ξαναρωτώ χτυπώντας το χάος: Ποιος μας φυτεύει στη γης ετούτη;» (Καζαντζάκης, *Ασκητική*, 1971, σ. 16).

Το ερώτημα είναι αυτό που ανιχνεύει, μέσα από τον διάλογο, το άγνωστο, διεισδύει μες στο σκοτάδι, δημιουργεί άλλα ερωτήματα και καταδιώκει τον άνθρωπο χωρίς έλεος, για να του δώσει αυτό που ζητά: τον εαυτό του, το επόμενο ερώτημα και την αλήθεια. Το ερώτημα κυνηγά τον άνθρωπο σαν ερινύα και τον σπρώχνει ταυτόχρονα στην αγωνία και

στη λύτρωση για να ξαναρχίσει μετά τη χαρά την αναζήτηση της επόμενης αλήθειας. Μπορεί να είναι και μια συσσίφεια προσπάθεια, όμως η ερώτηση αποτελεί την εκκίνηση της κριτικής σκέψης, της αναζήτησης, με αναφορά το λόγο. Χωρίς ερώτημα, χωρίς περιέργεια, χωρίς το δέος της απορίας δεν μπορεί ούτε να συγκροτηθεί διάλογος, ούτε να ονομαστεί η αλήθεια. Με έναυσμα την απορία φουντώνει η ερώτηση που ανιχνεύει ν' ανοίξει δρόμους να κάνει τον κόσμο μπορετό, ευρύχωρο, ικανό για την αγάπη, για το θαύμα, για την αλήθεια, για την σοφία.

Τα αυθεντικά ερωτήματα είναι αληθινά ερωτήματα, σχετικά με τις ανοικτές, ζωντανές, θεμελιώδεις ανησυχίες του ανθρώπου και αναζητούν εξίσου αυθεντικές απαντήσεις. Ο αυθεντικός προβληματισμός γεννάει την αυθεντική διάθεση εύρεσης απάντησης μέσα από την κριτική σκέψη και τη μεθοδευμένη διαλεκτική που άρει κάθε αμφιβολία και οδηγεί στην πιο κοντινή αλήθεια.

Τα αυθεντικά θεμελιώδη ερωτήματα είναι τα πιο δυνατά, τα πιο βασανιστικά και χρειάζεται πολύ θάρρος και δύναμη τόσο να θέσεις τα ερωτήματα όσο και να τα απαντήσεις. Μέσα από τον εσωτερικό ή εξωτερικό διάλογο οι ερωτούντες αναλαμβάνουν ένα επίπονο έργο το οποίο μπορεί να μην καταλήξει σε καμιά απάντηση αλλά θα έχει βιώσει ο ερωτών τη αγωνία του ερωτευμένου, για την ένωση της σκέψης με την απάντηση.

«Αν είχα μια ώρα για να λύσω ένα πρόβλημα και η ζωή μου εξαρτιόταν από τη λύση, θα περνούσα τα πρώτα πενήντα πέντε λεπτά για να διατυπώσω το σωστό ερώτημα που θα έκανα διότι αφού έχω σχηματίσει τη σωστή ερώτηση, θα μπορούσα να λύσω το πρόβλημα σε λιγότερο από πέντε λεπτά.» Albert Einstein

Η ερώτηση είναι το μετέωρο βήμα θάρρους πάνω στο χάος προς τη γνώση! Τα φιλοσοφικά ερωτήματα, τα ερωτήματα των παιδιών κρύβουν τη μεγαλύτερη ειλικρίνεια και συνεπώς την αυθεντικότητα της αγνότητας και της αναζήτησης που οδεύει στη συνειδητότητα.

1.5.3 Η αναζήτηση της προσωπικής αλήθειας

Όπως δηλώνει ο Bakhtin, διάλογος είναι να παραδεχτείς ότι η αλήθεια είναι πολλαπλή. Η πλήρης αλήθεια είναι ανέφικτη αλλά για να πλησιάσουμε και να συλλάβουμε την αλήθεια χρειαζόμαστε την αλήθεια του άλλου, να φωτίσει την δική μας από πολλές πλευρές, στο

χωροχρόνο του διαλόγου. Η δραματική διαδικασία νοηματοδότησης διαφορετικών συνειδήσεων στο διάλογο αποτελεί τη μετουσίωση της απλής γνώσης, σε αλήθεια.

Μέσα από τον διάλογο γεννιέται μια αλήθεια! Ποια αλήθεια; Αυτήν που ανακαλύπτουμε ρωτώντας, αυτή που ανακαλύπτουμε στο τέλος του ερωτηματικού, αυτή που πιστεύουμε και είναι το δημιούργημα του έρωτά μας για τη γνώση της αλήθειας. Μέσα από την διαλογική έρευνα ταυτόχρονα οδεύουμε προς την κατανόηση του εαυτού μας και ευαισθητοποιούμεθα στην αλήθεια του άλλου. Δίνοντας συνεχώς το δικό μας νόημα μέσα από τον διάλογο δίνουμε νόημα στον κόσμο μας. Η αλήθεια αυτή που είναι συνδημιούργημα των διαλεγόμενων μπορεί και να σωθεί μέσα από τις ιδέες του αληθινού συλλογικού γίνεσθαι σαν πολιτισμός, σαν συνείδηση.

Μια έννοια κλειδί στον Freire είναι conscientisation, συνειδητότητα, δηλαδή η διαλεκτική ένωση ανάμεσα στη συνείδηση και στον κόσμο, κάτι που δεν μπορεί να το πετύχει ούτε ο υποκειμενισμός ούτε ο αντικειμενισμός, αλλά η διαλογική μετουσίωση. Χαρακτηριστικά αναφέρει ότι «η κριτική συνειδητοποίηση αποτελεί: [...] τη διαδικασία εκείνη με την οποία οι άνθρωποι ως γνώστες, και όχι απλοί δέκτες, επιτυγχάνουν ταυτόχρονα μια σε βάθος συνειδητοποίηση της ιστορικοκοινωνικής πραγματικότητας που διαμορφώνει τις ζωές τους και τη δυνατότητά τους να μεταβάλουν αυτή την πραγματικότητα.» (Freire, *A pedagogy for liberation*, 1970, σ. 27).

Η συνειδητοποίηση της πραγματικότητας προϋποθέτει το ξεπέραςμα της υιοθετημένης «ψευδούς συνειδητοποίησης, που είναι η πραγματικότητα των άλλων, και συνεπάγεται την κριτική εισαγωγή του συνειδητοποιημένου ανθρώπου σε μια απομυθοποιημένη πραγματικότητα. Όπως μας λέει ο Φρέιρε η κριτική συνειδητοποίηση περιλαμβάνει την αφύπνιση των ανθρώπων ως προς τις κρυφές σημασίες και τις σιωπηλές υποθέσεις και είναι προϋπόθεση για την ανάληψη δράσης με σκοπό τον μετασχηματισμό του κόσμου. Η έννοια αυτή συνεπάγεται το μετασχηματισμό της αντίληψής μας για την πραγματικότητα που μας περιβάλλει, την ανάπτυξη ενδιαφέροντος για αλλαγή, τη ρεαλιστική εκτίμηση των εφοδίων και των εμποδίων για μια τέτοιου είδους διεργασία.

Τα αυθεντικά ερωτήματα, ο κριτικός νους οδηγούν, στο τέλος, στην ελευθερία της επιλογής κι αυτό μάς λυτρώνει διότι η τελική απάντηση είναι η αλήθεια η δική σου, η δική

σου συνειδητοποίηση, ο δικός σου αληθινός διάλογος. Κάθε αληθινός διάλογος προσθέτει μια προσωπική αλήθεια στη μεγάλη αλήθεια του κόσμου. Βάση αυτής της μεγάλης αλήθειας μέσα από τον διάλογο δημιουργείται η συνειδησιακή ύπαρξη που μπορεί να αναγνωρίζει, να κρίνει και να αποφασίζει για να οικοδομήσει την συλλογική αλήθεια και να γίνει μπορετή η αλλαγή του κόσμου. Όταν γνωρίζεις κάτι που είναι αληθινό δεν μπορείς να μείνεις στο ψέμα. «Καθένας, ανεβαίνοντας απάνω από τη δική του κεφαλή, ξεφεύγει από το μικρό, όλο απορίες μυαλό του». (Ασκητική, 1945, σ. 77).

Η ΚΑΖΑΝΤΖΑΚΗΣ ΚΑΙ ΦΙΛΟΣΟΦΙΚΟΣ ΔΙΑΛΟΓΟΣ

Ο Καζαντζάκης αποτελεί έναν από τους κορυφαίους στοχαστές που αφοσιώθηκαν σε όλη τους τη ζωή στην ανακάλυψη του εαυτού, και στην τελείωση της ανθρώπινης ύπαρξης μέσα από έναν συνεχή «ανήφορο» στοχασμού. «Ένα μονάχα λαχταρίζω: Να συλλάβω τι κρύβεται πίσω από τα φαινόμενα, τι είναι το μυστήριο που με γεννάει και με σκοτώνει, κι αν πίσω από την ορατή ακατάπαυστη ροή του κόσμου κρύβεται μια αόρατη, ασάλευτη παρουσία. Αν ο νους δεν μπορεί, δεν είναι έργο του να επιχειρήσει πέρα από τα σύνορα την ηρωική απελπισμένη έξοδο, να 'ταν να μπορούσε η καρδιά μου» (Ασκητική, 1971, σ.15).

Από την παιδική ηλικία παρατηρεί, μελετά, γράφει. Όλο του το έργο είναι μια εσωτερική έρευνα και μια εξωτερική αποτύπωση πάντα σε διαλεκτικότητα. Ο διάλογός του είναι πάντα ανοιχτός στην αλλαγή, ένας ελεύθερος διάλογος που πηγάζει πάντα στις αξίες της ελευθερίας, διακααιοσύνης, αγάπης, χρέους.

2.1.1 Η σκέψη του Καζαντζάκη

Από πολύ νωρίς, θέτει υπαρξιακά αυθεντικά ερωτήματα και προσπαθεί μέσα από τον στοχασμό να τα απαντήσει. «Τριγύριζα τα σοκάκια ολομόναχος, [...] κρατούσα πάντα ένα βιβλίο, πότε τον Ντάντε, πότε τον Όμηρο, διάβαζα τους αθάνατους στίχους κι ένιωθα πώς μπορεί ο άνθρωπος να γίνει αθάνατος. Και πως η παρδαλή επιφάνεια του κόσμου... το ασυνάρτητο χάος που το λέμε ζωή μπορεί να γίνει αρμονία.» (Αναφορά στον Γκρέκο,

Τόμος Α΄, 2015, σ. 166). Προσπαθεί να βρει, στα βάθη της ύπαρξής του, απαντήσεις για το νόημα του κόσμου και της ζωής.

Τον ενδιαφέρει άμεσα « το βιωτέον» να είναι σύμφωνο με τις ιδέες του. Σε ηλικία μόνο 25 ετών, στα 1908, σημειώνει σε επιστολή του: «Θέλω να σχηματίσω μια ατομική, δική μου αντίληψη της ζωής, μια θεωρία του κόσμου και του προορισμού του ανθρώπου, και σύμφωνα μ' αυτή, συστηματικά και μ' ορισμένο σκοπό και πρόγραμμα, να γράφω ό,τι γράφω.» (Γράμμα του Νίκου Καζαντζάκη στον Μ. Καλογερόπουλο 4-1-1908, Παρίσι).

Οι δηλώσεις φαίνονται να επαληθεύονται από τη συγγραφική του πράξη. Ο Καζαντζάκης γράφει την Ασκητική, αρκετά νωρίς, μέσα στη δεκαετία του 20, που δεν είναι μόνο το κατεξοχήν φιλοσοφικό βιβλίο του που συμπυκνώνει τον οντολογικό, μεταφυσικό και ηθικό του προβληματισμό, είναι ουσιαστικά, όπως ομολογεί ο ίδιος στη δύση του βίου του, « ο σπόρος απ' όπου βλάστησε όλο μου το έργο· ό, τι κι αν έγραψα [ποιήματα, δράματα, μυθιστορήματα, ταξιδιωτικά] είναι σχόλιο και illustration της Ασκητικής ». (Γράμμα Καζαντζάκη στον Βόητη Κηός, 1955 (Πρεβελάκης, 400 γράμματα, σ. ιγ', σημ. 2 & σ. 538)

Ο Καζαντζάκης ταξιδεύει, γνωρίζει τόπους, απλούς ανθρώπους, έρχεται σε επαφή με ανθρώπους του πνεύματος, διαβάζει κλασικούς και νεότερους φιλόσοφους, στοχάζεται, πέφτει σε αντιθέσεις, μετουσιώνεται συνεχώς. Τις αλλαγές αυτές τις βασισμένες στον ακατάλυτο αγώνα της σκέψης του, στο βαθύ του διάλογο δεν μπορεί να παρακολουθήσει κανένας. Ο Βρεττάκος αναφέρει ότι κανένας δεν μπόρεσε να καταλάβει το βαθύ πνεύμα του Καζαντζάκη παρά μόνο ο Πρεβελάκης μπόρεσε να τον πλησιάσει κάπως λόγω της στενής φιλίας.

Ο Καζαντζάκης βρισκόταν συνεχώς στο μεταίχμιο του εαυτού του γι αυτό οι κριτικές είναι απλές γνώμες χωρίς μεγάλη σημασία και αξία. «Η ζωή μου η προσωπική, για μένα μονάχα έχει κάποια, πολύ σχετική αξία, για κανέναν άλλον η μόνη αξία που της αναγνωρίζω, είναι ετούτη: ο αγώνας της ν' ανέβει από σκαλοπάτι σε σκαλοπάτι και να φτάσει όσο πιο ψηλά μπορούσαν να την πάνε η δύναμη της και το πείσμα –στην κορυφή, που αυθαίρετα ονομάτισα Κρητική Ματιά. Θα βρεις λοιπόν αναγνώστη, στις σελίδες ετούτες την κόκκινη

γραμμή, καμωμένη από στάλες αίμα μου, που σημαδεύει την πορεία μου ανάμεσα στους ανθρώπους, στα πάθη και στις ιδέες.» (Αναφορά στον Γκρέκο, Εισαγωγή)

2.1.2 Ο διαλογικός Καζαντζάκης

Η πορεία του Καζαντζάκη διαγράφεται μέσα από τον συνεχή στοχαστικό κλίβανο. Μέσα από τη μελέτη, την ενόραση, τα ταξίδια, και την ανάγνωση του κόσμου ανοίγει την πορεία του επίπονα. Ζει την αγωνία των αυθεντικών ερωτημάτων του, την τραγικότητα της αδυναμίας ν' απαντήσει, βιώνει τον αγώνα του ασυμβίβαστου, πάνω στον ανήφορο της μετουσίωσης του. Μέσα από μια διαλεκτική πορεία προχωρά, πέφτει σε αντιθέσεις, είναι πάντα έτοιμος να αποδομήσει τη γνώση και να δεχτεί την νέα αλήθεια, καρπό της διαλογικής αναζήτησης. Ανακαλύπτει νωρίς ότι «η ζωή του διαλόγου δεν είναι το προνόμιο της διανοητικής δράσης όπως η διαλεκτική. Δεν αρχίζει στα ανώτερα επίπεδα της ανθρωπότητας (...) Ο διάλογος είναι υπόθεση δημιουργίας του δημιουργήματος, δημιουργήμα εννοώ τον άνθρωπο, ο οποίος είναι ασήμαντος αλλά αναντικατάστατος» (Buber, *Between Man and Man*, 2014, σ. 35). Αναγνωρίζει τη σημασία του άλλου υποκειμένου για τη δημιουργία της συνείδησης του εαυτού.

Στο διάλογο που ακολουθεί μεταξύ του αφεντικού (Καζαντζάκη) με τον Ζορμπά, ζούμε την απόγνωση του πρώτου και την αγωνία του δεύτερου σε ένα κοινό διαλογικό συνάντημα.

«Ο Ζορμπάς κοίταξε τ' αστέρια, με το στόμα ανοιχτό, σα να τά 'βλεπε για πρώτη φορά.

-Και σε λίγο πήρε την απόφαση, μίλησε.

-Ξέρεις να μου πεις, αφεντικό, είπε κι η φωνή του ασκώθηκε επίσημη, συγκινημένη μέσα στη ζεστή νύχτα, ξέρεις να μου πεις τι πάει να πουν όλα αυτά; Ποιος τα έκαμε; Γιατί τα έκαμε; Και πάνω απ' όλα, ετούτο (η φωνή του Ζορμπά ήταν γεμάτη θυμό και τρόμο): Γιατί να πεθαίνουμε;

-Δεν ξέρω, Ζορμπά! αποκρίθηκα, και ντράπηκα σα να με ρωτούσαν το πιο απλό πράμα, το πιο απαραίτητο, και δεν μπορούσα να το εξηγήσω.

-Δεν ξέρεις! έκαμε ο Ζορμπάς και τα μάτια του γούρλωσαν.

Όμοια γούρλωσαν και μιαν άλλη νύχτα, όταν με ρώτησε αν χορεύω και του αποκρίθηκα πως δεν ξέρω χορό. Σώπασε λίγο, άξαφνα ξέσπασε:

-Τότε τι ναι αυτά τα παλιόχαρτα που διαβάζεις; Γιατί τα διαβάζεις; Άμα δεν λένε αυτό τι λένε;

-Λένε τη στενοχώρια του ανθρώπου που δεν μπορεί ν' απαντήσει σε αυτά που ρωτάς, Ζορμπά, αποκρίθηκα.

-Να τη βράσω τη στενοχώρια τους! έκαμε ο Ζορμπάς χτυπώντας με αγανάχτηση το πόδι του στις πέτρες.....

-Εγώ, είτε τέλος, κοιτάζω κάθε στιγμή το θάνατο· τον κοιτάζω και δεν φοβούμαι. Όμως και ποτέ, ποτέ δε λέω: Μου αρέσει. Όχι, δε μου αρέσει καθόλου! Δεν είμαι λεύτερος; Δεν υπογράφω!

Σώπασε, μα γρήγορα φώναξε πάλι:

-Όχι, δε θ' απλώσω εγώ στο Χάρο το λαιμό μου σαν αρνί και να του πω: «σφάζε με, αγά μου, ν' αγιάσω!»

Δε μιλούσα· στράφηκε, με κοίταξε ο Ζορμπάς θυμωμένος.

-Δεν είμαι λεύτερος; ξαναφώναξε.

Δε μιλούσα. Να λες «Ναι!» στην ανάγκη, να μετουσιώνεις το αναπόφευγο σε δικιά σου λεύτερη βούληση

-Αυτός, ίσως, είναι ο μόνος ανθρώπινος δρόμος της λύτρωσης. Το 'ξερα, και γι αυτό δε μιλούσα.» (*Βίος Και Πολιτεία*, 2015, σ. 75).

Τελικά το νόημα της ζωής, η αλήθεια μας, δεν ανακαλύπτεται μέσα από την ενατένιση του ουρανού, αλλά μέσα από την επαφή μας με τον άλλον είτε αυτός είναι ο εαυτός μου ή ο άλλος. Η ύλη παίρνει νόημα μέσα από τον προβληματισμό και τον διάλογο για μια απάντηση. Διαφορετικά παραμένει ύλη χωρίς νόημα. «Το νόημα δεν δίδεται ποτέ, αλλά δημιουργείται πάντα από την αλληλεπίδραση μεταξύ διαφορετικών φωνών και διαφορετικών απόψεων και ενισχύεται από το σημείο που σημαίνει ότι για μας είναι πάντα μια απάντηση σε μια ερώτηση» (Bakhtin, *Speech Genres and Other Late Essays*, 1986, σ.168).

Για να γίνει η αλλαγή ή η συνειδητοποίηση θα πρέπει να βγει ο καθένας από τη δική του σφαίρα και να συναντηθούν σε ένα κοινό σημείο μέσα από τον διάλογο. Ο διάλογος του αφεντικού με τον Ζορμπά καταλήγει σε μια βαθιά συνειδητοποίηση που μοιράζονται και οι δύο και η οποία συνεχίζει με μια σιγή. «Αυτός, ίσως, είναι ο μόνος ανθρώπινος δρόμος της λύτρωσης. Το 'ξερα, και γι' αυτό δε μιλούσα.» διότι «Η σιγή είναι το απώτατο σημείο

της ανοδικής προσπάθειας που η ψυχή νιώθει ελεύθερη κι ο άνθρωπος ξεφεύγει από το μικρό όλο απορίες μυαλό του» (*Ασκητική*, 1971, σ. 94). Μέσα στη σιωπή ακούγεται δυνατή η φωνή της σκέψης διαλεκτική καθάρια με τη φωνή της συνείδησης. Αυτός ο εσωτερικός διάλογος μας γειωμένος στο στοχασμό μας μετουσιώνει και μας ωθεί στην ελευθερία. «Ποιο είναι πάνω από τα λόγια; Η πράξη. Ποιο είναι πάνω από την πράξη, η σιωπή».

2.1.3 Η αντίληψη της ζωής σε σχέση με την ελευθερία

«Η αληθινή αξία ενός ανθρώπου καθορίζεται πρωτίστως από το μέτρο και την έννοια στην οποία έχει επιτύχει την απελευθέρωση από τον εαυτό». Albert Einstein

Η λευτεριά δεν έρχεται όχι απόξω-μα δαίμονας, εντός μας και μας τρώει»
(N. Καζαντζάκη, *Προμηθέας* σ. 197-198)

Ο Ν. Καζαντζάκης είναι ένας ασυμβίβαστος διανοούμενος της εποχής του που δεν προσχώρησε σε καμιά από τις υπάρχουσες θεωρίες, δογματισμούς. Ενώ πέρασε από όλα τα φιλοσοφικά και θρησκευτικά ρεύματα της εποχής δεν προσκόλλησε σε κανένα. Σαν ασυμβίβαστος, είναι ελεύθερος διότι δεν υπακούει σε ιδεολογίες πέρα αυτών που υπαγορεύονται και δομούνται από την δική του ανεξάρτητη κι ελεύθερη σκέψη και την ενατένιση του κόσμου με τα δικά του μάτια. Ο Καζαντζάκης φτάνει μετέωρος στο χάος και το ατενίζει. Από εκείνο το σημείο που είναι σχεδόν άπιαστο για τον άνθρωπο ο Καζαντζάκης απαλλαγμένος από τα εμπόδια του φόβου και της ελπίδας, πραγματικά ελεύθερος, με τη ματιά τού στοχαστή-ποιητή υπερασπίζεται την αυθεντική θέση του ανθρώπου στο σύμπαν.

Για τον Καζαντζάκη η ίδια η ζωή είναι ελευθερία. Είναι ακόμη ο συνεχής αγώνας-διάλογος με ό,τι αντιστέκεται στην ελευθερία. Ο Καζαντζάκης αγωνίζεται συνεχώς περνώντας από τον προβληματισμό, στην ερώτηση, στην αμφισβήτηση, στην απάντηση, στην ανοιχτή πάντα σε αμφισβήτηση, στην θέση, στην αντίθεση, στην ανάλυση, στη σύνθεση της πιο αληθινής αναζήτησης, της ελεύθερης απάντησης. Αρχίζει από τον φιλοσοφικό προβληματισμό, θέτει θεμελιακά ερωτήματα, μετουσιώνεται μέσα από τον διάλογο, εξωτερικεύεται, κυρίως μέσα από τον γραπτό λόγο. Όλο το έργο τού Καζαντζάκη

καθώς και η στάση της προσωπικής του ζωής είναι μαρτυρία τού αγώνα του για την ελευθερία.

Ολόκληρος ο στοχασμός του Καζαντζάκη αποπνέει πάθος για ελευθερία, για ψυχή, για περισσότερη γνώση γύρω από την ολοκλήρωση της ανθρώπινης ύπαρξης κυρίως όμως είναι μια κραυγή ανάγκης για ανάμνηση και διάσωση όλων εκείνων των αξιών, ελευθερίας, χρέους, δικαιοσύνης, αλληλεγγύης που ορίζουν την ανθρωπότητα.

Ο Καζαντζάκης επηρεάστηκε καταλυτικά από τον αγώνα των Κρητικών για ελευθερία. «Αυτός ήταν ο σπόρος. Από αυτόν φύτρωσε και βλαστάρωσε, άνθισε και κάρπισε το δέντρο της ζωής μου. Όχι ο φόβος, μήτε ο πόνος, μήτε η χαρά και το παιχνίδι πρωτοτάραξαν την ψυχή μου παρά η λαχτάρα της λευτεριάς» (*Αναφορά στον Γκρέκο*, 1962, σ. 82). Ο αγώνας αυτός δρομολόγησε την πορεία της ζωής του και εκφράζεται πολύ ξεκάθαρα στο κατεξοχήν περί ελευθερίας έργο του που είναι ο Καπετάν Μιχάλης, που φέρει τον χαρακτηριστικό υπότιτλο «Ελευθερία ή θάνατος». « Όμως ο αληθινός άντρας .. ξέρει πως στον κόσμο ...τούτο ζουν... μερικές θεμελιακές αρχές που αυτός τις έπλασε με ιδρώτα, αίμα και κλάματα, και είναι αθάνατες. Οι περισσότερες γεννήθηκαν στην Ελλάδα Δύο οι πιο τρανές: η ελευτερία κι η αξιοπρέπεια του ανθρώπου.» (*Καπετάν Μιχάλης*, 1981, σ. 11). «Κι έτσι με το να γεννηθώ Κρητικός σε μια στιγμή που η Κρήτη μάχουνταν να λευτερωθεί ένιωσα πως στον κόσμο υπάρχει ένα αγαθό πιο πολύτιμο από τη ζωή, πιο γλυκό από την ευτυχία. Η λευτεριά. Αυτός είναι ο σπόρος. Από αυτόν φύτρωσε και κάρπισε ολόκληρο το δέντρο της ζωής μου». (*Αναφορά στον Γκρέκο*, 1962, σ. 83).

Τα πρώιμα βιώματα είναι καταλύτες που γίνονται θέματα εσωτερικού διαλόγου και αναφορές στη ζωή του ανθρώπου. Τα παιδικά βιώματα τού Καζαντζάκη, επηρεάζουν ουσιαστικά τις ενέργειές του, το σκεπτικό και το έργο του. Όλα είναι απόρροια ενός ελεύθερου ακατάπαυστου διαλόγου μαρτυριών που εδρεύουν στη μνήμη του και καθοδηγούν, μεταπλάθουν, διαμορφώνουν τις σκέψεις και τις επιλογές του.

Το πρόβλημα της ελευθερίας του ανθρώπου απετέλεσε αναμφίβολα ένα από τα βασικότερα εντυρήματα της σκέψης του Καζαντζάκη. Ο πόθος της ελευθερίας, είναι το κυρίαρχο πάθος του στοχαστή, μια συνεχής αναζήτηση και μια εξερεύνηση του νοήματος της ελευθερίας. «Όταν πολεμάς για τη λευτεριά [...] είσαι κι όλας λεύτερος». Θα

αγωνιστεί μέχρι το τέλος μη δεχόμενος να υποταχτεί. Η ελευθερία για τον Καζαντζάκη είναι μη διαπραγματεύσιμη.

Η ελευθερία στον Καζαντζάκη παίρνει διάφορες μορφές: ελευθερία είναι η απουσία φόβου και ελπίδας, είναι το χρέος, είναι η αναγωγή της βούλησης σε αγώνα και τέλος ελευθερία είναι η λύτρωση από τη λευτεριά. Απαραίτητη δηλαδή προϋπόθεση της ελευθερίας για όλες τις μορφές είναι η απουσία φόβου και ελπίδας, και κυρίως της ελπίδας, αφού αυτή είναι προϋπόθεση και αιτία του φόβου.

«Αυτό θέλω! Ξέρω τώρα. δεν ελπίζω τίποτα, δε φοβούμαι τίποτα, λυτρώθηκα από το νου κι από την καρδιά, ανέβηκα πιο πάνω, είμαι λεύτερος. Αυτό θέλω. Δε θέλω τίποτα άλλο. Ζητούσα ελευτεριά.» (*Ασκητική*, σ.25). «Αυτό θα πει ελευτεριά! Ποιος είναι λεύτερος αν σε ρωτήσουν, φράτε Λεόνε, τι θα πεις; Αυτός που είναι σκλάβος του Θεού! Όλες οι άλλες ελευτερίες είναι σκλαβιές!». (*Ο φτωχούλης του Θεού, Κεφ. Χ*). Αυτός που ζει σύμφωνα με τον θεό που έχει μέσα του δεν είναι σκλάβος αλλά εργάτης της ανώτερης ανθρώπινης υπόστασης, της θεϊκής.

Σε ένα σημείο της Αναφοράς του θέτει σε πρώτη γραμμή τον αγώνα για τη λευτεριά. Επηρεασμένος από τη ζωτική δύναμη δεν είναι απαισιόδοξος μα αγωνίζεται συνεχώς. «Ένας αγωνιζόμενος ανηφορίζει από την ύλη στα φυτά, από τα φυτά στα ζώα, από τα ζώα στους ανθρώπους και μάχεται για λευτεριά. (...) Φωνάζει, δίνει συνθήματα. δικαιοσύνη, ευτυχία, λευτεριά». (*Αναφορά στον Γκρέκο, 2015, σ.145-146*).

Τόσο η ζωή όσο και η σκέψη του Καζαντζάκη είναι μια συνεχής, διαλογική πράξη ελευθερίας. Ελευθερία και άνθρωπος ταυτίζονται στον Καζαντζάκη. Η ελευθερία είναι αδύνατο να διακριθεί από το είναι και το γίνεσθαι της δικής του ζωής αλλά και της ανθρωπότητας. Γνωρίζει ότι ο άνθρωπος δεν υπάρχει πρώτα και μετά γίνεται ελεύθερος, δεν υπάρχει διαφορά ανάμεσα στο είναι του ανθρώπου και στο να είναι ελεύθερος. «Ένωσα πως στον κόσμο υπάρχει ένα αγαθό πιο πολύτιμο από τη ζωή, πιο γλυκό από την ευτυχία. Η λευτεριά. Αυτός είναι ο σπόρος. Από αυτόν φύτρωσε και κάρπισε ολόκληρο το δέντρο της ζωής μου. Και τέλος, ποια είναι η ουσία του Θεού μας; Ο αγώνας για τη λευτεριά.» (*Ασκητική*, σ. 71) Ασπαζόμενος τη φράση του Αριστοτέλη: «ελεύθερος ὁ αὐτοῦ ἔνεκα καὶ μὴ ἄλλον ὄν» καταλήγει στη διαμόρφωση της τελικής φράσης του: Ελεύθερος είναι αυτός που είναι αφέντης του εαυτού του. Η ελευθερία του είναι η επιτομή ενός

ατέλειωτου στοχασμού κινητοποιούμενου από τις βασικές αξίες: αγάπη, διακαισύνη, ευθύνη.

2.1.4 Συνειδητοποίηση ευθύνης-χρέος του ανθρώπου

Η ανελικτική πορεία της σκέψης του Καζαντζάκη σηματοδοτείται από τα θεμελιώδη τολμηρά ερωτήματά του τα οποία αγωνίζεται να απαντήσει με ευθύνη.

Μέσα από την ευθύνη της δικής του σκέψης αφουγκράζεται τις αγωνίες της ανθρωπότητας και ορίζει το χρέος του απέναντι στον κόσμο μέσα από τη φωνή του κόσμου.

Να αγαπάς την ευθύνη.

Να λες: Εγώ, εγώ μονάχος μου έχω χρέος να σώσω τη γη. Αν δε σωθεί, εγώ φταίω.

Μην πεθάνεις για να μην πεθάνουμε! φωνάζουν μέσα σου οι νεκροί... Δεν προφτάσαμε να κάμουμε έργα τις ιδέες μας. Κάμε τις έργα εσύ! Δεν προφτάσαμε να συλλάβουμε και να στερεώσουμε το πρόσωπο της ελπίδας μας. Στερέωσέ το εσύ! Τέλεψε το έργο μας! Τέλεψε το έργο μας!

Λύτρωσέ μας! Δε μιλάς εσύ. Μήτε είναι η ράτσα μονάχα μέσα σου που φωνάζει, μέσα σου οι αρίφνητες γενεές των ανθρώπων - άσπροι, κίτρινοι, μαύροι - χιμούν και φωνάζουν... Λευτερώσου κι από τη ράτσα, πολέμα να ζήσεις όλο τον αγωνιζόμενο άνθρωπο... Δε φωνάζουν μονάχα οι άσπρες, οι κίτρινες, οι μαύρες γενεές των ανθρώπων στην καρδιά σου. Η Γης αλάκερη...μέσα στο στήθος σου φωνάζει.

Το καζαντζακικό έργο δεν είναι απλή θεωρία αλλά ηρωική πράξη ανίχνευσης της ανθρώπινης πορείας και φωτοδότησης του προορισμού της ανθρωπότητας. «Σωστό κι αν είναι, δίκιο, δε ρωτώ, κι η αλήθεια δε με νοιάζει· εγώ το σπλάγχο μου αφουκράζομαι κι ό,τι αρμηνεύει κάνω». (*Οδύσσεια*, Κ 558-559).

Ο Καζαντζάκης θα πορευτεί τον ανήφορο του χρέους απέναντι στον άνθρωπο και στον κόσμο από την αρχή ως το τέλος με συνέπεια. . «Και μάχομαι πως να γνέψω στους συντρόφους, προτού πεθάνω. Να τους δώσω το χέρι μου, να προφτάσω να συλλαβίσω και να τους ρίξω έναν ακέραιο λόγο. Να τους πω τι φαντάζομαι πως είναι τούτη η πορεία· και κατά που ψυχανεμίζομαι πως πάμε. Και πως ανάγκη να ρυθμίσουμε όλοι μαζί το περπάτημα και την καρδιά ...» *Ασκητική*, σ.19). Η πλήρης συνειδητοποίηση της μεγάλης ευθύνης του ανθρώπου απέναντι σε ολόκληρη την ανθρωπότητα δεν είναι για τον Καζαντζάκη απλό όραμα αλλά πράξη. « Χρέος μας λοιπόν να συλλάβουμε τ' όραμα που

χωράει κι εναρμονίζει τις δυο τεράστιες τούτες άναρχες, ακατάλυτες ορμές και με τ' όραμα τούτο να ρυθμίσουμε το στοχασμό μας και την πράξη». (*Ασκητική*, σ. 10)

Ο Καζαντζάκης θεωρεί την πορεία του ανθρώπου συλλογική υπόθεση. «Είμαστε ένα. Από το τυφλό σκουλήκι στο βυθό του ωκεανού ως την απέραντη παλαίστρα του Γαλαξία, ένας μονάχα αγωνίζεται και κιντυνεύει, ο εαυτός μας. Και στο μικρό, το χωματένιο στήθος μας, ένας μονάχα αγωνίζεται και κιντυνεύει, το Σύμπαντο» (*Ασκητική* σ. 68.).

Η πορεία της ζωής μας είναι αλληλένδετη με τη διαλογική μας σχέση, τη σχέση της καρδιάς και του νου. «Το βαθύ, ανθρώπινο χρέος μας είναι όχι να ξεδιαλύνουμε και να φωτίσουμε το ρυθμό της πορείας του Θεού, παρά να προσαρμόσουμε, όσο μπορούμε, μαζί του το ρυθμό της μικρής, λιγόχρονης ζωής μας. Έτσι μονάχα κατορθώνουμε να έχτελουμε κάτι αιώνιο εμείς οι θνητοί, γιατί συνεργαζόμαστε με κάποιον Αθάνατο.» (*Ασκητική* ,σ. 62). Προσπαθεί «μαχόμενος» προμηθεικά να φωτίσει την πορεία τούτη, να περάσει το μήνυμα της ανθρώπινης συνειδητότητας. «Μέσα στο ακατάλυτο σκοτάδι μια φλογερή γραμμή ανηφορίζει και σημαδεύει την πορεία του Αόρατου. Ποιό είναι το χρέος μας; Ν' ανεβαίνουμε την αιματερή τούτη γραμμή μαζί του. Καλό είναι ό,τι ορμάει προς τ' άπάνω και βοηθάει το Θεό ν' ανηφορίσει. Γιατί η ουσία της ηθικής μας δεν είναι η σωτηρία του ανθρώπου, που αλλάζει μέσα στον καιρό και στον τόπο, παρά η σωτηρία του Θεού»(*Ασκητική*, σ. 72).

Ωθεί τη σκέψη του πέρα από τα όρια του νοητού, διοράται το μη νοητό και ρίχνει την ανεμόσκαλα σωτηρίας-λόγο στον άνθρωπο. Μέσα από τον στοχασμό αντιλαμβάνεται τις ανθρώπινες προκλήσεις, ερευνά τις πιθανές απαντήσεις που αντιστοιχούν στη φύση της κατανόησής του. Ο στοχασμός του σμιλεύει τη συνειδητότητά του και δημιουργεί το ζωτικό πυρήνα του έργου του για την συνειδητοποίηση της σωτηρίας της ανθρώπινης θεότητας. « Δεν μαχόμαστε για το εγώ μας, μήτε για τη ράτσα, μήτε για την ανθρωπότητα. Όλα αυτά είναι πρόσκαιρα. Στην μικρότατη αστραπή της ζωής μας, νιώθουμε να πατάει πάνω μας ολάκερος ο Θεός...Εμείς θα σώσουμε το Θεό, πολεμώντας, δημιουργώντας, μετουσιώνοντας την ύλη σε πνέμα.» (*Ασκητική* σ. 69). Το ανθρώπινο χρέος και η λύτρωση δε χωράει «στα είκοσι τέσσερα γράμματα που αραδιάζουμε· ξέρουμε, όλες τούτες οι λέξεις, οι αλληγορίες, οι στοχασμοί και τα ξόρκια είναι πάλι μια νέα μάσκα που κρύβει την Άβυσσο, (*Ασκητική*, σ. 62), αλλά η πράξη, ο αγώνας για τη λύτρωση.

2.2 Το διαλεκτικό έργο του Καζαντζάκη

Ο Καζαντζάκης αφήνει το κύκνειο άσμα του για την ανθρωπότητα: να προσαρμοστεί στο ρυθμό της θεότητας, της συνειδητότητας, και να κάνει την υπέρβαση της ανθρώπινης μικρότητας. «Το βαθύ, ανθρώπινο χρέος μας είναι όχι να ξεδιαλύνουμε και να φωτίσουμε το ρυθμό της πορείας του Θεού, παρά να προσαρμόσουμε, όσο μπορούμε, μαζί του το ρυθμό της μικρής, λιγόχρονης ζωής μας.» (Ασκητική, σ. 62). Η πανανθρώπινη συλλογικότητα, η συνεκτικότητα του κόσμου, και η συνειδητή πράξη στο χρόνο και τόπο είναι καταλυκά στοιχεία στην πορεία της ανθρωπότητας. «Έτσι μονάχα νικούμε τη λεπτομέρεια, τη θανάσιμη αμαρτία, νικούμε τη στενότητα του μυαλού μας, μετουσιώνουμε τη σκλαβιά του χωματένιου υλικού, που μας δόθηκε να δουλέψουμε, σ' ελευτερία.» (Ασκητική σ.62).

Το καζαντζακικό έργο ανάβει τις φωτεινές ενδείξεις της ανθρώπινης πορείας. « Η ταύτιση μας τούτη με το Σύμπαντο γεννάει τις δυο ανώτατες αρετές της ηθικής μας: την ευθύνη και τη θυσία». Το έργο του Ν. Καζαντζάκη αποτελεί απόσταγμα φιλοσοφικής σκέψης, και ηθική πυξίδα στην πορεία της ανθρωπότητας.

2.2.1 Ασκητική- ένας ανοιχτός συμπαντικός στοχασμός

Όλη η Ασκητική είναι ο σιωπηρός αλλά σπαραχτικός διάλογος του Καζαντζάκη με τον ίδιο τον εαυτό του και τον άνθρωπο. Θέτει τον εαυτό του απέναντι στο νου του σαν να έχουν δύο υποστάσεις «Ήσυχα, καθαρά, κοιτάζω τον κόσμο και λέω: Όλα τούτα που θωρώ, γρικώ, γεύομαι, οσφραίνομαι κι αγγίζω είναι πλάσματα του νου μου. «Εγώ μονάχα υπάρχω!» φωνάζει ο νους». (Ασκητική, σ.11). Μα ο νους του, η σκέψη του δεν είναι αυτοφυής. Είναι το αποτέλεσμα του στοχασμού του και του συνεχούς διαλόγου με τον κόσμο.

Γι αυτό απευθύνεται στον άνθρωπο στο εσύ σαν εγώ.« Ας ενωθούμε, ας πιαστούμε σφιχτά,ας σμίξουμε τις καρδιές μας, ας δημιουργήσουμε έναν εγκέφαλο και μιαν καρδιά στη Γης, ας δώσουμε ένα νόημα ανθρώπινο στον υπερανθρώπινον αγώνα!» (Ασκητική, σ.20). Ένας συνεχής διάλογος με το εγώ κι εσύ με μια έκκληση να σωθεί ο κόσμος. Παροτρύνει να σιωπήσουμε ώστε να αφήσουμε τον αληθινό εσωτερικό κόσμο μας, να

ακουστεί, ενώ παράλληλα μας εξοικειώνει με τις μεγάλες αγωνίες, που μας οδηγούν στα λυτρωτικά συλλογικά οράματα.

Η διαλογική αχτίνα του Καζαντζάκη συμπεριλαμβάνει μια συμπαντική εμβέλεια. Ο διάλογος με τέτοια χαρακτηριστικά, σχετίζεται με τα πάντα και λειτουργεί ανοιχτά με τα πάντα. Κατορθώνει μέσα από την *Ασκητική* καθώς και τα άλλα του έργα να παραδώσει στην ανθρωπότητα τα ερωτήματα ενός ανοιχτού διαλόγου. Λόγω του ελεύθερου έργου του Καζαντζάκη, ο αναγνώστης μπορεί να μπει σε έναν ανοιχτό διάλογο με τις ιδέες του συγγραφέα που γεννούν ατέλειωτες σκέψεις και οδηγούν σε συνεχή διάλογο..

Ο Καζαντζάκης προετοιμασμένος από τον διάλογο της πρώιμης ζωής του και μέσα από την άσκηση στοχασμού δημιουργεί με το έργο του ένα διαλογικό βατήρα που μας εκτινάσσει στο μέλλον. Μέσα από το έργο του ο αναγνώστης έρχεται σε επαφή με ερωτήματα, θέσεις, αντιθέσεις, ανοιχτές απαντήσεις οι οποίες καταλήγουν προφητικές.. Όπως αναφέρει ο Rupert Wegerif (2010), κάθε σκέψη είναι σαν να βλέπεις κάτι από τη σκοπιά ενός άλλου, σαν ένα παιχνίδι φωνών, διαφορετικών απόψεων. Να σκέπτεσαι σημαίνει να μπορείς να βγεις από την ιδιωτική λογική σου και να δεις από τη σκοπιά του άλλου έτσι που να μπορέσεις να δημιουργήσεις νέες οπτικές γωνίες σκέψης του κόσμου. Έτσι αλλάζεις εσύ κι ο κόσμος μαζί σου συνειδητά.

Κάθε νέα σκέψη είναι το απόσταγμα ενός διαλόγου, αρκεί να είμαστε ευαίσθητοι και ανοιχτοί να συσχετίσουμε και να διηθίσουμε τις φωνές-σκέψεις.

Η σκέψη του Καζαντζάκη μορφοποιείται μέσα από τον νοητικό χωροχρόνο που συναντιούνται ετερογλωσσικά πολλές φωνές : η δική του, του Μπερξόν, του Νίτσε, του Χριστού... η φωνή του παρελθόντος, του μέλλοντος, του αντικειμένου, το υποκειμένου, η εσωτερική και η εξωτερική φωνή. Η *Ασκητική* είναι η δημιουργία όλων των διαλογικών σχέσεων και συσχετίσεων του Καζαντζάκη με το προηγούμενο, με τον ενορούμεο, με την αλλότητα, με την ετερότητα, με την ομοιότητα, το φυσικό το μεταφυσικό.

Μέσα από τις αντιθέσεις δημιουργούνται σκέψεις που εξελίσσονται συνεχώς. Ο Bakhtin θεωρεί ότι η έλλειψη εσωτερικού λόγου συνεπάγεται την απουσία της ατομικής ιδεολογικής ανάπτυξης.

Ο εσωτερικός διάλογος, είναι ο λόγος που πασχίζει να καθορίσει την ίδια τη βάση του, τις ιδεολογικές σχέσεις μας με τον κόσμο, την ίδια τη βάση μας, το είναι εαυτός εν τη συνεχή αναγέννησή του..

Η *Ασκητική* είναι το αποτέλεσμα του πολυδιάστατου διαλόγου, αλλά προπάντων της προσωπικής ευθύνης του συγγραφέα να απαντήσει στα ερωτήματά του. Τοποθετείται απέναντι στον άνθρωπο και προσπαθεί να επιβεβαιώσει τις θέσεις απευθυνόμενος στην ίδια την ανθρώπινη σκέψη. Εκφράζει θέσεις υπεύθυνες για την αντίληψη της δράσης στη ζωή. Πασχίζει να δώσει απαντήσεις, οδηγείται στα άκρα της σκέψης του για να ορίσει την ιδεολογία του και να κατανοήσει τον κόσμο.

Μέσα στον γραπτό του διάλογο εισέρχονται και ενσωματώνονται άλλες φωνές για να δημιουργήσουν μια νέα αντίληψη η οποία μπορεί να φανερωθεί σαν εσωτερικός ή εξωτερικός διάλογος στον ίδιο τον συγγραφέα ή στους αναγνώστες. Ο στοχασμός του Καζαντζάκη εξωτερικεύεται με τη γραφή και έρχεται να ενωθεί στον καθολικό λόγο.

Ο διάλογός μας με το έργο του συγγραφέα φέρνει στην επιφάνεια εκείνες τις πτυχές που ο κριτικός ή ο άκριτος θαυμασμός του αναγνωστικού κοινού έχουν εμποδίσει να φανερωθούν. Ο αναγνώστης ωθείται σε έναν ανοιχτό διάλογο όπου μπορεί να δομεί να αποδομεί, να καινοτομεί σε σχέση με τον λόγο του συγγραφέα και με ευθύνη και συνέπεια να αλλάζει.

Κατά τον Bakhtin, ένα έργο τέχνης, όπως ένα απόσπασμα, επιδιώκει μια απάντηση από άλλους. Επιδιώκει την ενεργό κατανόησή τους, η οποία τελικά λειτουργεί ως εκπαιδευτική εκκίνηση στους αναγνώστες, ως επιρροή στις δικές τους παγκόσμιες απόψεις και την κριτική απάντησή τους. «Στην επικοινωνία που υπάρχει σε μια κουλτούρα, ένα έργο τέχνης αναμένει τις αντιπολιτευτικές θέσεις των άλλων. Ένα έργο τέχνης είναι ο σύνδεσμος στην αλυσίδα επικοινωνίας». (Estetika,σ.254).

Η *Ασκητική* του Καζαντζάκη σαν έργο τέχνης στοχασμού καλεί τον αναγνώστη σε διάλογο για την έρευνα και αναζήτηση της δικής του γνώσης, κατανόησης, της επικοινωνίας με τη σκέψη του άλλου και τελικά της δημιουργίας της προσωπικής ιδεολογίας του

Είναι ένας διάλογος με πολλαπλές διαστάσεις, με αμέτρητες προοπτικές σκέψης και απίστευτη ερωτηματική δυναμική.

2.2.3 Ζορμπάς –Είναι και γίνεσθαι

Η συνείδηση τής ζωής γεννιέται στην ερωτική έλξη της πάλλουσας ζωής και της νόησης μέσα από την εμπειρία του διαλόγου. Στο έργο, *Βίος και Πολιτεία του Αλέξη Ζορμπά*, αναπτύσσεται μια βαθιά αυθεντική σχέση-αγάπης μεταξύ αφεντικού και Ζορμπά που επηρεάζει τη συνειδητότητα τού καθενός δημιουργώντας έναν ατέλειωτο διαλογικό οσμωτικό χρονότοπο. «Αφεντικό...έχω πολλά να σου πω, άνθρωπο δεν αγάπησα σαν εσένα, έχω πολλά να σου πω, μα δεν τα πάει η γλώσσα μου... Θα τα χορέψω λοιπόν! (...) Έβλεπα τον Ζορμπά να χορεύει κι ένιωθα για πρώτη φορά τη δαιμονικιάν ανταρσία του ανθρώπου να νικήσει το βάρος και την ύλη, την προγονική κατάρρα. Καμάρωνα την αντοχή του και την περηφάνια.(...) Ο Ζορμπάς χύθηκε απάνω μου. Με πήρε στην αγκαλιά του κι άρχισε να με φιλάει. Γελάς και του λόγου σου; (...) Γεια σου λεβέντη μου! (...) Σπάνια δοκίμασα τόση χαρά στη ζωή μου» (Ζορμπάς, 2013, σ. 330).

Να κατανοήσεις κάτι σημαίνει να νιώσεις, να αποκτήσεις σχέση με κάτι ή με κάποιον. Συνεπάγεται ότι ο άνθρωπος για να αποκτήσει συνειδητότητα θα πρέπει να είναι σε συνεχή σχέση με τον κόσμο. «Σε αυτή τη σχέση η υποκειμενικότητα, παίρνει τη μορφή της αντικειμενικότητας, συγχωνεύεται με την ύστερη, σε μια διαλεκτική ενότητα και αναδύεται η γνώση, το νόημα στενά συνδεδεμένη με την πράξη» (Freire, *Education for Critical Consciousness*, 1974, σ.128).

Τη στιγμή της κατανόησης της διαφορετικότητας γίνεται η υπέρβαση της σκέψης από το αντιληπτό στο συνειδητό, επέρχεται η αλλαγή, η δημιουργία της προσωπικής πραγματικότητας. Έτσι η συνειδητότητα δε μένει παγιωμένη, αδρανής, μειωμένη στο επίπεδο του στατικού, αλλά αποκτά δυναμικό χαρακτήρα. Για να μπορεί κάποιος να αποκτήσει συνείδηση με πιθανότητα απεριόριστης συνέχειας θα πρέπει να υπάρχουν γόνιμες στιγμές ανοίγματος όπου η αντίληψη θα περνάει από το αισθητήριο στη συνείδηση.

Ο Καζαντζάκης στο ρόλο του αφεντικού στέκεται απέναντι από Ζορμπά σχετίζει τη σκέψη με την εμπειρία, τη θέση του, με την αντίθεση του Ζορμπά, την ερώτηση με την απορία. Το αφεντικό με την επαφή του με το Ζορμπά έχοντας δημιουργήσει σχέση φιλίας ανοίγεται στα λόγια, στα σήματα του διαλόγου και στις συνειδήσεις: του αφεντικού και του Ζορμπά ή/και στη νεοσύστατη νέα συνείδηση του καθενός.

Ο διάλογος αναλαμβάνει να θέσει τους καθρέφτες θέασης του εαυτού και του άλλου και βοηθάει στη διαδικασία ξεδίπλωσης. Μέσα από την αναζήτηση για γνώση και κατανόηση με τη συμμετοχή αμοιτέρων ανακαλύπτεται η νέα πραγματικότητα ή η επιθυμία για αλλαγή. Ο Buber λέει: «Μόνο αυτός που στρέφεται προς τον άλλο άνθρωπο και ανοίγει σε αυτόν, δέχεται τον κόσμο μέσα του».(*Dialogue*, σ.35). Το αφεντικό στρέφεται με αγάπη στο Ζορμπά αναγνωρίζοντας στο πρόσωπό του τα ανθρώπινα αυθεντικά στοιχεία που οδηγούν στη χαρά της ζωής.

Ό,τι έχει φτιάξει ο άνθρωπος είναι ο πολιτισμός, αποτέλεσμα της ανθρώπινης πράξης, όπως και ο άνθρωπος είναι αποτέλεσμα των πράξεων του. Άρα είναι φτιαγμένος από το διπολικό πλησίασμα του υποκειμενικού κόσμου και του αντι- κειμένου σε ένα διάλογο, ενώ ο μονόλογος οδηγεί σε ένα δρόμο μακρινό της ανθρωπινότητας.

Η μεγάλη αποκάλυψη των δύο στοιχείων του ανθρώπου νόησης και πάθους γίνονται μέσα από τον διάλόγο του αφεντικού- διανοούμενου (Καζαντζάκης) με τον Ζορμπά. Ο Απόλλωνας- αφεντικό κατέχει το φως της γνώσης και ο Διόνυσος, (Ζορμπάς), ζει τη μέθη της ζωής αλλά δεν στέκονται απομονωμένοι. Οσμώνονται μέσω του διαλόγου σε μία σύνθεση, απολλώνεια-διονυσιακή¹¹, χωρίς να ενωποιούνται, κρατώντας πάντα τον αυθεντικό εαυτό τους.

Ο Καζαντζάκης-αφεντικό καταφέρνει, μέσα από τον διάλογο και τη σχέση που αναπτύσσεται με το Ζορμπά, να υπερβεί την δύναμη της απολλώνιας φαινομενικότητας του «φωτός» της νόησης και της διονυσιακής μέθης, δημιουργώντας μία τρίτη διάσταση ανθρώπου του Απόλλωνα του διονυσόδοτου του συγκινημένου από τη διονυσιακή μέθη όπου συναντώνται οι ύψιστες ποιότητες χαρακτηριστικών των δύο δυνάμεων, της σοφίας και της ζωής.

Είναι η στιγμή της διαλογικής εμπειρίας που ο προετοιμασμένος νους κάνει το μεγάλο άλμα της αφύπνισης της συνειδητότητας και ενώνει τα δυο στοιχεία που ολοκληρώνουν

¹¹ «Με τους δυο θεούς τον Απόλλωνα και τον Διόνυσο συνδέεται η γνώση μας ότι στον ελληνικό κόσμο. Κόσμο υπήρχε μια τρομερή αντίθεση όσον αφορά στην καταγωγή και στους σκοπούς ανάμεσα στην τέχνη την απολλώνια και την τέχνη του Διόνυσου. Αυτές οι δυο εννοήσεις κινούνται η μια πλάι στην άλλη, τις πιο πολλές φορές σε αιχτή σύγκρουση, και ωθούν η μια την άλλη για καινούριες και πιο ισχυρές γέννες...ώσπου στο τέλος εμφανίζονται, χάρη σε μια θαυμαστή μεταφυσική πράξη της ελληνικής «θέλησης» ζευζαρωμένες και γεννούν ... το εξίσου διονυσιακό απολλώνιο έργο» Φρίντριχ Νίτσε, *Η Γέννηση της Τραγωδίας*». (Friedrich Nietzsche), Ζήσης Σαρίκας (μετάφραση) σελ. 51

τον άνθρωπο: το νοητικό με το συναισθηματικό σε ένα για να του χαρίσουν την ελευθερία της τελικής αλλά μη δεσμευτικής επιλογής. Μόνο μέσα από την εμπειρία του διαλόγου δημιουργείται ο νέος άνθρωπος. «Ο Ζορμπάς μ'έμαθε ν'αγαπώ τη ζωή και να μη φοβούμαι το θάνατο» (Ζορμπάς, σ. 31).

2.2.3 Αναφορά στον Γκρέκο (Αναστοχασμός)

Ο Καζαντζάκης, με την *Αναφορά στον Γκρέκο* προβαίνει σε ένα αναστοχαστικό διάλογο-αφήγηση της ζωής του, τού αγώνα του εν εξελίξει! Με τη βοήθεια της συμπάσχουσας φαντασιακής ακρόασης του Ελ Γκρέκο γίνεται μπορετή η αποκάλυψη και η συρραφή όλων των διαλογικών αναμνήσεων της ζωής του. Κάθεται απέναντι στον Μεγάλο Γκρέκο και δίνει την αναφορά της ζωής του γιατί αυτός μπορεί να τον νιώσει. «Φωνάζω τη μνήμη να θυμηθεί, περμαζώνω από τον αέρα τη ζωή μου, στέκουμαι σαν στρατιώτης και κάνω την αναφορά μου στον Γκρέκο, γιατί αυτός είναι ζυμωμένος από το ίδιο κρητικό χώμα με μένα και, καλύτερα απ' όλους τους αγωνιστές που ζουν ή που έχουν ζήσει, μπορεί να με νιώσει». (*Αναφορά*, 2015, σ. 18). Η πραγμάτωση του διαλόγου είναι η πραγμάτωση της συνειδητότητας¹² όλης του της ζωής. Χρησιμοποιεί συχνά πρώτο πρόσωπο όπου δηλώνει το εγώ (φωνάζω), «I», πολύ emphatic! Όπως μας λέει ο Buber, «Πόσο ένα άτομο είναι άνθρωπος εξαρτάται από το πόσο δυνατό είναι το «I» των λέξεων « I-You» στην δυαδικότητα του «εγώ». Ο τρόπος με τον οποίο ένας άνθρωπος λέει το εγώ «I»- τι εννοεί όταν λέει εγώ «I» δηλώνει που ανήκει και που πηγαίνει» (*I and Thou*, 1970, σ.115). Ο σχηματισμός του "I" της σχέσης "I-You" συμβαίνει σε μία διαλογική σχέση όπου κάθε εταίρος είναι ενεργός και παθητικός και ο καθένας επιβεβαιώνεται ως όλον. Μόνο σε αυτή τη σχέση ο άλλος είναι πραγματικά ένας "άλλος", και μόνο σε αυτή τη συνάντηση μπορεί να αναπτυχθεί το «εγώ» ως σύνολο. Η ζωή του Καζαντζάκη είναι εξαιρετικά διαλεκτική γεμάτη σχέσεις, που εκκολάπτουν αλλαγές, που ωθούν αμφισβητήσεις, που εκτινάσσουν την ύπαρξή του στο ανηφορικό

12. «Συνειδητότητα είναι η «αφύπνιση της συνείδησης», μια αλλαγή νοοτροπίας που περιλαμβάνει μια ακριβή, ρεαλιστική συνειδητοποίηση της θέσης του ατόμου στη φύση και στην κοινωνία. την ικανότητα να αναλύει κριτικά τις αιτίες και τις συνέπειές της, συγκρίνοντάς την με άλλες καταστάσεις και δυνατότητες, και τη δράση ενός λογικού είδους με στόχο τον μετασχηματισμό.. Η συνειδητοποίηση προέρχεται από διαπροσωπικό διάλογο στον οποίο κάποιος ανακαλύπτει τη σημασία της ανθρωπότητας από τις συναντήσεις με άλλους ανθρώπους»

του ταξίδι. Ουσιαστικά δεν είναι οι λέξεις που δημιουργούν τις σχέσεις αλλά η ευαισθησία του άλλου όπως πολύ καθαρά διατυπώνει ο Καζαντζάκης στον πρόλογο του βιβλίου, *Ταξιδεύοντας Ιταλία- Αίγυπτος-Σινά-Ιεροσαλήμ- Κύπρος, Μωριάς* «Ο δημιουργός παλεύει με ουσία σκληρή, αόρατη, ανώτερη του, κι ο πιο μεγάλος νικητής βγαίνει νικημένος. Γιατί πάντα το πιο βαθύ μας μυστικό, το μόνο που άξιζε να ειπωθεί, μένει ανείπωτο. Δεν υποτάσσεται ποτέ αυτό στο υλικό περίγραμμα της τέχνης.

Πλαντούμε στην κάθε λέξη, βλέπουμε ένα δέντρο ανθισμένο, έναν ήρωα, μια γυναίκα, το άστρο της αυγής και φωνάζουμε: Αχ! και τίποτ' άλλο δεν μπορεί να χωρέσει τη χαρά μας. Όταν το Αχ! αυτό θελήσουμε, αναλύοντάς το να το μεταδώσουμε στους ανθρώπους, να το σώσουμε από την ίδια μας τη φθορά, πως εξευτελίζεται σε λόγια αδιάντροπα, βαμμένα γεμάτα αέρα και φαντασία!» Αυτό το αχ, παίρνει ουσία όταν στεκόμαστε απέναντι στον άλλον και νιώθει ό,τι νιώθουμε, όταν συμπάσχει μαζί μας. Ο Καζαντζάκης μας δίνει ένα ακόμη μεγαλοφυές έργο, όχι μόνο λογοτεχνικό, αλλά έργο συνειδητοποίησης ανθρωπότητας. Ένα έργο που υπογραμμίζει την μεγάλη ανάγκη του ανθρώπου να πραγματωθεί ο εαυτός μέσα από τον διάλογο με τον άλλον.

Η Αναφορά στον Γκρέκο, είναι η ιστορία ενός εσωτερικού οδοιπορικού, πολύπλευρου, πολυδιάστατου, πολυφωνικού διαλόγου. Ο συγγραφέας αναβιώνει την πορεία του αγώνα, των αλλαγών, των περιπετειών του ανήφορου που διέγραψε, τη γένεση των μεγάλων έργων του, καθώς και τη φιλοσοφική, ηθική, κοινωνική και θρησκευτική σημασία τους. Είναι η απεικόνιση της συνειδητότητας του «Ε», είναι η εσωτερική πνευματική εξομολόγηση και αποτύπωση της σκέψης του Καζαντζάκη σε σύνδεση με τον κόσμο και με τον άλλον. Όπως μας λέει ο Buber, ο άνθρωπος γίνεται ολόκληρος όχι σε σχέση με τον εαυτό του, αλλά μόνο μέσω μιας σχέσης με έναν άλλο εαυτό κι αυτός ο άλλος που συνδέεται συναισθηματικά ο Καζαντζάκης είναι ο Γκρέκο για αυτό μπορεί να του αποκαλύψει ολόκληρη τη ζωή του.

Εκείνο που θα σώσει την όλη μας σκέψη και το συναίσθημα είναι η ολική ανάγνωση του άλλου-κόσμου του άγνωστου και η επαφή με αυτόν μέσω του διαλόγου. Εκείνο που σώζει τη σκέψη του Καζαντζάκη στα μεγαλύτερα έργα του είναι η σχέση του με τον Ελ Γκρέκο, τον Οδυσσέα, το Ζορμπά, τον Άγιο Φραγκίσκο της Ασσίζη, τον Χριστό. Μόνο μέσα από την σύνδεσή μας με τα πρόσωπα μπορούμε να νιώσουμε βαθιά και να δημιουργήσουμε. Ο Καζαντζάκης επιλέγει στο διαλογικό οδοιπορικό της ζωής του τον άνθρωπο με τον οποίο

ταυτίστηκε ολοκληρωτικά, τον Ελ Γκρέκο, για να εξομολογηθεί, να κάνει την αναφορά του, να εκθέσει τον εαυτό του σε κάποιον που νιώθει πως μέσα από ΕΓΩ ζει το ΕΣΥ του Ελ Γκρέκο.

2.3 Φιλοσοφικός λόγος του Καζαντζάκη

Η φιλοσοφία είναι η ιδιαίτερη πνευματική δραστηριότητα στην οποία μπαίνουμε όταν μας απασχολούν παράδοξα, οριακά ερωτήματα που αφορούν τη σκέψη και τη ζωή μας. Αποτελεί το προπύργιο της αληθινής σκέψης, το εργαστήριο της καινοτόμου δημιουργικής ορθολογικής που προφυλάσσει την σκέψη από τις φαινομενικές, αισθητικές γνωστικές απάτες και τις επιθέσεις της παρωχημένης δογματικής σκέψης, και της ψευδοπραγματικότητας και την οδηγεί στη σοφία. Για να αντιμετωπίσουμε αυτά τα ερωτήματα προσπαθούμε διαλεκτικά να αποσαφηνίσουμε τις έννοιες, τις πεποιθήσεις, να ανακαλύψουμε τις αρχές, τις αξίες που ρυθμίζουν και θα νοηματοδοτούν τη ζωή μας.

Το έργο του Καζαντζάκη αποτελεί ένα συνεχές φιλοσοφικό διάλογο¹³ και μια απερίσπαστη διαλεκτική, ένα θησαυρό φιλοσοφικών ερωτημάτων, συμπυκνωμένο στο έργο του και στα αποφθέγματά του. Είναι βατήρας για την δρομολόγηση της φιλοσοφικής μας σκέψης. Ο λόγος του αγγίζει, προβληματίζει αλλά και εκσφαιδρονίζει τη σκέψη και τον διάλογο σε ύψη. Οι γραμμές τού έργου του προκαλούν δέος στον αναγνώστη, γεννούν ερωτήματα, δημιουργούν διαλογισμικές φωνές που σε καλούν με μια δυναμική όχι αυθεντίας αλλά ήπιας συναισθηματικής αποκάλυψης, αφήνοντας τη σκέψη να συνεχίζει το διάλογο για να μορφοποιήσει τα δικά της ερωτήματα, το δικό της νόημα. Μέσα από τις διαλεκτικές συγκρούσεις, αντιθέσεις ο Καζαντζάκης, δρομολογεί

Γίνεται η βουκέντρα που κεντρίζει τον άνθρωπο ν'αναλάβει την ευθύνη του προβληματισμού, της διερεύνησης της ουσίας της ζωής, του ορισμού της στάσης του απέναντι στη ζωή, τη δημιουργική δύναμη του ανθρώπου και την εφοδιάζει με την ελεύθερη βούληση.

13. «Φιλοσοφικός διάλογος. Φιλολογικό φιλοσοφικό είδος που εξετάζει ένα φιλοσοφικό ζήτημα με τη μέθοδο της διαλεκτικής* (ή διαλεκτικής τέχνης), η οποία βασίζεται στον διάλογο» *Φιλοσοφικό Κοινωνιολογικό Λεξικό*, 1995, Τόμος Ε' σ. 215.

στο θάνατο, στην ελευθερία, στην αγάπη και με κριτική σκαπάνη να φτάσει στην ανακάλυψη του εαυτού του βαδίζοντας τον ανήφορο προς τη θεότητά του, πάντα ανιχνεύοντας το χάος.

2.3.1 Ανοιχτός, πολυφωνικός διάλογος μέσα από τον Καζαντζάκη

Ο Καζαντζάκης ωθεί τον αναγνώστη σε έναν ανοιχτό δυναμικό διάλογο διότι η όλη του σκέψη είναι ερευνητική, ερωτηματική δυναμικά ανοιχτή. Από τη θέση στην αντίθεση, από τον κατήφορο στον ανήφορο, από την φθορά στην αθανασία πάντα στοχεύοντας τη θεότητά του. Το έργο του Καζαντζάκη είναι δρόμοι που οδηγούν τον αναγνώστη σε άλλους πρωτόγνωρους δρόμους. Κι ενώ νιώθεις να καταλαβαίνεις τα λεγόμενά του, νέα ερωτήματα γεννιούνται που δεν είναι μακριά από τα δικά του.

Ο κόσμος δεν μπορεί να αποκαλυφθεί όλος μαζί, μα λίγο λίγο νιώθει ο αναγνώστης τις εξάρσεις διαβάζοντας Καζαντζάκη και ακονίζοντας την κριτική σκέψη να ορθωθεί πέρα από τη λογική να φθάσει εκεί που δεν μπορεί. Δρόμοι ανοιχτοί γεμάτοι φώτα πολυδαίδαλοι μα που δεν τρομάζουν μιας και έχουν πατηθεί από τον Καζαντζάκη και καλούν με τη ζωτική δύναμη του διαλόγου να κάνεις την ταυτοποίηση της συνειδητότητας.

Ο αναγνώστης μπορεί να ανακαλύπτει συνεχώς νέα μηνύματα μέσα από τα κείμενα χωρίς να νιώθει να περιορίζεται από το συγγραφέα. Έτσι, αποδεικνύεται ότι η υποκειμενικότητα και η έννοια είναι πάντα στη διαδικασία της γέννησης. Οι διαφορετικές πτυχές της διαμόρφωσης της ταυτότητας ξεδιπλώνονται στα μάτια του αναγνώστη, ο οποίος γίνεται μάρτυρας της διαδικασίας γέννησης των χαρακτήρων.

Το έργο του Καζαντζάκη είναι εξαιρετικά πολυφωνικό. Ο Καζαντζάκης είναι η πολυφωνία, η συνεχής ετερογλωσσία κι ο αναγνώστης μια δημιουργούμενη φωνή που προστίθεται στις φωνές για να ενωθεί στο διάλογο της ανθρωπότητας. Η Χαριτίνη Χριστοδούλου (2007) βασιζόμενη στη θεωρία Opera Aperta του Umberto Eco¹⁴ και

στην έννοια του διαλόγου ως προς τον Μιχαήλ Μπαχτίν, ο όρος "διαλογικό άνοιγμα" αναφέρεται στην ιδέα ότι οι αντιθετικές δυνάμεις συγκρούονται και έτσι αποκαλύπτουν διάφορες μορφές έντασης που δεν επιλύονται στο τέλος του μυθιστορήματος. Υποστηρίζει ότι μια ορισμένη αντίληψη της ανοιχτότητας που αποκαλεί «διαλογική» διαπερνάει το έργο του Νίκου Καζαντζάκη.

Στο έργο του Καζαντζάκη υπάρχουν διαλογικά στοιχεία σε ένταση, τα οποία θεωρούνται βασικά στη διαδικασία της δημιουργίας. «Να πολεμάς για μιαν υπόθεση που την ξέρεις χαμένη, αυτός είναι ο μόνος αγώνας» (*Ο Βραχόκηπος*, 1971, σ.164) Και μάχοθμαι πώς να γνέψω στους συντρόφους, προτού πεθάνω. Να τους δώσω...έναν ακέραιο λόγο» » (*Ο Βραχόκηπος*, 1971, σ.61)

Κατά τον Μπάχτιν, το μυθιστόρημα είναι το χαρακτηριστικό κείμενο ενός συγκεκριμένου σταδίου στην ιστορία της συνείδησης, όχι επειδή δηλώνει την αυτοανακάλυψη του εαυτού, αλλά επειδή δηλώνει την ανακάλυψη του εαυτού από τον άλλο. Η διαλογικότητα στο έργο του Καζαντζάκη είναι διαρκής μεταξύ ηρώων και των αναγνωστών κι έτσι οι δεύτεροι δομούν τη συνείδησή τους. Η παγκόσμια απήχηση και επαφή με το έργο μπορεί να συμβάλλει στην συλλογική δόμηση συνειδήσεων.

2.3.2 Καζαντζάκης και πανανθρώπινα ερωτήματα και προβληματισμοί

Ο Νίκος Καζαντζάκης μελέτησε με πάθος και αντιμετώπισε κριτικά τα παγκόσμια ιδεολογικά ρεύματα, στα οποία βρήκε τις αφετηρίες και κατευθυντήριες γραμμές του στοχασμού του. Όπως λέει ο Βρεττάκος, ο Καζαντζάκης είναι αυτός που έφαγε όλα τα φύλλα της μωρέας και τα έκανε μετάξι. Οι σκέψεις του είναι το απόσταγμα της σκέψης. Σε όλο του το έργο μπαίνουν καίρια, διαχρονικά ερωτήματα, που αφορούν τον άνθρωπο και τον αγώνα του, να φτάσει στον ανώτερο εαυτό του. Στέκεται μετέωρος ανάμεσα σε δυο αντίθετα και προσπαθεί διαλεκτικά να τα εναρμονίσει, να τα συνθέσει σε

απαντήσεις, σε οράματα. Ο αναγνώστης στέκεται μετέωρος ανάμεσα στις διαμετρικές αντιθέσεις ατενίζοντας τη θέα όλου του συνειδησιακού φάσματος. «Δεν είμαι το φως, είμαι η νύχτα. Μα μια φλόγα καίει τα σωθικά μου και με τρώει» (*Ασκητική*, σ. 29).

14. «In *Opera Aperta*, Eco argued that literary texts are fields of meaning, rather than strings of meaning, that they are understood as open, internally dynamic and psychologically engaged fields. Those works of literature that limit potential understanding to a single, unequivocal line are the least rewarding, while those that are most open, most active between mind and society and line, are the most lively (and, although valorizing terminology is not his business, best)» (Wikipedia, entry for Umberto Eco, 10/05)

Το έργο του Νίκου Καζαντζάκη αποτελεί αναμφισβήτητη πηγή έμπνευσης για μια παιδεία ελεύθερης σκέψης. «Δεν ελπίζω τίποτα, δε φοβάμαι τίποτα είμαι ελεύθερος» Πόσο απλές

λέξεις μα πόση πολυφωνία και πόσο ανοιχτή η ερμηνεία για τον καθένα. Για εκείνον που φοβάται και ελπίζει δεν υπάρχει ελπίδα. Για εκείνον που ελπίζει και φοβάται δεν υπάρχει ελπίδα. Άρα μόνο εκείνος που δεν έχει ελπίδα και φόβο μπορεί να είναι ελεύθερος. «Αγάπα τον άνθρωπο γιατί είσαι εσύ». «Η ευτυχία είναι πράγμα απλό και λιτοδίαιτο -ένα ποτήρι κρασί, ένα κάστανο, ένα φτωχικό μαγκαλάκι, η βοή της θάλασσας».

Ο Καζαντζάκης μάς θέτει τους καθρέφτες απέναντι στον εαυτό μας, με τα έργα του, είτε απορούμε, είτε συμφωνούμε ή διαφωνούμε είτε ανακαλύπτουμε νέο, κάτι που δεν είχαμε σκεφτεί. Ένα πλήθος ερωτημάτων, φωνών, αναδύονται μέσα από τα λόγια του. Αγάπη, αλήθεια, αγώνας, ελευθερία, ελπίδα, φόβος πλήθος υπαρξιακοί προβληματισμοί έρχονται μπροστά μας. Τα λόγια του μπαίνουν μέσα μας δημιουργώντας τις δικές μας ερωτήσεις, τις δικές μας συναρτήσεις, συμφωνίες, διαφωνίες για να δημιουργήσουμε τη δική μας σκέψη και ιδεολογία.

Σε ένα διαλεκτικό περιβάλλον έχουμε την ευθύνη να απαντήσουμε στα ερωτήματα αυτά. Έτσι ωθείται η σκέψη μας στα όριά της. Όπως μέσα από την προπόνηση ο αθλητής προσπαθεί να κατακτήσει καλύτερη επίδοση, παρομοίως μέσα από ένα διάλογο με ερωτήματα θεμελιακά η ανθρώπινη σκέψη ωθείται στα όριά της.

Τέτοιες λέξεις που ξυπνάνε το διάλογο παίζουν σημαντικό ρόλο στην δόμηση της αλήθειας μας, της δημιουργίας και έχουν ουσιαστική σημασία για την εκπαίδευση και διδασκαλία. Ουσιαστικά οι ανοιχτές λέξεις-φράσεις του διαλόγου διασχίζουν το όριο του εαυτού και μπαίνουν στον κόσμο μας, διεγείροντας τις δικές μας απαντήσεις και έτσι μας βοηθούν να σκεφτούμε. Στην πραγματικότητα είναι αυτό το παιχνίδι λέξεων, οι φωνές και οι νέοι τρόποι που αναδύονται στο να βλέπουμε τα πράγματα με έναν άλλον τρόπο, αυτό είναι σκέψη. Τα έργα τού Καζαντζάκη αποτελούν πακτωλό λέξεων, θεματικών και προβληματισμών για όλες τις ηλικίες και όλα τα επίπεδα και ενδιαφέροντα που έχουν στο κέντρο τον άνθρωπο.

Η κάθε λέξη στο έργο τού Καζαντζάκη έχει μια εκρηκτική γεννητική δύναμη. «Μια τέτοια λέξη ξυπνά καινούρια κι ανεξάρτητα λόγια, οργανώνει μάζες των λέξεών μας από μέσα και δεν παραμένει σε απομονωμένη και στατική κατάσταση: δεν είναι πεπερασμένη αλλά ανοιχτή σε κάθε νέο περιεχόμενο και μπορεί να αποκαλύψει νέους τρόπους, νέα νοήματα.» (Bakhtin, *The Dialogic Imagination*, 1981, σ. 343). Στο διάλογο η λέξη του άλλου,

Καζαντζάκη, μπορεί να γίνει δική μας λέξη και έτσι με τη σχέση των λέξεων ο ένας διεισδύει στο σκεφτικό του άλλου.

Τελικά η σκέψη, δεν δομείται από τη στατικότητα και την αυθραισία των λέξεων αλλά από την πλαστικότητα του διαλόγου, πως βλέπουμε τα πράγματα εδώ και τώρα, στο χρόνο και τόπο και όχι στο είδος της αυστηρής επίσημης λογικής. Ο λεκτικός βατήρας μέσα από το στοχασμό, και την ενόρασης μπορεί να εκτινάξει πολύ μπροστά τη σκέψη.

Τίποτα περισσότερο, δε θα μπορούσε να ανεβάσει τη σκέψη του ανθρώπου να νιώσει τον εαυτό του και τη θέση του στον κόσμο νωρίς παρά ο θαυμασμός, η απορία και η αναζήτηση απαντήσεων που ξυπνάνε μέσα από τον διάλογο, μέσα από το λόγο. Η εκπαίδευση σε γενικές γραμμές είναι δυνατή μόνο αν υπάρχουν λέξεις, λόγια, φωνές που μπορούν να γονιμοποιήσουν νέες σκέψεις, να εγείρουν νέα ερωτήματα, να διασχίσουν τα όρια του εαυτού, να προβληματίζουν και να οδηγούν τους νέους να μάθουν να ερευνούν, να μιλάνε, να δίνουν το δικό τους νόημα και να βλέπουν τα πράγματα με νέους τρόπους. Ο καζαντζακικός λόγος αποτελεί δυναμικό κίνητρο ενός ενδιαφέροντος, ανθρωπινότερου καθολικού διαλόγου.

Ο φιλοσοφικός διάλογος του Καζαντζάκη μπορεί να καταστεί πηγή οριακών ερωτημάτων για τους αναγνώστες και να προωθήσει την φιλοσοφική σκέψη στο παιδί. Τα οριακά ερωτήματα που θέτει η καζαντζακική σκέψη μπορεί να γίνει η ζωτική δύναμη «Élan Vital»¹⁵ και μέσα από το διάλογο να κινητοποιηθεί η σκέψη για την ανακαλύψη της πιο προσωπικής αλήθειας που κρύβεται στο βάθος της συνείδησης του καθενός.

Όπως είπε ο Σωκράτης, «Εκείνος που θέλει να ταρακουνήσει τον κόσμο ας ταρακουνήσει τον εαυτό του». Ο ανοιχτός διάλογος μέσα από την διαλεκτική είναι το ταρακούνημα για τα παιδιά και τις δονήσεις θα τις αισθανθούν στην ενήλικη σοφή ζωή τους.

15. «Το Élan vital είναι η λέξη που δημιούργησε ο Γάλλος φιλόσοφος. Henri Bergson στο βιβλίο Creative Evolution του 1907, στο οποίο ασχολείται με το ζήτημα της αυτοοργάνωσης και της αυθόρμητης μορφογένεσης των πραγμάτων με όλο και πιο περίπλοκο τρόπο. Το Élan ζωτικής σημασίας μεταφράστηκε στην αγγλική έκδοση ως «ζωτική ώθηση», αλλά συνήθως μεταφράζεται από τους επικριτές του ως «ζωτική δύναμη». Είναι μια υποθετική εξήγηση για την εξέλιξη και την ανάπτυξη οργανισμών, που ο Bergson συνδέεται στενά με τη συνείδηση - με την διαισθητική αντίληψη της εμπειρίας και τη ροή της εσωτερικής εποχής».

III. ΠΑΙΔΕΙΑ ΔΙΑΛΟΓΟΥ

3.1 Διαλεκτική παιδεία

« Η παιδεία είναι αυτό που μένει όταν κάποιος ξεχάσει ό,τι έμαθε στο σχολείο»

"Education is what remains after one has forgotten what one has learned in school» Albert Einstein

Το σχολείο με απέρριψε κι εγώ απέρριψα το σχολείο. Έπληττα. Οι δάσκαλοι συμπεριφέρονταν σαν τον Feldwebel (λοχία). Ήθελα να μάθω αυτά που ήθελα να γνωρίσω, αλλά εκείνοι ήθελαν να μάθω για τις εξετάσεις. Αυτό που μισούσα περισσότερο ήταν το ανταγωνιστικό σύστημα. Εξαιτίας αυτού, θεώρησαν ότι δεν άξιζα τίποτα και αρκετές φορές πρότειναν να φύγω »!¹⁶ Η συνταρακτική εξομολόγηση του μεγαλοφυούς Einstein, μας διαβεβαιώνει ότι το αυταρχικό μη διαλεκτικό σύστημα είναι η εγγύηση για τη μεγαλύτερη αποτυχία των παιδιών. Υπάρχουν πράγματα στην εκπαίδευση τα οποία οι μαθητές δε θα ξεχάσουν ποτέ αν τα επιλέξαν συνειδητά και αν αποτελούν μέρος του νοηματικού νήματος, του συνεχούς γίνεσθαι της ζωής τους. Αν το σχολικό σύστημα, δεν μετατρέψει τον μαθητή σε δοχείο γνώσεων αλλά συμβάλλει στην ανάπτυξη της σκέψης του και της δημιουργίας, τότε θα κουβαλάει μέσα του την διαλεκτική, δημιουργική ενέργεια δηλαδή την παιδεία του, η οποία θα αποτελεί αναπόσπαστο κομμάτι του εαυτού του.

Η εκπαίδευση για να μετατραπεί σε παιδεία θα πρέπει να έχει σαν κύριο στόχο να ενθαρρύνει τον άνθρωπο να εκφράζεται ελεύθερα, να κρίνει, να μαθαίνει και να αλλάζει, να σκέφτεται, να επιλέγει. Ο ρόλος της παιδείας είναι να εμπιστευτεί τη σκέψη του παιδιού, να του δώσει την ευκαιρία να χαρεί μέσα από την ανακάλυψη, την φαντασία, την δική του δημιουργία, να ακούσει και να νιώσει τους άλλους και να αποκτήσει σχέση μαζί τους για να συγκρίνει, να στοχαστεί, να συμπεράνει, να αποφασίσει υπεύθυνα. Η παιδεία μέσα από τον διάλογο μπορεί να ασκήσει τον άνθρωπο να σκεφτεί διαφορετικές, εναλλακτικές λύσεις ή και να δημιουργήσει νέες. Μαθαίνει να σέβεται τη διαφορετικότητα, την καινοτομία, τη διαφωνία, τη συμφωνία. _____

16. «School failed me, and I failed the school. It bored me. The teachers behaved like Feldwebel (sergeants). I wanted to learn what I wanted to know, but they wanted me to learn for the exam. What I hated most was the competitive system. Because of this, I wasn't worth anything, and several times they suggested I leave.» (Einstein the Poet: In Search of the Cosmic Man, 1983)

Όπως μας λέει ο Νίτσε «Ο πιο σίγουρος τρόπος για να διαφθείρει κάποιον νεαρό είναι να τον διδάξει να εκτιμά περισσότερο εκείνους που σκέφτονται όμοια από εκείνους που σκέφτονται διαφορετικά.» (Friedrich Nietzsche, *The Dawn Of Day*, 1881)

Η διαλογική παιδεία δημιουργεί μοναδικές σκέψεις και αποδέχεται τις μοναδικές και διαφορετικές ενώ η εκπαίδευση της μονολογικής διδασκαλίας οδηγεί σε είδωλα και σε ειδωλολάτρες που λατρεύουν τα ομοιώματα και αποδοκιμάζουν την ελεύθερη δημιουργική σκέψη.

Παιδεία είναι να μπορείς να σκέφτεσαι ανοιχτά με πολλούς άλλους τρόπους που γίνονται από την διαλεκτική σκέψη. «Όταν καλούμαι σε διάλογο, να δω από μια άλλη διάσταση, δεν χάνομαι τελείως αλλά μπορώ να δω από δυο σημεία ταυτόχρονα, το δικό σου και το δικό μου.» (Wegerif, 2010, σ.18). Αν θέλουμε να δημιουργήσουμε μορφωμένους ανθρώπους που θα μπορούν να σκεφτούν, να συγκρίνουν, να επιλέξουν, να δημιουργήσουν να καταλάβουν τον εαυτόν τους μέσα από τους άλλους να μπορούν να επιλέξουν την αλλαγή τότε θα πρέπει να οραματιστούμε μια διαλογική παιδεία για όλους.

Το σχολείο παίζει το ρόλο του σαν εξανθρωπιστικό και εκπολιτιστικό μέσο όταν εντάσσει το παιδί, τον άνθρωπο σαν ισότιμο υπεύθυνο μέλος το περιβάλλει με αγάπη και του δίνει ευκαιρίες συμμετοχής στο διάλογο. Μέσα από το διάλογο, μέσα από τους προβληματισμούς ο μαθητής μπορεί να ανακαλύπτει, μαζί με τους άλλους νοήματα, ιδέες, τη σκέψη του και την ίδια τη ζωή μέσα από την σκέψη του. Η μόνη οδός η άγουσα στην συνειδητή μάθηση στο χώρο της εκπαίδευσης είναι αυτή στην οποία το παιδί συμμετέχει σε ένα διάλογο ανοιχτών προβληματισμών ελεύθερα και υπεύθυνα και με αναφορά τη συνάντηση σκέψεων. Ο Carl Rogers στο βιβλίο του «Freedom to learn for the 80s (1983) γράφει : Μορφωμένος άνθρωπος είναι εκείνος που έχει μάθει πώς να μαθαίνει και να αλλάζει. «The only man who is educated is the man who has learned how to adapt and change; Changingness, reliance on process rather than upon static knowledge, is the only thing that makes any sense as a goal for education in the modern world» (p.104).

Αντιλαμβανόμαστε ότι τίποτα δεν μένει παρά μόνο αν έχει δημιουργηθεί κάποια σχέση, αν έχει ειπωθεί κάτι που μας έχει αγγίξει. Όλα τα άλλα είναι ξένα, πεπερασμένα, ανύπαρκτα. Μόνο μέσα από το διάλογο δημιουργείται ένα συνεχές διότι είναι η ίδια η δημιουργία του ανθρώπου κι όχι η ξένη φωνή χωρίς νόημα χωρίς συμμετοχή. Δεν υπάρχει ούτε πρώτη ούτε τελευταία λέξη και δεν υπάρχουν όρια στο διαλογικό πλαίσιο (εκτείνεται σε απεριόριστο παρελθόν και απεριόριστο μέλλον). Ακόμη και οι προηγούμενες έννοιες, δηλαδή οι άνθρωποι που γεννήθηκαν στο διάλογο των περασμένων αιώνων, δεν μπορούν ποτέ να είναι σταθεροί (οριστικοποιημένοι, τελειωμένοι για πάντα)- θα αλλάζουν πάντα

(ανανεώνονται) στη διαδικασία της μελλοντικής ανάπτυξης του διαλόγου. «Δεν υπάρχει τίποτα απολύτως νεκρό: κάθε νόημα θα έχει το πανηγύρι του. μόνο μέσα από τη φωνή του διαλόγου» (Makaryk, Irena Rima, 1993, σ. 32).

Είναι βέβαιο πως η διαλεκτική προσέγγιση δεν παρέκλινε ποτέ των στόχων της παιδείας, δεν αστόχησε στην κατάκτηση της γνώσης και απόκτησης νοήματος από τους μαθητές.

3.1.1 Διάλογος και εκπαίδευση

Κάθε εκπαιδευτικό σύστημα έχει το εκπαιδευτικό πρόγραμμα αλλά αυτό δε θα πρέπει να είναι τροχοπέδη στον βασικό στόχο της εκπαίδευσης που είναι η πραγματική μόρφωση, προώθηση της σκέψης και της συνειδητότητας. Θα πρέπει η εκπαίδευση να αναλάβει το έργο της και να είναι σε αρμονία με τη φύση του ανθρώπου και τη ζωή. Κανένα σύστημα δε θα εμπνεύσει τους ανθρώπους να γίνουν αυτό που είναι παρά οι ίδιοι οι άνθρωποι, οι οποίοι θα πρέπει να παίζουν τον ανθρώπινό τους ρόλο μέσω του διαλόγου.

Κατά τον (Freire, 1970) ο διάλογος πρέπει να χρησιμοποιείται ως παιδαγωγική μέθοδος σε αντιπαράθεση με τις καταπιεστικές μονολογικές μεθόδους της γνωστικής μετάδοσης. «Η διαλογική εκπαίδευση σημαίνει διδασκαλία για διάλογο καθώς και διδασκαλία μέσω διαλόγου.» (Wegerif, 2010, σ.18). Αυτό ακούγεται απλό - και είναι απλό - αλλά υπονοεί επίσης μια βαθιά αλλαγή στο πώς εμείς κατανοούμε την εκπαίδευση. Δεν μπορεί κανένας να αφομοιώσει τίποτα ξένο. Μέσα από τη διαλογική σχέση, την αμοιβαία αγάπη και ακρόαση η εκπαίδευση πετυχαίνει το σκοπό της να κάνει αυτόνομους συνεργάτες της μάθησης, τους μαθητές. Ο Αβραάμ Λίνκολν, στο γνωστό γράμμα του προς την εκπαιδευτικό του γιου του, γράφει: Προσπαθήστε να δώσετε στον γιο μου τη δύναμη να μην ακολουθεί το πλήθος. Διδάξτε τον να ακούει όλους τους ανθρώπους, αλλά να τον διδάξετε επίσης να φιλτράρει όλα όσα ακούει στο φίλτρο της αλήθειας και να επιλέξει μόνο το καλό που περνάει από το φίλτρο. «Teach him to listen to all men but teach him also to filter all he hears on a screen of truth and take only the good that comes through». Η Εκπαίδευση είναι η κατάκτηση της γνώσης, η νοηματοδότηση της ζωής μέσα από τη σχέση με τον άλλον αλλά πάντα με κριτική σκέψη και συνείδηση επιλογής.

Μέσω του διαλόγου δημιουργούνται νέες σχέσεις, οι σχέσεις μεταξύ δασκάλων-μαθητών και μαθητών-δασκάλων. Στο πρόβλημα- λύση (ερώτηση-απάντηση) πρέπει να

συμμετέχουν τόσο οι εκπαιδευτικοί όσο και οι μαθητές ως υποκείμενα. Ο δάσκαλος δεν είναι αυθεντία αλλά μαθητής και συνερευνητής με τους μαθητές.

Ο Lipman, (1980), θεωρεί πως αντί να αντιμετωπίζουμε την εκπαίδευση ως μια ειδική μορφή εμπειρίας, η οποία παρέχεται μόνο στο σχολείο, είναι προτιμότερο να δεχτούμε πως ο,τιδήποτε μας βοηθά να ανακαλύψουμε το νόημα της ζωής μας είναι εκπαίδευση και τα σχολεία είναι πράγματι εκπαιδευτικά ιδρύματα, αν και μόνο αν διευκολύνουν στην ανακάλυψη του νοήματος αυτού.

Ο Buber θεωρεί ότι δεν είναι η εκπαίδευση που διδάσκει αλλά ο διδάσκων. Ο καλός δάσκαλος διδάσκει με την ομιλία του, με τη σιωπή του, τις ώρες διδασκαλίας, τις ελεύθερες ώρες, με περιστασιακή συζήτηση, μέσα από την απλή του ύπαρξη στο χώρο, αν πραγματικά υπάρχει, μέσα από την επαφή του με τους μαθητές του.

Όπως μας λέει ο Wegerif (2010), στην πράξη η διδασκαλία για σκέψη και δημιουργία πολλές φορές ξεπερνά τις παιδαγωγικές θεωρίες. Όταν η προσέγγιση δεν είναι κοινή συνταγή αλλά ιδέα που μιλάει στον καθένα χωριστά έχει ένα ειδικό αποτέλεσμα το αποτέλεσμα της προσωπικής σχέσης με την σκέψη στους άλλους. Ο δάσκαλος είναι κεντρικός πυρήνας της σχέσης αυτής και μόνο αν είναι ο ίδιος μαθητής μπορεί να βρεθεί είναι πιο κοντά στους μαθητές και να τους διδάσκει. Δε θα μπορούσε να διατυπωθεί πιο εύστοχα από το ακόλουθο απόφθεγμα του John Cotton Dana «Όποιος τολμάει να διδάσκει δε θα πρέπει να σταματήσει να μαθαίνει.» «Who dares to teach must never cease to learn»¹⁷.

Θυμάμαι τον καθηγητή του Πανεπιστημίου του Μοντρεάλ, Κώστα Φωτεινό, ο οποίος έλεγε όταν ο δάσκαλος κλείνει την πόρτα του αποφασίζει για το πως θα διδάξει και ποια σχέση θα έχει με τους μαθητές του. Αυτή ουσιαστικά είναι η μόνη εξουσία που πρέπει να έχει ο δάσκαλος. Σημαίνει ακόμη ότι μπορεί να αποφασίσει ο δάσκαλος αν θα βρίσκεται σε κατεύθυνση από πάνω προς τα κάτω, από την καρέκλα του δασκάλου στα παγκάκια των μαθητών, ή σε πραγματική αλληλεπίδραση, με ανταλλαγή εμπειριών δηλαδή αν θα αποτελεί μέρος του διαλόγου με άμεση και ειλικρινή συμμετοχή. Και τότε «Αφού αρχίσει ένας τέτοιος διάλογος θα συνεχίσει με έναν άλλο. Είναι αυτό που καλώ διαλογική αρχή στην εκπαίδευση» (Buber, *I and Thou*, 1967, σ.32)

Τα βασικά στοιχεία του σχολικού περιβάλλοντος, για να ευδοκιμήσει η μάθηση και η δημιουργία είναι: σχέση, επαφή, συμμετοχή, ένταξη, χαρά. Δύο λέξεις, επαφή, και ένταξη έχουν καταλυτικό ρόλο στο κλίμα που δημιουργείται στην εκπαίδευση του διαλόγου. Ο διάλογος θα πρέπει να οδηγεί στην ανακάλυψη και να προσφέρει χαρά διότι μόνο έτσι μπορεί να εξασφαλιστεί η συνέχεια. Έρευνες αποκαλύπτουν συνεχώς ότι συναισθηματική ευεξία ευνοεί τη μάθηση, τη σκέψη, τη δημιουργία. Είναι απαραίτητο ο διάλογος να μην περιορίζεται στην πράξη ενός ατόμου αλλά να διαπερνάει όλο το εκπαιδευτικό σύστημα και τότε η χαρά της συνεχούς ανακάλυψης γίνεται χαρά ευδαιμονία που διακατέχει όλο το εκπαιδευτικό σύστημα. Για να είναι η εκπαίδευση διαλογική πρέπει να δίνει φωνή σε όλους και μόνο τότε ο διάλογος είναι συμβατός με τη διαλογική θεωρία της εκπαίδευσης.

Μέσα από τη διαλεκτική ασκείται ο νους και καταξιώνονται μαθητές και δάσκαλοι. Δεν υπάρχουν επόπτες δάσκαλοι αλλά όλοι είναι μαθητές. Όλες οι αρετές, όπως ελπίδα, αγάπη, ο σεβασμός, ομορφιά, μόρφωση και καλλιέργεια ψυχής, ενσαρκώνονται μόνο

μέσω σχέσης αγάπης δασκάλου-μαθητή και μπορούν να καρποφορήσουν. Η εποπτεία περιορίζεται μόνο στο να δίνει την ευκαιρία στο δάσκαλο να είναι σε θέση να ζει αυτό που ζει ο μαθητής σαν να είναι δικό του, αλλά να γνωρίζει ότι δεν είναι δικό του. Μαζί μοιράζονται, απολαμβάνουν, στεναχωριούνται, χαίρονται, καυγαδίζουν, μονιάζουν, απογοητεύονται, εκστασιάζονται, ονειρεύονται, οραματίζονται, και ανοίγουν σε υλικό, ψυχικό, σωματικό και πνευματικό επίπεδο νέους ορίζοντες.

17. Who dares to teach must never cease to learn. JOHN COTTON DANA. In 1912 Dana, a Newark, New Jersey, librarian, was asked to supply a Latin quotation suitable for inscription on a new building at Newark State College (now Kean College of New Jersey), Union, New Jersey. Unable to find an appropriate quotation, Dana composed what became the college motto. —*The New York Times Book Review*, March 5, 1967, σ. 55.

Όλη η ομορφιά της ανθρώπινης ύπαρξης και αρμονικής συνύπαρξης που μας δίνει τόση ποικιλία, τόση πολυμορφία, τόσο πλούτο, τόση λαχτάρα για ζωή, ιδωμένη μέσα από τη βαθιά και βαρυσήμαντη κοινωνικά, πολιτικά και πολιτιστικά σχέση δασκάλου-μαθητή, πραγματώνεται μέσα από τον διάλογο εκπληρώνοντας το ρόλο της Εκπαίδευσης.

3.1.2 Άσκηση σκέψης μέσω διαλόγου

«Ου γαρ φρονέουσι τοιαύτα πολλοί οκόσοι εγκυρσεύουσιν ουδέ μαθόντες γινώσκουσιν, ... Ου γαρ φρονέουσι τοιαύτα πολλοί» Γιατί αυτά (που αποκαλύπτει ο λόγος) δεν τα καταλαβαίνουν οι πολλοί, όσοι τα συναντούν, ούτε τα καταλαβαίνουν όταν τους τα διδάξουν άλλοι, πιστεύουν όμως ότι τα κατάλαβαν». (Ηράκλειτος, Κλήμης, Στρωματείς II , 8 σ. 38).

Η αλήθεια είναι ότι η σκέψη δεν διδάσκεται αλλά μπορεί να ασκηθεί για να αναπτυχθεί. Οι άνθρωποι θα πρέπει να έχουν ευκαιρίες να θέσουν ερωτήματα, να στοχαστούν, να κρίνουν, να αποφασίσουν. Όλη αυτή η διαδικασία είναι σκέψη. Όμως για να γίνει μια τέτοια διδασκαλία όπως μας λέει ο Rubert Wegerif δεν είναι εύκολη « για να διδάξει κάποιος τη σκέψη θα πρέπει να είναι σκεπτόμενος» (2010, σ. 23)

Δεν θα γίνουμε ποτέ φιλόσοφοι, αν έχουμε διαβάσει όλες τις θεωρίες του Πλάτωνα και του Αριστοτέλη, ενώ είμαστε ανίκανοι να εκφράσουμε μια θεμελιωμένη κρίση πάνω σε ένα θέμα συζήτησης. (Descartes).

Το κλειδί για την ισχυρή σκέψη είναι ισχυρή ερώτηση και η έρευνα για κάποια υπεύθυνη απάντηση. Η δύναμη της σκέψης τροφοδοτείται από τη δυναμική των ερωτήσεων μας οι οποίες κατευθύνουν την πορεία έρευνας, αναζήτησης της διαγραφής νέων ή/και τελείως διαφορετικών διαδρομών οι οποίες μπορούν να συναντιούνται ή και μη, με άλλες. Οι ερωτήσεις μέσω διαλόγου φέρνουν την άλλη άποψη, την διαφορετική την οποία ο μαθητής ακούει έχοντας την επιλογή είτε να την ασπαστεί είτε όχι. Για να γίνει αυτή η νοητική άσκηση, η διαδικασία επιλογής, ο μαθητής θα πρέπει να έχει την ευκαιρία και την ελευθερία να του διατείνεται ο χωροχρόνος να καταθέσει τις ερωτήσεις του. Όταν η εκπαίδευση επιτρέπει να τεθεί η δυνατή ερώτηση θα γίνει η απάντηση πράξη αλλαγής.

Οι ερωτήσεις προκαλούν την σκέψη σε διάλογο και την καθιστούν υπεύθυνη να εξετάσει την ερώτηση από διαφορετικές πλευρές. Ταυτόχρονα με την ερώτηση γεννιέται ένας εσωτερικός ή εξωτερικός διάλογος ο οποίος θα έχει σαν αποτέλεσμα την κατανόηση, την κρίση, τη μάθηση, την αλλαγή. Άρα η διδασκαλία πρέπει να είναι διαλογική και μόνο τότε θα έχει προσφέρει την ευκαιρία για προπόνηση της σκέψης μέσα στο στίβο του διαλόγου. Οι ερωτήσεις καθώς και φιλοσοφικά αποφθέγματα προβληματίζουν και μπορούν να γίνουν εφαλτήριο της κριτικής σκέψης. Οι Nash and Saurman θεωρούν πως

«Είναι καιρός οι εκπαιδευτικοί να επιβεβαιώσουν την ωμή αλήθεια: να εκπαιδεύεις τους ανθρώπους μόνο για εργασία, τους μειώνεις σαν ανθρώπινα όντα». (1982, σ.88)

Τόσο τα ερωτήματα, όσο και τα φιλοσοφικά ερωτήματα, π.χ. Καζαντζάκη, μπορούν να κεντρίσουν το ενδιαφέρον των ανθρώπων για να πάρουν την πορεία της δικής τους ανάβασης.

«Είναι θαυμαστό πώς η περιέργεια επιβιώνει από την επίσημη εκπαίδευση. Ποτέ δεν διδάσκω τους μαθητές μου. Προσπαθώ μόνο να δώσω τις προϋποθέσεις στις οποίες μπορούν να μάθουν » (Alber Einstein, 1954).

Αν στόχος της παιδείας είναι η ανάπτυξη της κριτικής ελεύθερης σκέψης, η άσκησή της μέσα από τα ερωτήματα και το διάλογο είναι η αδιαφιλονίκητη επιλογή.

3.1.3 Παράλληλη ανάπτυξη: διάλογος, σκέψη, συνειδητότητα

«Ο άνθρωπος είναι ένα μέρος του συνόλου, που καλείται από εμάς« Σύμπαν », ένα κομμάτι περιορισμένο στο χρόνο και στο χώρο. Βιώνει τον εαυτό του, τις σκέψεις και τα συναισθήματά του ως κάτι ξεχωριστό από τα υπόλοιπα - ένα είδος οπτικής ψευδαίσθησης της συνειδητότητάς του. Αυτή η αυταπάτη είναι ένα είδος φυλακής για εμάς, περιορίζοντάς μας στις προσωπικές επιθυμίες μας και στην αγάπη για λίγα πρόσωπα που είναι πιο κοντά μας. Το καθήκον μας πρέπει να είναι να απελευθερωθούμε από αυτή τη φυλακή διευρύνοντας τον κύκλο μας συμπόνιας για να αγκαλιάσουμε όλα τα ζωντανά πλάσματα και ολόκληρη τη φύση στην ομορφιά της»¹⁸ (AlberEinstein, 1954). Μόνο διευρύνοντας τον κύκλο μας μπορούμε να αποκτήσουμε μεγαλύτερη συνειδητότητα, καθρεφτίζοντας τον εαυτό μας στους άλλους και ενώνοντας τον εαυτό μας και τη συνειδητότητά μας με τους άλλους.

Η απάντηση στην άσκηση ελευθερίας και στην απόκτηση συνειδητότητας τού εαυτού και του κόσμου κατά τον Buber είναι το άνοιγμα στον άλλον άνθρωπο, η πραγματική συνάντηση μαζί του. «Η δυνατή και αναπόφευκτη συνάντηση του ανθρώπου με τον εαυτότου, όταν πια τελειώσουν οι φαντασιώσεις και οι αυταπάτες, θα μπορέσει να πραγματοποιηθεί μόνο ως συνάντηση του μεμονωμένου ατόμου με τον συνάνθρωπο, και θα πραγματοποιηθεί αναγκαστικά μ' αυτήν την μορφή. Στην περίπτωση που το μεμονωμένο άτομο αναγνωρίσει τον άλλο σ' όλη την ετερότητά του, ως τον ίδιο τον εαυτό

του, ως τον άνθρωπο, και εφ' όσον με τον τρόπο αυτό βρει την πρόσβαση προς τον άλλο, θα έχει διασπάσει και την δική του μοναξιά σε μια συνάντηση που δεν είναι εύκολη και που μεταμορφώνει» (Bakhtin, 1979, σ. 134). Και αυτό συμβαίνει διότι «η θεμελιώδης πραγματικότητα της ανθρώπινης ύπαρξης δεν συμπίπτει ούτε με το μεμονωμένο άτομο ως άτομο ούτε με την ολότητα ως ολότητα. Αμφότερα, αν θεωρηθούν καθαυτά, δεν αποτελούν παρά ισχυρές αφαιρέσεις. Το άτομο συνιστά γεγονός της ύπαρξης, εφ' όσον έρχεται σε μια ζωντανή σχέση με άλλα άτομα· η ολότητα συνιστά γεγονός της ύπαρξης, εφ' όσον οικοδομείται από ζώσες ενότητες σχέσεων.

Το θεμελιώδες γεγονός της ανθρώπινης ύπαρξης είναι ο άνθρωπος με τον άνθρωπο. Αυτό που προσδιορίζει ιδιόμορφα τον κόσμο των ανθρώπων είναι προ παντός ότι εδώ μεταξύ όντος και όντος μεσολαβεί κάτι, που όμοιό του δεν μπορεί να βρεθεί πουθενά στην φύση.» (Bakhtin, 1979, σ. 136) Η ανάπτυξη της συνειδητότητας και της ελευθερίας γίνεται ταυτόχρονα από μικρή ηλικία μέσα από τον διάλογο. Όταν ο Buber λέει ότι, ο ομιλητής δεν έχει τίποτα, εννοεί ότι απλά προσφέρει τον εαυτόν του. Μέσα απ' τα μάτια του άλλου και με την αποδοχή αμφότεροι επιλέγουν αυτό που θα σκεφτούν. Για να μπορέσει το παιδί να επιλέξει ελεύθερα τα λόγια του, τις σκέψεις του, σιωπηλές ή φωναχτές θα πρέπει να νιώθει την αποδοχή την συμπερίληψη του εκπαιδευτικού και την ελευθερία της συμμετοχής. Έτσι θα μπει στην ελεύθερη διαδικασία της σκέψης και της

18. «A human being is a part of the whole, called by us 'Universe,' a part limited in time and space. He experiences himself, his thoughts and feelings as something separate from the rest - a kind of optical delusion of his consciousness. This delusion is a kind of prison for us, restricting us to our personal desires and to affection for a few persons nearest to us. Our task must be to free ourselves from this prison by widening our circle of compassion to embrace all living creatures and the whole of nature in its beauty» Albert Einstein 1954

συνείδησης του εαυτού του, θα αποκτήσει ενσυναίσθηση για τους άλλους. Ο κάθε «εαυτός» δεν μειώνεται ούτε μειώνει αλλά πραγματώνεται για να γίνει μέρος του όλου. «Πραγματικά κανείς δεν μπορεί να διδάξει έναν άλλον να σκέφτεται. Αλλά σε ένα περιβάλλον που είναι ευνοϊκό για τη σκέψη, η σκέψη είναι πιο πιθανό να συμβεί απ' ό, τι σε ένα δυσμενές περιβάλλον. Όταν οι μαθητές ενθαρρύνονται από τον δάσκαλο να σκέφτονται για τον εαυτό τους, συχνά αντιδρούν με το να σκέφτονται. Ο δάσκαλος μπορεί να μην είναι σε θέση να διδάξει την ίδια τη σκέψη, αλλά ο δάσκαλος μπορεί να δημιουργήσει ένα περιβάλλον στο οποίο το παιδί μπορεί να αναπτύξει τη βούληση να

συζητά, να σκέφτεται, να εκφράζει τον εαυτό του, και να αντιπαραβάλλει τις απόψεις του με εκείνες άλλων παιδιών - εν συντομία, να δοκιμάζει τα πνευματικά του φτερά. Όπως τα πουλιά μαθαίνουν να πετούν πετώντας, κάποιος μαθαίνει να σκέφτεται σκεπτόμενος». (Lipman, *Teaching children philosophical thinking*, 1975, σ.1)

Σε έναν πραγματικό διάλογο δεν μπορεί να υπάρξει θέση για κυριαρχία ή νίκη. Οι συμμετέχοντες σε τέτοιο διάλογο δεν χωρίζονται σε ιεραρχικά επίπεδα (μαθητές – δάσκαλοι). Το νόημα αυτού του διαλόγου δε βρίσκεται ούτε στον ένα ούτε στον άλλο απ' τους μετέχοντες, ούτε και στους δύο μαζί, αλλά στην αλληλεπίδρασή τους.» (Maurice S. Friedman, Martin Buber, 1955, σ. 98).

Ο δάσκαλος θα πρέπει να γνωρίζει τον μαθητή όχι σαν άθροισμα κάποιων ικανοτήτων αλλά να τον επιβεβαιώνει και να τον αναγνωρίζει σαν ολότητα. Αυτό μπορεί να το κάνει αν τον συναντήσει ξανά και ξανά ως συνεργάτης τον εντάζει στη σκέψη του και στο χώρο του. Αυτή η συνάντηση γίνεται μόνο μέσα από τον διάλογο και ο ένας αλλάζει τον άλλον. Η αλλαγή αυτή η οποία γίνεται μέσω του διαλόγου ελεύθερα δημιουργεί τον εαυτό. Γι αυτό όταν μιλάμε για παιδεία χωρίς διάλογο όλα είναι ξένα, όλα είναι αυτιστικά χωρίς καμμία σύνδεση. Το μόνο που μένει και είναι κομμάτι του εαυτού μας είναι ότι δημιουργήθηκε μέσα από τον διάλογο. Αυτό είναι το «είναι», η αλήθεια κι όχι το «φαίνεσθαι». Όμως η αλήθεια απαιτεί προσπάθεια, αναζήτηση σε βάθος και κριτική ικανότητα για να κατακτηθεί. Είναι μια επίπονη διαδικασία την οποία δεν είναι όλοι διατεθειμένοι να υποστούν.

Η εμπειρία μας για τον εαυτό μας εξαρτάται και είναι μπλεγμένη με τις αντιδράσεις των άλλων. Κατά κάποιο τρόπο, υπάρχουμε ως προσωπικότητα, μόνο στο σύνολο των αντανακλάσεων στο διαπροσωπικό πεδίο. Έρευνες στην λειτουργία του εγκεφάλου αποδεικνύουν ότι «οι κατοπτρικοί νευρώνες μας βοηθούν να κατανοήσουμε τα συναισθήματα των άλλων μέσα από μια μορφή εσωτερικής προσωμοίωσης. Αυτοί οι νευρώνες ενεργοποιούνται όταν βλέπουμε τους άλλους να εκφράζουν τα συναισθήματά τους σαν να βιώνουμε εμείς την εμπειρία. Ταυτόχρονα στέλνουν σήματα στα κέντρα του συναισθηματικού εγκεφάλου ώστε να νιώσουμε το ίδιο που αισθάνονται και οι άλλοι. Είμαστε εξαιρετικά κοινωνικά πλάσματα και δεν μπορούμε να πραγματώσουμε τη ζωή μας αν δεν είμαστε σε διάλογο με τον άλλον. Η Sandra Blakeslee στο άρθρο *Cells That Read Minds* (2006) παραθέτει τον Dr. Giacomo Rizzolatti, ερευνητή στον τομέα των

κατοπτρικών νευρώνων «. Η επιβίωσή μας εξαρτάται από την κατανόησή μας για τις ενέργειες, τις προθέσεις και τα συναισθήματα των άλλων. Οι κατοπτρικοί νευρώνες μας επιτρέπουν να αντιληφθούμε τη σκέψη των άλλων όχι μέσω εννοιολογικού συλλογισμού αλλά με άμεση προσομοίωση. Με την ενσυναίσθηση, όχι με τη σκέψη».¹⁹

Στο ίδιο άρθρο αναφέρεται ο Δρ. Marco Iacoboni, νευροεπιστήμονας στο Πανεπιστήμιο της Καλιφόρνιας, Λος Άντζελες, που μελετά τους νευρώνες κάτοπτρα: Στον εγκέφαλό σας έχετε αντίγραφο αυτού που κάνω και σας βοηθά να καταλάβετε το στόχο μου. Λόγω των νευρώνων μπορείτε να διαβάσετε τις προθέσεις μου. Ξέρετε τι θα κάνω στη συνέχεια. Αν βλέπετε πως πνίγομαι, ή σε συναισθηματική δυσφορία οι νευρώνες κάτοπτρα προσομοιώνουν τη δυστυχία μου στον εγκέφαλο σας. Αυτόματα έχετε ενσυναίσθηση για μένα. Ξέρετε πώς αισθάνομαι γιατί κυριολεκτικά αισθάνεσθε αυτό που αισθάνομαι. Οι νευρώνες κάτοπτρα φαίνεται να αναλύουν σκηνές και να διαβάζουν τα μυαλά. Οι νευρώνες κάτοπτρα λειτουργούν καλύτερα στην πραγματική ζωή, όταν οι άνθρωποι έρχονται σε επαφή, πρόσωπο με πρόσωπο. Η εικονική πραγματικότητα και τα σκιδώδη υποκατάστατα δεν δημιουργούν μήτρες κατόπτρων. Υπάρχουν ενδείξεις ότι οι κατοπτρικοί νευρώνες λειτουργούν αμέσως μετά τη γέννηση του ανθρώπου.

19 "The human brain has multiple mirror neuron systems that specialize in carrying out and understanding not just the actions of others but their intentions, the social meaning of their behavior and their emotions. "We are exquisitely social creatures," Dr. Rizzolatti said. "Our survival depends on understanding the actions, intentions and emotions of others." He continued, "Mirror neurons allow us to grasp the minds of others not through conceptual reasoning but through direct simulation. By feeling, not by thinking." *Cells that read minds* https://www.researchgate.net/publication/36709897_Cells_that_read_minds [accessed Oct 18 2018].

Ο Meltzoff, Andrew (1999) έχει δημοσιεύσει μελέτες που δείχνουν ότι τα βρέφη λίγα λεπτά μετά ατη γέννησή τους κινούν τις γλώσσες τους μιμούμενα τους γονείς τους. Μια πιθανότητα είναι ότι μαθαίνουν να μιμούνται πολύ γρήγορα τις πρώτες εβδομάδες της ζωής, κατά τη διάρκεια αλληλεπίδρασης πρόσωπο με πρόσωπο, με τη μητέρα τους.²⁰ Οι κατοπτρικοί νευρώνες στην επαφή μας με τους άλλους προσομοιώνουν τα συναισθήματα, τις σκέψεις και μπορούν να φτάσουν από τις βασικές μέχρι τις ανώτερες νοητικές αντιδράσεις σε ένα περιβάλλον αλληλεπίδρασης.

Σύμφωνα με τη θεωρία των «κατοπτρικών νευρώνων» μέσα μας καταγράφεται στο συνειδητό η αντίδραση του άλλου η οποία μπορεί να γίνει μέρος της αντίδρασής μας προς τους άλλους για να γίνει τελικά αντίδραση προς τον εαυτό μας και κατανόηση του εαυτού μας. Έτσι αποκτάμε και ενσυναίσθηση και μπορούμε όχι απλά να συμπάσχουμε αλλά και να κάνουμε ανάγνωση ή να μαντέψουμε τη σκέψη του άλλου.

Η επαφή μας και κατανόηση του εαυτού μας και του άλλου συμβαίνει μέσα από ένα συνεχή διάλογο. Για να επιτευχθεί η λειτουργία των κατοπτρικών νευρώνων έχουμε την ανάγκη να βρεθούμε σε διάλογο. Όταν μένουμε στην αισθητηριακή αντίληψη της ζωής καθίσταται σαφές ότι ολόκληρη η διαπροσωπική αισθητηριακή μας πραγματικότητα αποτελείται από τις αντιλήψεις μας από τους άλλους και το περιβάλλον.

Μέσα από την διαλεκτική επαφή μας με τους άλλους βλέπουμε τις αντιδράσεις του προσώπου, τις αγωνίες, τους εγωισμούς και τα ατυχήματα άλλων από πολλές οπτικές γωνίες. Βιώνοντας ένα φάσμα αντιδράσεων σε επαφή με τους άλλους έχουμε στη διάθεσή μας μια βιωματική ολότητα η οποία μπορεί να είναι και αναφορά για ενσυναίσθηση και αυτογνωσία. Ο εγκέφαλός μας μας προσκαλεί να συνειδητοποιήσουμε ότι η πραγματικότητά μας δεν είναι ποτέ διαχωρίσιμη από το σύνολο. Άρα η όλη μας συνείδηση είναι προϊόν διαλόγου και ανήκει και αποτελεί μέρος της συλλογικής συνειδητότητας. Ο εαυτός, για τον Bakhtin, ορίζεται μέσω του διαλόγου και είναι πιο

20. When a human act is shown to a newborn baby, it may provide a primordial "aha" experience. Human acts are especially relevant to infants because they look like the infant feels himself to be and because they are things infants can intend. They may register: "Something interpretable: That seen event is like this felt event." On this view, it is not simply the features of the adults that are special for infants but the way the body moves and its relation to the self. Because human acts are seen in others and performed by the self, the infant can represent the other as "like me." Thus the newborn is not a social isolate but is provided with a bridge connecting self and other. The imitation of bodily movements is a mechanism for making a primitive connection between self and other right from the beginning of infancy. Meltzoff, Andrew (1999).

αυθεντικός ως άνοιγμα μιας διαφοράς μεταξύ προοπτικών. (*Speech Genres and Other Late Essays* 1986, σ.169).

Η επιστήμη μελετάει με την ανακάλυψη των κατοπτρικών νευρώνων, την ανθρώπινη αλληλεξάρτηση, τη ενσυναίσθηση και την βαθύτερη φύση της συνείδησης, μέσω του βιολογικού μέσου του ανθρώπινου εγκεφάλου. Αυτή η ικανότητα δεν μπορεί να

αναπτυχθεί παρά μόνο με τον διάλογο. Ο νευροεπιστήμονας Ramachandram, (2012), δηλώνει ότι η νευροεπιστήμη τεκμηριώνει τη δραστηριότητα των «νευρώνων καθρεφτών»

του ανθρώπινο εγκέφαλου, σαν ένα μηχανισμό με τον οποίο βιώνουμε την ενσυναίσθηση και αναγνωρίζουμε τις προθέσεις των άλλων παρατηρώντας τη συμπεριφορά τους. «Κανένα γεγονός δεν μπορεί να ξυπνήσει μέσα μας έναν ξένο, του οποίου την ύπαρξη δεν είχαμε υποψιαστεί ποτέ. Η ζωή μπορεί να γεννηθεί σιγά σιγά.» Antoine de Saint-Exupéry

Ο διάλογος μπορεί να καταστεί η μήτρα στην οποία εισέρχεται το άνθρωπος και κυοφορεί τη σκέψη του για να παραχθεί η συνειδητότητά του.

« With the arrival of humans, it has been said, the universe has suddenly become conscious of itself. » (Ramachandran, 2011, Εισαγωγή)

3.2 Φιλοσοφία και Εκπαίδευση

Ο φιλοσοφικός στοχασμός, η απορία μέσα από τον διάλογο μπορεί να αποτελέσει ένα κεφάλαιο και μία προσέγγιση οικοδόμησης προσωπικής κριτικής σκέψης και συνείδησης. Ο φιλοσοφικός διάλογος, μπορεί να γίνει η αποτελεσματικότερη διδακτική προσέγγιση στην εκπαίδευση και να οδηγήσει στην αυτοανακάλυψη, και την πρόωμη νοηματοδότηση της ζωής.

3.2.1 Φιλοσοφικά ερωτήματα και εκπαίδευση

Όπως μας λέει ο Lipman τα παιδιά αντίθετα από τους μεγάλους προσπαθούν να κατανοήσουν τι κρύβεται πίσω από τον κόσμο των γεμάτο αινήγματα. Απορούν συνεχώς και προσπαθούν να αντιμετωπίσουν τα μυστήρια που παρουσιάζονται μπροστά τους με ερωτήσεις πολλές φορές φιλοσοφικές.π.χ. Τι είναι νούς; Τί είναι χρόνος; Η εκπαίδευση είναι εκείνη που πρέπει να δώσει το πεδίο άσκησης όπου θα θέσει ο μαθητής τα ερωτήματά του και θα ασκηθεί στη διατύπωση φιλοσοφικών ερωτημάτων, (επιστημονικών, ηθικών, μεταφυσικών). Αν θέλουμε να ωθήσουμε το παιδί νωρύτερα στην συνειδητότητά του, στην έννοια της αυτοανακάλυψης και στη χρήση της κριτικής σκέψης θα πρέπει να προβάλλουμε ένα φιλοσοφικά διαλεκτικό περιβάλλον μάθησης. Οι μαθητές θα έχουν τη δυνατότητα να ρωτάνε, να ακούνε, να αμφισβητούν, να στοχάζονται,, να ερευνούν να κρίνουν υπεύθυνα, να αποδομούν και να δομούν σταθερά την σκέψη τους χρησιμοποιώντας τον φιλοσοφικό τρόπο διατύπωσης ερωτημάτων, τη διαλεκτική.

Η φιλοσοφική προσέγγιση και η χρήση των φιλοσοφικών ερωτημάτων έχει πολλαπλή απήχηση στον μαθητή και μπορεί να είναι δύναμη απελευθέρωσης. Προσφέροντας το χωροχρόνο διαλόγου για την αναζήτηση απαντήσεων οι μαθητές ασκούνται όχι μόνο στη σκέψη αλλά και στη δημιουργία σχέσεων και στην κατάκτηση της συνειδητότητας. Η φιλοσοφία αποτελεί το πεδίο όπου μπορεί να γίνει ο πρώιμος αυτοέλεγχος και έκφραση του προσωπικού νοήματος και της συλλογικής συνείδησης. Ο αντίκτυπος της φιλοσοφίας στα παιδιά θα πρέπει να μελετηθεί και εκτιμηθεί μακροπρόθεσμα. Θα πρέπει να υπολογιστούν οι επιπτώσεις στους ενήλικες του αύριο που θα είναι τόσο σημαντικές στον τρόπο του σκέφτεσθαι και γίνεσθαι της κοινωνίας.

Το έργο του Καζαντζάκη μπορεί να αποτελέσει κίνητρο και υλικό, για διαφορετικά επίπεδα και για οποιαδήποτε ηλικία για μια φιλοσοφική προσέγγιση διαδασκαλίας. Τα φιλοσοφικά ερωτήματα που εγείρονται μέσα από το έργο του Καζαντζάκη προκαλούν δέος, πυροδοτούν πολλαπλές εστίες της σκέψης και μπορούν να καταστούν παιδαγωγικό κεφάλαιο στη διδασκαλία, για την ανάπτυξη της σκέψης και την κινητοποίηση του ενδιαφέροντος σε όλες τις ηλικίες. Μπορούν ακόμη να καταστούν φιλοσοφική πηγή για την προώθηση της ελεύθερης σκέψης, και της δυναμικής των νέων ν' αλλάξουν τον κόσμο τους αμφισβητώντας, οραματίζοντας και οικοδομώντας με στοχασμό και νόημα..

«Νέος θα πει να επιχειρείς να γκρεμίσεις τον κόσμο και να έχεις το θράσος να θες να οικοδομήσεις καινούριο, καλύτερο». Νίκος Καζαντζάκης

Τα παιδιά, οι νέοι, οι άνθρωποι της σκέψης είναι έτοιμοι πάντα να αμφισβητήσουν, να κρίνουν να αλλάξουν για να δημιουργήσουν. Θα πρέπει όμως το περιβάλλον να εμπνέει την ελεύθερη αμφισβήτηση, την έκφραση των ερωτημάτων και τη ζήμωσή τους μέσα από τον διάλογο. Μέσα από το έργο του Καζαντζάκη καθένας μπορεί να μπει σε φιλοσοφικό διάλογο με τα πρόσωπα, με τη σκέψη του συγγραφέα και με τον εαυτό του και σε ανοιχτό διάλογο με τους συναναγνώστες.

Ο μη διαλεκτικός, μη φιλοσοφικός τρόπος έχει αποτύχει να δημιουργήσει κριτικά άτομα με υπεύθυνη συνειδητοποιημένη σκέψη. Ο μη διαλεκτικός τρόπος έχει οδηγήσει τον κόσμο στην τραγικότητα της αδυναμίας συνεννόησης. Η σωστή παιδαγωγική υπαγορεύει να διευκολύνουμε τη διαδικασία μάθησης επιλέγοντας την προσέγγιση που ταιριάζει στον μαθητή. Όπως πολύ εύστοχα διατυπώνει ο Ignacio Estrada, «Εάν ένα παιδί δεν μπορεί να

μάθει με τον τρόπο που διδάσκουμε θα πρέπει να διδάξουμε με τον τρόπο που μαθαίνει.
«If a child can't learn the way we teach, maybe we should teach the way they learn.»
(Gruwell, *The Gigantic Book of Teachers' Wisdom*, 2007, VII)

Η φιλοσοφία στην εκπαίδευση μπορεί είναι ο τρόπος διδασκαλίας που θα οδηγήσει το παιδί στο δικό του ενδιαφέρον και τρόπο μάθησης, που θα το οπλίσει με όλα τα εφόδια για έναν ανθρωπινότερο διάλογο και θα αποτελέσει το στημόνι της αλλαγής για μια ανθρωπινότερη κοινωνία.

3.2.2 Ο Καζαντζάκης αυθεντικός διάλογος στην εκπαίδευση

Η σκέψη του Καζαντζάκη είναι μία από τις πλέον διαλεκτικές σκέψεις. Ο στοχασμός, ο έναρθρος λόγος, ο σιωπηρός, ο διάλογος, με το παρελθόν, με το μέλλον, με το λόγο, με την ενόραση, με τους πολιτισμούς, με τις θρησκείες, με το εφήμερο το αιώνιο, το φαινομενικό, το φανταστικό αποτελούν έναν αέναο διάλογο όπως και η ζωή. Μια διαλεκτική ατέλειωτη που ξεκινάει από τα μικρά του χρόνια και συνεχίζεται με τον άχρονο συνεχή κόσμο.

Τα ερωτήματα τα οποία μπορούν να τροφοδοτήσουν το διάλογο μικρών και μεγάλων είναι ποικίλα και κοινά με τον κάθε άνθρωπο τα οποία όμως διατυπώνονται με τέτοιο τρόπο που μπορούν να κινητοποιήσουν τον διάλογο και να οδηγήσουν στις προσωπικές απαντήσεις. Τα ερωτήματά του είναι πολλά και θα μπορούσαν να χωριστούν στις ακόλουθες κατηγορίες:

α) υπαρξιακά ερωτήματα:

Ο Καζαντζάκης ασχολείται με ένα αιώνιο ανθρώπινο πρόβλημα: «Από ερχόμαστε, που πάμε, τι κάνουμε ενδιάμεσα, πως ενεργούμε, ποιο νόημα και ποιος ο στόχος της ζωής» είναι τα βαθιά ερωτήματα του κάθε ανθρώπου που είτε τα νιώθει συνειδητά ή ασυνείδητα προσπαθεί να τα απαντήσει. «Ποτέ δεν έζησα με τόση ταύτιση τη βουβή αλάφρωση κι αγωνία του μεταξοσκούληκα· όταν πια μετουσιωθούν μέσα του όλα τα φύλλα της μουριάς που έφαγε και γίνουν μετάξι, [...] ανατριχιάζοντας ξεριζώνει το σπλάχνο του, [...] και πλέκει με υπομονή και μυστική σοφία, [...] όλο πολύτιμη ουσία, το κιβούρι του. Να γίνει όλο το σκουλήκι μετάξι, όλη η σάρκα πνέμα, θαρρώ πιο γλυκιά αγωνία δεν υπάρχει και

πιο επιβαλλόμενο χρέος· ούτε έργο πιο σύμφωνο με τους νόμους που βασιλεύουν στο αργαστήρι του Θεού.» (Αναφορά στον Γκρέκο, 1971, 578)

β) αξιακά ερωτήματα: Η έννοια της ελευθερίας, του χρέους, του αγώνα, κατέχουν ύψιστη θέση

γ) ανθρωπιστικά ερωτήματα: Η αγάπη, ο σεβασμός,

δ) κοινωνικά ερωτήματα: δικαιοσύνη, εργασία

ε) ηθικά: «Θαρρώ, Ζορμπά, πως τριών λογίων είναι οι άνθρωποι: Αυτοί που βάζουν σκοπό να ζήσουν, καθώς λένε, τη ζωή τους· να φαν, να πιουν, να φιλήσουν, να πλουτήσουν, να δοξαστούν... Έπειτα είναι αυτοί που σκοπό βάζουν όχι τη ζωή τους, παρά τη ζωή όλων των ανθρώπων· νιώθουν πως όλοι οι άνθρωποι είναι ένα και μάχονται να φωτίσουν, ν' αγαπήσουν, να ευεργετήσουν όσο μπορούν τους ανθρώπους. Και τέλος είναι αυτοί που βάζουν σκοπό τους να ζήσουν τη ζωή του σύμπαντος· όλοι, άνθρωποι, ζα, φυτά, άστρα είμαστε ένα, η ίδια ουσία που μάχεται τον ίδιο φοβερόν αγώνα· ποιον αγώνα; να μετουσιώσει την ύλη και να την κάμει πνέμα». (*Βίος και πολιτεία του Αλέξη Ζορμπά*, σελ. 283). Η φιλοσοφία μπορεί να βοηθήσει τους μαθητές να καλλιεργήσουν την ικανότητά τους να κάνουν κρίσεις και να ωθήσουν τη σκέψη τους στα άκρα. Η ενθάρρυνση των ρόλων και συζητήσεις στην τάξη, θα τους βοηθήσει να αναπτύξουν τις δικές τους αξίες.

3.3. Διάλογος και παιδί

Η παρουσία του ανθρώπου είναι η μόνη που δεν είναι βουβή. Από την ώρα της γέννησής του ο άνθρωπος μπαίνει σε ένα διάλογο με το περιβάλλον. Αν δεν δοθεί του η ευκαιρία ο άνθρωπος μένει ξένος προς την πραγματικότητα προς τον εαυτό του και προς τον κόσμο. Θα πρέπει να ξαναρχίσει το διάλογο σαν παιδί για να μπορέσει πραγματικά να μπει στην ουσία των πραγμάτων.

3.3.1 Πρώιμη εισαγωγή στο διάλογο

Ο Lipman δίνει μεγάλη έμφαση στο διάλογο μεταξύ των παιδιών και δασκάλου, και ανατρέπει στο Σωκράτη για να δείξει με ποιον τρόπο πρέπει να γίνεται ο διάλογος. Ο ίδιος αναφέρει: «ο Σωκράτης δεν λέει «Κάνε όλες τις απαραίτητες συνδέσεις και διακρίσεις» διότι ξέρει ότι μια τέτοια εντολή είναι άχρηστη. Αντίθετα εφαρμόζει ο,τιδήποτε προτείνει. Αν υπάρχει μια έννοια για να ανακαλυφθεί, όπως είναι η έννοια της φιλίας, του κουράγιου,

της αγάπης, της ομορφιάς, τότε υπάρχουν συγκεκριμένα και διαδοχικά βήματα που πρέπει να γίνουν για να «λάμπει» η έννοια έξω από εκεί που κρυβόταν.

Για τον Σωκράτη τίποτα δεν είναι τόσο μεταδοτικό, όσο η ήρεμη εμπιστοσύνη του ότι εκείνος με τον οποίο συνομιλεί είναι ικανός να σκέφτεται. Πέραν τούτου, ο Σωκράτης μας λέει ότι θα πρέπει να γνωρίζουμε τους εαυτούς μας, τον τρόπο που ζούμε. Θα πρέπει να ξέρουμε τι αξίζει στη ζωή, διότι μετά είναι προφανές ότι είναι περισσότερες οι ευκαιρίες για να αποκτήσουμε ο,τιδήποτε υπέροχο έχει να μας προσφέρει η ζωή.

Ο Σωκράτης ενθαρρύνει τους ανθρώπους να συμμετέχουν σε μια συζήτηση. Πρέπει να ακούμε προσεκτικά τους άλλους (διότι η ακρόαση των άλλων είναι σκέψη), πρέπει να μετράμε ό,τι λέμε (διότι η ομιλία είναι σκέψη) και πρέπει να επαναλαμβάνουμε στο μυαλό μας ό,τι έχουν πει οι άλλοι. Έτσι, το να συμμετέχει κάποιος σε ένα διάλογο είναι το να εξετάζει πιθανότητες, να ανακαλύπτει εναλλακτικές, να αναγνωρίζει την προοπτική των άλλων και να δημιουργεί μια κοινότητα έρευνας. Τέλος, η σκέψη πρέπει να είναι ακριβής. Ο Σωκράτης εξηγεί ότι η κάθε πεποίθηση πρέπει να υπόκειται τον έλεγχο της λογικής και της εμπειρίας» (Lipman, *Teaching children philosophical, thinking*, 1980, xiv-xv).

Όσο πιο νωρίς μπει ο άνθρωπος στη διαδικασία του διαλόγου, τόσο πιο πολύ θα δημιουργεί και θα αλλάζει υπεύθυνα τον κόσμο του, μέσα και έξω. Έτσι η επαφή του ανθρώπου με τον διάλογο είναι απαραίτητη από την είσοδό του στον κόσμο.

Ο Freire πιστεύει στην ικανότητα των μαθητών να μετασχηματίζουν την πραγματικότητα και να απελευθερώνονται από τις αιτιοκρατικές μορφές ύπαρξης. Ακόμη υποστηρίζει πως οι άνθρωποι όλων των ηλικιών μπορούν να χρησιμοποιήσουν την κριτική τους νοημοσύνη για να απομυθοποιήσουν και να αποκρυπτογραφήσουν τους τρόπους με τους οποίους βλέπουν τους εαυτούς τους και τον περίγυρό τους. Για να συμβεί η αποκρυπτογράφιση θα πρέπει από μικρή ηλικία να είναι ελεύθεροι να τους δίνεται η ευκαιρία στο σχολείο να δουν, να εκφράσουν, να δομήσουν την δική τους κατανόηση και να συλλάβουν την κατανόηση του κόσμου. Θα πρέπει από κοινού δάσκαλοι και μαθητές μαζί να προσπαθούν να βρουν νόημα τροφοδοτώντας ο ένας την σκέψη του άλλου, μαθαίνοντας ο ένας από τον άλλο.

Πολλές φορές τα παιδιά μάς εκπλήσσουν με τη δημιουργικότητα τής σκέψης τους και θα ήταν σκελέτωμα της ανθρώπινης συνείδησης αν προσπαθούσαμε να επιβάλλουμε τη δική μας άποψη. Τα παιδιά μέσα από τον διάλογο μπορούν να δουν τα πράγματα τελείως

διαφορετικά με μια φρεσκάδα που ίσως δεν υπάρχει στους μεγάλους. Αυτό που πρέπει να κάνουμε είναι να τα ενθαρρύνουμε να ακούνε, να παρατηρούν και να τους δίνουμε το χρόνο και χώρο να σκεφτούν και να φανταστούν. Όπως μας λέει ο William Blake, «Το δέντρο που μας φέρνει δάκρυα χαράς, είναι στα μάτια των άλλων μόνο ένα πράσινο πράγμα στο δρόμο. Κάποιοι βλέπουν τη φύση γελοία και παραμορφωμένη και λίγοι δεν βλέπουν τη φύση καθόλου. Αλλά στα μάτια του ανθρώπου της φαντασίας, η φύση είναι η ίδια η φαντασία». (https://www.brainyquote.com/authors/william_blake)

Οι ερωτήσεις που αναδύονται μέσα από την τέχνη, την λογοτεχνία, τη σοφία, τη φύση μπορούν να δημιουργήσουν σαγήνη, θαυμασμό, απορία και να δημιουργήσουν πρωτοφανείς καινοτόμες ιδέες. Τα παιδιά έχουν μια ικανότητα να βλέπουν πιο καθαρά και να αποσαφηνίζουν τέτοια ερωτήματα αυθεντικά. Και πάλι ο William Blake δηλώνει ότι: Χαίρομαι που μια μεγάλη πλειοψηφία των συντρόφων θνητών μπορούν να διασαφηνίσουν τα οράματά μου αλλά ιδιαίτερα έχουν φωτιστεί από τα παιδιά που ένιωσαν μεγαλύτερη ευχαρίστηση να σκέφτονται τις φωτογραφίες μου από ό, τι έλπιζα..

Μέσα από το διάλογο το παιδί μπορεί να συλλάβει αδιανόητα πράγματα για τους μεγάλους αρκεί να τους δοθεί ο χρόνος, ο σεβασμός και η ελευθερία.

Η εκπαίδευση μπορεί να ανταποκριθεί στο ρόλο της μόνο όταν πιστέψει στον άνθρωπο και δώσει την ευκαιρία στο παιδί να νοηματοδοτήσει τη ζωή του.

3.3.2 Φιλοσοφία και παιδί

Τα νοήματα, κατά τον Lipman, ανακαλύπτονται, σε αντίθεση με τις πληροφορίες, οι οποίες μπορεί να μεταδίδονται, ή τα συναισθήματα, τα οποία μπορεί να μοιράζονται. Δεν μπορεί κάποιος να δώσει σε κάποιον άλλο άνθρωπο κάποιο νόημα. Όπως αναφέρει ο ίδιος «το νόημα δεν μπορεί να απονεμηθεί. Τα νοήματα κατακτώνται, δεν είναι δεδομένα» (Lipman & Shar, *Teaching children philosophical thinking*, 1975, σ.13). Όταν, για παράδειγμα, διαβάζουμε ένα βιβλίο, τα μηνύματα που αποκομίζουμε από το βιβλίο αυτό είναι τα μηνύματα που εμείς ανακαλύψαμε, τα οποία δεν ταυτίζονται απαραίτητα με τα μηνύματα που είχε ως πρόθεση να «περάσει» ο συγγραφέας, μέσω του βιβλίου του, στους αναγνώστες του. Εφόσον, λοιπόν τα νοήματα δεν μεταβιβάζονται αλλά μόνο ανακαλύπτονται ο ρόλος του σχολείου είναι επικουρικός, βοηθά δηλαδή τα παιδιά να ανακαλύψουν τα νοήματα που είναι σημαντικά για εκείνα. Για να είναι δυνατό να

ανακαλύψουν τα παιδιά νοήματα πρέπει, αφενός να γνωρίσουν τον συστηματικό τρόπο με τον οποίο μπορούν να αναζητήσουν, να ερευνήσουν, να «ψάξουν» για τα νοήματα αυτά, αφετέρου να τους παρέχονται οι κατάλληλες συνθήκες για κάτι τέτοιο.

Ο Lipman & Shar, (1975), προτείνει ένα μοντέλο εκπαίδευσης που βοηθά το παιδί να σκέφτεται λογικά «knowledge how» και να συνδέει τη σκέψη του αυτή με την εκάστοτε δράση του (Lipman & Shar ,1975, σ.29). Ο ρόλος του σχολείου , συνίσταται στη μετατροπή της παραδοσιακής σχολικής τάξης σε «κοινότητα έρευνας» (community of inquiry).

Ο διάλογος-γλώσσα είναι το εργαλείο εκείνο που επιτρέπει στα παιδιά να αναζητούν, να ερευνούν, να εκφράζουν τις σκέψεις τους, να διατυπώνουν κριτικές ερωτήσεις, να σκέφτονται και γενικότερα να αναπτύσσουν τη κριτική και δημιουργική σκέψη τους. Υπάρχει μια άρρηκτη σχέση μεταξύ διαλόγου- γλώσσας και σκέψης του ανθρώπου. Σύμφωνα με τη θεωρία του Vygotsky, (Mercer και Fisher, 1999), σε όλες τις κοινωνίες η ομιλία είναι το πρωταρχικό μέσο για τη συμμετοχή στη γνώση και αποτελεί το ουσιαστικό χαρακτηριστικό της μάθησης και της διδασκαλίας στο σχολείο, όπου η επικοινωνία με τους άλλους, δια του λόγου, είναι η εμπλοκή σε ένα κοινωνικό τρόπο σκέψης.

Κατά τον Lipman & Shar (1975), η «φιλοσοφία για παιδιά» μπορεί να βοηθήσει τα παιδιά να αποκτήσουν ή να βελτιώσουν τη δεξιότητά τους για «ορθή» κρίση με τρεις τρόπους. Μέσα από τις συζητήσεις μεταξύ των παιδιών, στο πλαίσιο της «φιλοσοφίας για παιδιά», τα ίδια έρχονται σε επαφή με τον τρόπο σκέψης α) των συμμαθητών τους, β) του δασκάλου τους και γ) των ηρώων των ιστοριών που χρησιμοποιούνται ως ερέθισμα για να ξεκινήσει μια φιλοσοφική συζήτηση, οπότε είναι δυνατό να υιοθετήσουν στοιχεία από τον τρόπο σκέψης των άλλων (models of thinking) και να τα ενσωματώσουν στον δικό τους τρόπο σκέψης.

Η διαδικασία αυτή απαιτεί την προσεκτική ακρόαση των άλλων και προάγει τη δυνατότητα του «χτισίματος» πάνω στις σκέψεις των άλλων. Με τον τρόπο αυτό, χωρίς να «μεταδίδουμε» νοήματα στα παιδιά, τα αφήνουμε, μέσα από ένα πρόγραμμα «φιλοσοφίας για παιδιά» να τα ανακαλύψουν μόνα τους και να βελτιώσουν τα ίδια τον τρόπο της σκέψης τους.

Ωστόσο, ο δάσκαλος είναι κεντρικός στη διδασκαλία της φιλοσοφίας για παιδιά. Απαιτείται διττή ταυτότητα στη διδασκαλία: μια φιλοσοφική πτυχή φιλοσοφικά

ερωτήματα (θέμα) και μια παιδαγωγική πτυχή, μέθοδος, προσέγγιση γιατί είναι επίσης θέμα διδασκαλίας. Από τη μια, εξαρτάται πώς ο ίδιος ο εκπαιδευτικός αντιλαμβάνεται και επεξεργάζεται τα φιλοσοφικά ερωτήματα και την ενασχόλησή του με αυτά την συμμετοχή των μαθητών και από την άλλη την παιδαγωγική προσέγγιση-μέθοδο διαλεκτική (σωκρατική μέθοδο) στην παρουσίαση και διεξαγωγή του διαλόγου και εμπλοκή των μαθητών.

Η διδασκαλία της φιλοσοφίας μέσα από τον φιλοσοφικό διάλογο θα πρέπει να αναγνωρίζει τη σκέψη των παιδιών, να τη βοηθάει να απελευθερωθεί και να εκφραστεί. Θα πρέπει να δίνει τα εργαλεία στα παιδιά για να στοχαστούν σχετικά με τη σκέψη τους. Αυτό μπορεί να επιτευχθεί μόνο αν οι δάσκαλοι πιστεύουν στη φιλοσοφία και στο φιλοσοφικό διάλογο και αντανάκλουν την πίστη τους μέσα από το διάλογο και τη σκέψη. Το σχολείο μπορεί να αποτελέσει το εργαστήριο της σκέψης και δη της δημιουργικής φιλοσοφικής σκέψης.

Τα παιδιά είναι από τη φύση τους περίεργα και αμφιβάλλουν για τα πάντα, επομένως αρχικά διαθέτουν όλα τα απαραίτητα στοιχεία για να στοχασθούν. «Μόνο τα παιδιά ξέρουν τι ψάχνουν να βρουν. Οι μεγάλοι δεν καταλαβαίνουν τίποτα από μόνοι τους, και είναι κουραστικό για τα παιδιά να προσπαθούν πάντα και συνέχεια να τους εξηγούν τα πράγματα» (Saint Exupery, 2007, σ. 2)

3.3.3 Στοιχεία παιδαγωγικού φιλοσοφικού διαλόγου

Με τον όρο πρώιμος φιλοσοφικός διάλογος, αναφέρομαι στη χρήση του φιλοσοφικού διαλόγου σαν φιλοσοφική προσέγγιση (σωκρατική) και σαν φιλοσοφικό περιεχόμενο, σε πολύ μικρή ηλικία. Σύμφωνα με τον Σωκράτη η γνώση ανακαλύπτεται με τη σκέψη, τη λογική, τον έλεγχο και δε θα πρέπει να μας προβληματίζει το γνωστικό επίπεδο των παιδιών στη μικρή ηλικία. Εξ' άλλου αν η γνώση είναι σύμφωνη με τα ενδιαφέροντά τους και άμεσα συνδεδεμένη με την εμπειρία τους, οι μαθητές δεν εξαναγκάζονται να μάθουν κάτι, διότι η μάθηση ανακαλύπτεται με τρόπο απολύτως φυσικό.

Η ανάπτυξη της παιδικής φιλοσοφικής σκέψης δηλαδή του προβληματισμού, της λογικής, της κριτικής σκέψης χρειάζεται τη διαλεκτικότητα, την τέχνη, την μεθοδικότητα, τη δυνατή σκέψη και την αγάπη του δασκάλου.

Το έργο του Καζαντζάκη αποτελεί θησαυρό για όλες τις αρχές που διέπουν έναν παιδαγωγικό φιλοσοφικό διάλογο αλλά και πηγή θεματολογίας και διαλόγου.

3.3.4 Αρχές παιδαγωγικής μέσα από το καζαντζακικό έργο.

«Να παλεύεις χωρίς να καταδέχεσαι να ζητάς ανταμοιβή, αυτό είναι η αληθινή ελευθερία» (Καζαντζάκης, *Αναφορά στον Γκρέκο*, 1971, σ.389)

Το παιδί θα πρέπει να έχει εσωτερικά κίνητρα για μάθηση, δημιουργία. Δε θα πρέπει να πληρώνεται για την κάθε μικρή προσπάθεια διότι το κίνητρο μετατίθεται στο εξωτερικό περιβάλλον και η διάρκειά του είναι βραχύχρονη ή και απύσχα. Το εσωτερικό κίνητρο, η εσωτερική ανάγκη χωρίς πληρωμή, χωρίς επιβράβευση είναι το μέγα κίνητρο για την δημιουργία του πιο αληθινού εαυτού.

Ο εκπαιδευτικός πρέπει να είναι επικουρικός, φιλομαθής, να έχει αγάπη, και φιλομάθεια, για να παίξει τον ρόλο του στην ανάπτυξη του παιδιού. Για τον Καζαντζάκη «Ο ιδανικός δάσκαλος είναι εκείνος που γίνεται γέφυρα για να περάσει αντίπερα ο μαθητής του. Κι όταν πια του διευκολύνει το πέρασμα, αφήνεται χαρούμενα να γκρεμιστεί, ενθαρρύνοντας τον μαθητή του να φτιάξει δικές του γέφυρες». Οι μαθητές μαθαίνουν μέσα από τα βιώματά τους, τις εμπειρίες τους και τις αισθήσεις τους, παρατηρούν καινούρια πράγματα, τα αγγίζουν, τα ζωγραφίζουν και κάνουν πειράματα. Με αυτόν τον τρόπο αφομοιώνουν καλύτερα τις νέες γνώσεις καθώς αποκτούν προσωπική εμπειρία. Ο δάσκαλος οφείλει να δίνει προτεραιότητα στους μαθητές και τα ενδιαφέροντά τους, να αγαπά και να κατανοεί τους μαθητές του, έλεγε ο Νίκος Καζαντζάκης.

Η διαλεκτική μέθοδος και ο φιλοσοφικός διάλογος αποτελούν το Α και το Ω της Εκπαίδευσης. Στα κείμενα του Καζαντζάκη υπάρχει ο στοχασμός και ένας διάλογος ανάμεσα τους ανθρώπους, στην ύλη και το πνεύμα όσο και ανάμεσα στο παρελθόν, το παρόν και το μέλλον. Τα έργα του που λειτουργούν ως όχημα της φιλοσοφικής του σκέψης. «Κάθε άρτιος άνθρωπος έχει μέσα του, στην καρδιά της καρδιάς του, ένα κέντρο μυστικό και γύρα του περιστρέφονται τα πάντα. Ο μυστικός αυτός στερόβιλος δίνει την ενότητα στο στοχασμό και στην πράξη μας.» (*Αναφορά*, Τόμος Β', 2015, σ. 235)

Η θεματολογία θα πρέπει να αντανακλά τα ενδιαφέροντα των μαθητών. Τόσο τα μυθιστορήματα, τα ταξιδιωτικά, τα φιλοσοφικά όσο και τα παιδικά αναγνώσματα και τα αποφθέγματα του Καζαντζάκη αποτελούν θησαυρό ανεξάντλητης αυθεντικής

θεματολογίας που κινητοποιούν το ενδιαφέρον των μαθητών με ανοιχτές λέξεις, φράσεις, ιδέες και σε διαβάθμιση δυσκολίας. Η ίδια η γλώσσα του Καζαντζάκη αφυπνίζει μέσα στους μαθητές ιδέες και συναισθήματα που δεν μπορούν να αναπαραχθούν ή να περιγραφούν. Πρέπει να βιωθούν ατομικά από τον κάθε αναγνώστη. Οι λέξεις που διαλέγει να χρησιμοποιήσει κι εκείνες που φτιάχνει ο Καζαντζάκης δημιουργούν ένα ξεχωριστό περιβάλλον που ξυπνάει τις πέντε αισθήσεις του ανθρώπου αλλά και το συναίσθημα και τις ιδέες που δεν μπορούν να εκφραστούν. Μέσα από το διάλογο με το έργο του Καζαντζάκη καθένας δημιουργεί το δικό του περιβάλλον που έχει ήχο, και χρώμα, και ουσία, και άρωμα, και γεύση και ερεθίζει αισθήσεις και συναίσθημα και σκέψη για να γεννήσει στον καθένα κάτι καινούριο.

Ο εκπαιδευτικός πρέπει να προσαρμόσει το υλικό στην ηλικία και τα ενδιαφέροντα των μαθητών συσχετίζοντάς τα με τις δεξιότητες που έχουν και αφήνοντας ανοιχτές προοπτικές για διαφορετικές ικανότητες.

Ερωτήματα και απορίες που κινητοποιούν τη σκέψη και το διάλογο. Τα φιλοσοφικά αυθεντικά ερωτήματα που εγείρονται μέσα από το έργο του Καζαντζάκη κεντρίζουν και ανεβάζουν τη σκέψη. «Από πού ερχόμαστε, πού πάμε, τι κάνουμε ενδιάμεσα, πως ενεργούμε, ποιο νόημα και ποιος ο στόχος της ζωής» ερωτήματα τα οποία καθορίζουν το αξιακό μας σύστημα και τις ενέργειές μας. Ερωτήματα που έχουν τα παιδιά αυτοί οι μικροί φιλόσοφοι και που δεν πρέπει να αποσιωπούνται. Οι απορίες είναι προκλήσεις και μέσα από τον έλεγχο του δασκάλου και με τη μαιευτική-διαλεκτική μπορούν να ανασυρθούν γνώσεις και νοήματα από το βάθος της σκέψης του παιδιού. Μέσα από τη διαλεκτική διδασκαλία η παιδεία θα έχει εκπληρώσει τον ρόλο της να δημιουργήσει υπεύθυνους και σκεπτόμενους ανθρώπους που ξέρουν να μαθαίνουν και να αλλάζουν για να γίνουν συνειδητά αυτό που είναι. Πρέπει να έχουμε εμπιστοσύνη στην ικανότητα των παιδιών να σκέφτονται και να βρίσκουν απαντήσεις.

Το περιβάλλον του διαλόγου και του στοχασμού που προβάλλεται από τον Καζαντζάκη είναι αυτό της αρμονίας, της δημιουργικής σιωπής, της ευθύνης, της άσκησης, της ελευθερίας, της δικαιοσύνης, της αγάπης. Διαβάζοντας Καζαντζάκη οι μαθητές και δάσκαλοι μυούνται σε ένα περιβάλλον που ευνοεί τη σκέψη και την αλλαγή μέσα από την εσωτερική προσπάθεια και την ευθύνη εργασία. «Δεν υπάρχουν ιδέες, υπάρχουν μονάχα

άνθρωποι που κουβαλούν τις ιδέες, κι αυτές παίρνουν το μπόι του ανθρώπου που τις κουβαλάει.» (Αδερφοφάδες, 2015, Κεφ XV)

3.4 Πρόταση φιλοσοφικού διαλόγου

Η κατάκτηση της γνώσης είναι η αποκλειστική ικανότητα του ανθρώπου βασισμένη στην έμφυτή του ώθηση για μάθηση, για δημιουργία. Ο άνθρωπος από τη στιγμή της γέννησής του αρχίζει τη νοηματική καταγραφή των βιωμάτων του. Ταυτόχρονα, γεννιέται η δυναμική, ερωτηματική διάθεση δηλαδή, η απορία-ερώτηση και η αναζήτηση μιας απάντησης-λύσης. Η γέννηση της ερώτησης-απάντησης είναι ο αναδυόμενος πρώτος διάλογος. Ο διάλογος του ατόμου με τον εαυτό του και με το περιβάλλον του θα οδηγήσει στην αβίαστη γνώση.

«Κάθε παιδί βομβαρδίζεται από άπειρα ερεθίσματα τα οποία δημιουργούν αντίστοιχα ερωτηματικά και ισάριθμες αναζητήσεις για απαντήσεις. Εάν το περιβάλλον επιτρέψει, ενθαρρύνει ή και διευκολύνει το παιδί να διαλεχθεί με τον εαυτό του και με το περιβάλλον του, το παιδί έχει μπει στο δρόμο της μαθησιακής αυτονομίας». (Πετμεζά Χ., *Τα Σοφούλια*, 2010, σ.2)

Τα Σοφούλια, είναι μία σειρά βιβλίων βασισμένα στο διάλογο και τη διαλεκτική. Δημιουργήθηκε με πυξήδα τα ενδιαφέροντα των παιδιών εκφραζόμενα με απορίες-ερωτήματα. Ο ρόλος του δασκάλου είναι επικουρικός, και ο δάσκαλος γίνεται μαθητής και ο μαθητής δάσκαλος. Υπάρχει μια ανταλλαγή ρόλων και είναι βασισμένα στις αρχές του διαλόγου: εγείρουν ερωτήματα, συμμετέχουν έχοντας απορίες. Όλοι θεωρούνται πως κατέχουν το κλειδί των απαντήσεων και της δημιουργίας.

Τα παιδιά μέσα από τον διάλογο των Σοφούληδων προσπαθούν να δώσουν τις δικές τους απαντήσεις παράλληλα με τους ήρωες. Τα ερωτήματα από επιστημονικά, ηθικά, μέχρι φιλοσοφικά ανταποκρίνονται στα ενδιαφέροντα των παιδιών διότι πηγάζουν από αυτά.

Μέσα από τα ερωτήματα μπορούν να δώσουν λογικές απαντήσεις, να δημιουργήσουν νέες. Κάθε απάντηση, κάθε σκέψη αντιμετωπίζεται με σεβασμό και σοβαρότητα. Έτσι οι μικροί μαθητές μαθαίνουν να ακούνε διαφορετικές σκέψεις, να εξετάζουν όσο μπορούν και να καταλαβαίνουν την ετερότητα των απόψεων.

Η σειρά *Τα Σοφούλια* είναι βιβλία βασισμένα στα δημιουργικά ερωτήματα, τις κρίσιμες αντιδράσεις και τη φαντασία των μαθητών. Είναι μια προσέγγιση όπου οι μαθητές έχουν την επιλογή να προβούν σε ομαδική έρευνα και προβληματισμό, να συνεχίσουν το στοχασμό τους μόνοι, ή να δημιουργήσουν μέσα από ανοιχτά ερωτήματα, νέες απαντήσεις και νέες ερωτήσεις!

3.4.1 Φιλοσοφική πρόταση για παιδιά

Τα βιβλία, *Τα Σοφούλια*, είναι μία φιλοσοφική προσέγγιση για παιδιά όπου εστιάζει στη διδασκαλία της λογικής μέσα από τη διαλεκτική και αγκαλιάζει έννοιες βαθύτερες, αφηρημένες όπως η αλήθεια, η δικαιοσύνη η ελευθερία, η αγάπη. Ανταποκρίνεται στα ενδιαφέροντα των παιδιών και απευθύνεται σε ερωτήσεις που έχουν τα παιδιά και που είναι παρόμοιες με αυτές που έχουν ταλανίσει τους φιλοσόφους:

Τι σημαίνει χαρά;

Τι είναι καλοσύνη;

Γιατί πεθαίνουμε;

Πού πάμε όταν πεθάνουμε;

Γιατί ενώ ο Θεός είναι αγάπη ο κόσμος έχει κακία;

Τα Σοφούλια προωθούν έναν ανοιχτό διάλογο, όπου οι συμμετέχοντες δεν ανταλλάσσουν απλά ιδέες και απόψεις σαν να ήταν κομμάτια πληροφορίας. Αντί αυτού, κάνουν ερωτήσεις, διαλέγονται επιχειρήματα και διερευνούν εναλλακτικές λύσεις. Πάνω απ' όλα, προσπαθούν να καταλάβουν ο ένας τον άλλον.

Τα Σοφούλια είναι το διαλογικό όχημα που κάνουν πράξη το φιλοσοφικό διάλογο είτε σαν προσέγγιση είτε σαν περιεχόμενο, προωθώντας τη βαθύτερη ερευνητική σκέψη στα παιδιά, ενθαρρύνοντάς τα να αιτιολογούν και να εξηγούν τις απαντήσεις τους. Αν και είναι ευπρόσδεκτο και απαραίτητο να εκφράζονται διαφορετικές απόψεις σε μια φιλοσοφική έρευνα, αυτό γίνεται με έναν υποστηρικτικό, μη αντιπαραβαλλόμενο τρόπο, όπου ο στόχος είναι να διερευνηθούν από κοινού ζητήματα που προκύπτουν από μια ερώτηση και να προσπαθούν να συνάγουν συμπεράσματα. Με αυτόν τον τρόπο, τα παιδιά βοηθούνται να ακούν, να λαμβάνουν υπόψη με σεβασμό τις απόψεις των άλλων αλλά και

να τις αμφισβητούν κριτικά. Μαθαίνουν να διατυπώνουν αιτιολογημένα επιχειρήματα και να διατυπώνουν τις απόψεις τους σε άλλους.

Τα *Σοφούλια* απαιτούν φαντασία και δημιουργικότητα καθώς και συλλογική δουλειά για την ανακάλυψη νοημάτων σε κατάκτηση γνώσεων και την αναζήτηση απαντήσεων σε έννοιες όπως η δικαιοσύνη, η ζήλεια, η χαρά, και αξιών κ.τλ. Ασκούν έμπρακτα τα παιδιά στο φιλοσοφικό τρόπο σκέψης προωθώντας ένα φόρουμ για ανοιχτό διάλογο, όπου οι συμμετέχοντες ανακαλύπτουν γνώσεις και νοήματα, μέσα από το διάλογο με αποτέλεσμα να βάζουν σε πράξη τη φιλοσοφία.

3.4.2 «Μικροί φιλόσοφοι»

Για τα περισσότερα παιδιά, η δυναμική σκέψη αναπτύσσεται κυρίως στη διαδικασία της διαπροσωπικής συζήτησης και στον προβληματισμό που ακολουθεί μια τέτοια συζήτηση. Το παιδί που διαβάζει απλώς το βιβλίο, και στερείται της ευκαιρίας να συζητήσει τις ερμηνείες του με τους συμμαθητές του και τον δάσκαλό του θα στερηθεί πολλών εννοιών που το βιβλίο είναι ικανό να ασκήσει. Τα *Σοφούλια* θεωρούνται οχήματα για την προώθηση της διαπροσωπικής επικοινωνίας διότι διαβάζονται και συζητιούνται. Η συζήτηση, με τη σειρά της, φέρνει μαζί της και άλλα πλεονεκτήματα. Συγκεκριμένα, προωθεί την συνειδητοποίηση των παιδιών σχετικά με τις προσωπικότητες, τα συμφέροντα, τις αξίες, τις πεποιθήσεις και τις προκαταλήψεις του άλλου.

Ένα δείγμα από *Τα Σοφούλια*, για μαθητές ηλικίας 6-8 χρονών.

Τι είναι φόβος;

Η συζήτηση είναι μεταξύ δυο παιδιών.

Τι είναι φόβος;

Έχω πολλές ερωτήσεις στο μυαλό

Αληθινές απαντήσεις ψάχνω να βρω

Όσο πιο πολύ προσπαθώ βλέπω ένα φως

Που δυναμώνει συνεχώς

Σοφούλια όλοι είμαστε

Κι έχουμε ερωτήσεις

Μέσα στα βάθη του μυαλού

Βρίσκουμε απαντήσεις
Τότε λάμπουμε μέσα μας
Λάμπει το πρόσωπό μας
Λάμπουνε τα ματάκια μας
Ο κόσμος κι ο εαυτός μας.

Φίλοι σοφούλια είμαστε
εμείς που προσπαθούμε
μόνοι μας και με προσοχή
τη γνώση ν' αποκτούμε
Οι χαρακτήρες: Σοφούλης και Σοφούλα

-Σοφούλη!!!!!!!!!!!!!!!!!!!!!!

-Τι συμβαίνει Σοφούλα και ξεφωνίζεις. Μου'κουρες τα ήπατα.

-Σοφούλη φοβάμαι.

-Καλέ, εσύ έχεις γίνει κίτρινη σαν το λεμόνι!

-Σου λέω, φοβάμαι! Τρέμω!

-Καλά, για ηρέμησε και πες μου, τι φοβάσαι;

-Να, φοβάμαι και τον ίσκιο μου .

-Καλά, και δε μου λες πως απόχτησες αυτό το φόβο;

-Όλα άρχισαν χθες βράδυ. Άκουσα στα νέα πως κάποιο παιδάκι το χτύπησε ένα αυτοκίνητο, καθώς έκανε ποδήλατο.

-Σοβαρά! Μα, κι εγώ το άκουσα. Το παιδάκι βγήκε στο δρόμο δίχως να προσέχει κι έτσι έγινε το ατύχημα, δηλαδή χτυπήθηκε το παιδί. Εσύ όμως, γιατί φοβάσαι;

-Φοβάμαι μήπως ξαφνικά μου συμβεί κάτι κακό ... Φοβάμαι μήπως με χτυπήσει κι εμένα κάτι.

-Σοφούλα, κρίμα που μας λένε και Σοφούλια. Δεν το καταλαβαίνω! Τ' αυτοκίνητα θα πετάξουν και θα'ρθουν να σε βρουν να σε χτυπήσουν;

-Σοφούλη, μπορεί να σου φαίνεται αστείο, μα φοβάμαι

- Δε μου λες Σοφούλα, εσύ πηγαίνεις στο δρόμο με το ποδήλατό σου χωρίς να προσέχεις;

-Όχι, ποτέ!

-Ε, τότε πώς θα σε χτυπήσει το αυτοκίνητο;

-Δεν ξέρω, μα φοβάμαι! Ο φόβος έχει τρυπώσει στην καρδούλα μου και με παραλύει.

-Σοφούλα, θα σου πω μια ιστορία που μου είπε η γιαγιά μου. Κάποτε ήταν ένα παιδάκι που δε μπορούσε να κάνει τίποτα. Καθόταν συνεχώς λυπημένο και ενώ έβλεπε όλα τα παιδάκια να τρέχουν, να γελούν, αυτό ήταν θλιμμένο. Ο φόβος το είχε φυλακίσει.

Μια μέρα λοιπόν μια καλή νεράιδα πήγε στον ύπνο του και του είπε: «Τι έχεις μικρό μου και είσαι τόσο λυπημένο; Ποιος σου κλεψε το γέλιο και τη χαρά»;

Ο φόβος αποκρίθηκε το παιδάκι. «Κάθε φορά που θέλω να κάνω κάτι, αρχίζω να τρέμω, να ιδρώνω από το φόβο, ο φόβος με παραλύει».

Ο φόβος, είπε η νεράιδα, κάνει τον άνθρωπο να μη μπορεί να κάνει ό,τι αγαπάει, ό,τι μπορεί. Μπαίνει στην ψυχή του σαν το δυνατό κρύο, παγώνει και σταματάει τη ζωή και σκοτώνει τη χαρά. Η χαρά είναι το δώρο του Θεού.

Η νεράιδα χαμογέλασε στο παιδί και του είπε: μη φοβάσαι κάθε φορά που σκέφτεσαι, που προσέχεις και που ακούς τις συμβουλές, εγώ θα είμαι δίπλα σου. Μη με ξεχάσεις και σου υπόσχομαι πως κι εγώ δε θα σε ξεχάσω.

Το πρόσωπο του παιδιού σκεπάστηκε με γαλήνη. Έκλεισε τα ματάκια του χαρούμενο και κοιμήθηκε ήσυχα. Ήξερε πως η νεράιδα, θα ήταν δίπλα του αφού θα σκεφτόταν και θα πρόσεχε.

-Ωραία λοιπόν! Κάθε φορά που σκέφτομαι και κάνω πράγματα σωστά, που ακούω τις συμβουλές των μεγάλων για αυτά που δεν ξέρω δεν πρέπει να φοβάμαι γιατί η νεράιδα με προστατεύει!

-Σωστά!

-Λοιπόν ξέρω πως δεν περνάω το δρόμο με κόκκινο και προσέχω ακόμη και με το πράσινο!

Δεν πηγαίνω πουθενά χωρίς να ρωτήσω τη μαμά ή το μπαμπά. Δεν πηγαίνω κοντά σε άγνωστους. Πηγαίνω στο πάρκο, παίζω με τους φίλους αφού ρωτήσω τη μαμά. Ακούω μουσική, προσέχω τη δασκάλα...

Αλήθεια πόσο όμορφα και ελεύθερα αισθανόμαστε όταν δε φοβόμαστε!

Λοιπόν, σαν Σοφούλια που είμαστε αντί να φοβόμαστε, πάντοτε σκεφτόμαστε και προσέχουμε.

Τι μάθαμε;

-Πρέπει να φοβάμαι και να τρέμω συνεχώς;

-Αν νιώθω κίνδυνο τι πρέπει να κάνω;

-Τι είναι η σκέψη;

-Τι είναι φόβος;

Μια ερώτηση για σένα :

«Τι σε φοβίζει και τι κάνεις όταν φοβάσαι;»

Γράψε μια δική σου ερώτηση

Τα Σοφούλια ρωτάνε;;;

Γιατί θέλω να μάθω;

Όλο ρωτάω γιατί, πώς και τι;

Γιατί και ήρθα στη γη;

Γιατί έχω δόντια;

Γιατί, γιατί, γιατί;

Πώς έγινε η φωτιά;

Πώς ακούω;

Πώς, πώς, πώς;

Τι είναι σεισμός;

Τι είναι φόβος;

Τι, τι, τι;

Αγαπητό μου Σοφούλι,

Εσύ που διαβάζεις αυτό το βιβλίο είσαι ένα Σοφούλι. Είσαι Σοφούλι γιατί σκέφτεσαι και γιατί θέλεις να μάθεις. Ποτέ μη σταματάς να σκέφτεσαι, να μαθαίνεις και να ρωτάς τα γιατί, πώς, τι;

Τα παιδιά ενθαρρύνονται να ρωτάνε και να αναζητάνε να σκέφτονται μαζί ή και μόνα. Έτσι μπαίνουνε στο φιλοσοφικό δρόμο της αναζήτησης, της σκέψης της συνειδητότητας, μαθαίνοντας να ρωτάνε.

Ο ρόλος της εκπαίδευσης μπορεί να πραγματοποιηθεί μόνο με την διευκόλυνση του παιδιού να νοηματοδοτήσει τη ζωή του. «Το νόημα δεν μπορεί να απονεμηθεί. Τα νοήματα κατακτώνται, δεν είναι δεδομένα» (Lipman, 1980, σ.13) Η ιδέα συγκρούστηκε με τη σκέψη των θεωρητικών της εκπαίδευσης όπως ο Jean Piaget, ο οποίος πίστευε ότι τα παιδιά δεν ήταν ικανά να σκέφτονται κριτικά πριν από την ηλικία των 11 ή 12 ετών. Ο Lipman απέδειξε ότι τα παιδιά μπορούν να αναπτύξουν κριτική σκέψη πολύ νωρίς και να αποβούν σε κριτικά συνειδητά ενήλικα άτομα.

Τα Σοφούλια έχουν δοκιμαστεί και έχει διαπιστωθεί ότι οδηγούν τα παιδιά στην ανακάλυψη των νοημάτων ανταποκρινόμενα στις θεωρίες της διαλογικής παιδείας, της διαλεκτικής. Τα Σοφούλια πιστεύουν και αποδεικνύουν ότι τα παιδιά από προσχολική ηλικία έχουν μοναδικές ικανότητες και μπορούν λογικά να διαπραγματευθούν και να κατανοήσουν ακόμη και αφηρημένες έννοιες.

Ο καθηγητής Lipman, παρατηρώντας ότι πολλοί ενήλικες δεν μπορούσαν να αιτιολογούν καλά τον εαυτό τους και φοβούμενος ότι ίσως ήταν πολύ αργά για να μάθουν, ανταποκρίθηκε με μια ριζοσπαστική ιδέα: να διδάξει τη φιλοσοφία των παιδιών - ή ειδικά «την καλλιέργεια της εξαιρετικής σκέψης», αρχίζοντας από το νηπιαγωγείο και συνεχίζοντας το γυμνάσιο.

Προσαρμόζοντας το υλικό στο επίπεδο των μαθητών μπορούμε να διδάξουμε τις ίδιες έννοιες. Στο δείγμα του φόβου μπορεί το μεγαλύτερο παιδί ή ο μαθητής που μπορεί να πάει το διάλογο πιο πέρα να δοθεί «Αν μπορείς κοίταξε τον φόβο κατάματα και ο φόβος θα φοβηθεί και θα φύγει». «Όταν φοβάσαι, ο φόβος διακλαδώνεται σε αναρίθμητες γενεές και εξευτελίζεις αναρίθμητες ψυχές μπροστά και πίσω σου.» (Ασκητική, σ. 36) Μέσα από την ανάγνωση, τη φωνή των διαλόγων μέσα από πίνακες τέχνης μπορεί να αναπτυχθεί ο διάλογος, η κριτική σκέψη και η δημιουργική απάντηση.

Κάθε έργο είναι σαν να συμμετέχει σε διάλογο με το να προκαλεί την ανταπόκριση του μαθητή-αναγνώστη, αλλά και τη γόνιμη διαλογική επικοινωνία μεταξύ συναναγνωστών. Ο διάλογος αναδεικνύει την ανάγνωση ως γίνεσθαι, ως ανοιχτή, μη παγιωμένη διαδικασία, που ανανεώνεται διαρκώς μέσα από την εναλλαγή των υποκειμένων, των συνθηκών επικοινωνίας, των ιστορικών και κοινωνικών συμφραζομένων.

3.5 Φιλοσοφία, Διάλογος, Συνειδητότητα

Η ανθρώπινη πραγματικότητα στο σύνολό της στέκεται κατακερματισμένη, θρυμματισμένη οδηγώντας τον άνθρωπο σε απόγνωση. Η τραγική πραγματικότητα ή η μη τραγική είναι αποτέλεσμα της ανθρώπινης σκέψης. Κι ενώ μπορεί ο άνθρωπος προοδεύει τεχνολογικά αυτοκαταστρέφεται χρησιμοποιώντας τις ίδιες του, τις ανακαλύψεις. Το τραγικό είναι ότι η ίδια η σκέψη δεν διανοείται ότι η καταστροφή είναι δημιούργημά της. Στέκεται παθητικός θεατής ξένη προς το δημιούργημά της.

Η όλη κατάσταση μπορεί να αλλάξει αν δημιουργηθεί μια ενσυνείδητη φιλοσοφημένη σκέψη που ενεργά παρεμβαίνει στο έργο της. Η φιλοσοφία, ο διάλογος, και η συνειδητότητα είναι το τριαδικό σύμβολο της ανθρώπινης σκεπτόμενης ύπαρξης, οι συνδετικοί κρίκοι της ανθρώπινης αρμονίας. «Η σοφία είναι ένα μόνο πράγμα: να γνωρίζει κανείς την αρχή που κυβερνά τα πάντα με τη βοήθεια των πάντων» (Ηράκλειτος, Διογένης Λαέρτιος, IX 1).

Κανείς δεν μπορεί να σκεφτεί αν δεν διαλεχθεί, δεν στοχαστεί, δε σκεφτεί κριτικά. Κανείς δεν μπορεί να αποκτήσει συνείδηση αν δεν κάνει την ενδοσκόπηση, τον εσωτερικό του διάλογο. Κανείς δε μπορεί να νοηματοδοτήσει χωρίς φιλοσοφικό διάλογο. Ένα συνεχές ρεύμα που αλληλοεπηρεάζει την κάθε έννοια, διαρρέει τις τρεις (φιλοσοφία, διάλογο, συνειδητότητα) και δημιουργεί η συλλογική συνείδηση.

Για να υπάρχει συνοχή, αρμονία, χρειάζεται συνέχεια.

«Από την παιδική μου ηλικία αναγκάστηκα να επικεντρώσω την προσοχή στον εαυτό μου. Αυτό μου προκάλεσε πολλά βάσανα, αλλά η παρούσα γνώμη μου είναι ότι ήταν μια μεταμφιεσμένη ευλογία, διότι μου δίδαξε να εκτιμώ την ανεκτίμητη αξία της ενδοσκόπησης στη διατήρηση της ζωής, καθώς κατέστη και ένα μέσο επίτευξης. Η πίεση της κατοχής και το αδιάκοπο ρεύμα εντυπώσεων που εισχωρούν στη συνείδησή μας μέσω όλων των πυλών γνώσης καθιστούν τη σύγχρονη ύπαρξη επικίνδυνη με πολλούς τρόπους. Τα περισσότερα πρόσωπα απορροφώνται τόσο από την παρατήρηση του εξωτερικού κόσμου, ώστε αγνοούν πλήρως αυτό που μεταδίδεται μέσα τους. Ο πρόωρος θάνατος εκατομμυρίων είναι κυρίως απόρροια αυτής της αιτίας. Ακόμη και εκείνοι που ενδιαφέρονται για τους συνανθρώπους, διαπράττουν το κοινό λάθος να ξεφεύγουν διαφεύγοντας στη φαντασία αγνοώντας τους πραγματικούς κινδύνους. Και αυτό που ισχύει για ένα άτομο ισχύει επίσης, περισσότερο ή λιγότερο, σε έναν λαό στο σύνολό του.»
- Νικόλα Τέσλα

Η ανθρώπινη συνείδηση δεν είναι μια ενοποιημένη οντότητα, αλλά μάλλον, είναι πάντα συγκρουσιακή μεταξύ διαφορετικών συνειδήσεων. Όμως με διάλογο και στοχασμό μπορούμε να δημιουργήσουμε μια συνειδητότητα που δε θα μειώνει την ανθρωπότητα σε απομονωμένα αντικείμενα.

«Για να αντισταθούμε σε αυτή την έμφυτη τάση μάχης, ο καλύτερος τρόπος είναι να διαλυθεί η άγνοια των πράξεων των άλλων, μέσω της συστηματικής εξάπλωσης της

γενικής γνώσης. Με αυτό το αντικείμενο, είναι σημαντικό να βοηθήσουμε την ανταλλαγή σκέψης και συνουσίας».- Νίκολα Τέσλα

Ο φιλοσοφικός, κριτικός διάλογος, μέσα από την παιδεία, μπορεί να γίνει το αριάδνειο νήμα προς την πύλη της συνειδητότητας.

3.5.1 Πλανητική σκέψη Καζαντζάκης

Η διαλεκτική ένωση ανάμεσα στη συνείδηση και στον κόσμο, είναι ή κοινωνική διαδικασία μέσα από την οποία οι ανθρώπινες υπάρξεις, δεν είναι παθητικοί αποδέκτες της ονοματισμένης πραγματικότητας αλλά κατανοούν την πραγματικότητα και παίρνουν την ευθύνη να την μετασχηματίσουν και να διαμορφώσουν τη ζωή τους. Κατά τον Ηράκλειτο « Ου δει (ως) παίδας τοκεώνων, τουτ'έστι κατά ψιλόν· Καθότι παρειλήφαμεν» (Μάρκος Αντώνιος IV 46) Δεν πρέπει να ενεργούμε σαν παιδιά των γονιών μας δηλαδή, πιο λιανά, σύμφωνα με τις αντιλήψεις που παραλάβαμε.

Η ανάπτυξη της αυτοσυνειδησίας σημαίνει ότι μαθαίνεις να αντιμετωπίζεις με κριτική διάθεση τον κόσμο ενώνοντας τη συνείδησή σου στην εξανθρώπιση του ανθρώπου. Η παιδεία της συνειδητότητας αφυπνίζει τους ανθρώπους και τους ελευθερώνει καθιστώντας τους αυτόβουλα-αυτόνομα άτομα και οδηγώντας τους σε μια συνειδητά πλανητική σκέψη αρμονίας. Η σκέψη αυτή μοιράζεται το όραμα και καθίσταται η βάση για αυτονομία και ελευθερία του ανθρώπου και των κοινωνιών.

Η σκέψη του Καζαντζάκη είναι μία από τις πλέον διαλεκτικές και ελεύθερες σκέψεις που ωθούν την καθολική σκέψη στη συνειδητότητά της. Ο στοχασμός, ο έναρθρος λόγος, η σιωπηρός, ο διάλογος, με το παρελθόν, με το μέλλον, με το λόγο, με την ενόραση, με τους πολιτισμούς, με τις θρησκείες, με το εφήμερο, με το αιώνιο, με το φαινομενικό, με το φανταστικό καθιστούν τη σκέψη του διαχρονικά πλανητική.

Το έργο του Καζαντζάκη καθώς και έργα άλλων στοχαστών θα πρέπει να αποτελέσουν την βάση της παιδείας του διαλόγου για να αντισταθούμε στην άνοδο της ασημαντότητας και να μνηθούμε στην ελεύθερη, υπεύθυνη σκέψη της συνειδητότητας. Ένας ελεύθερος νους δημιουργείται ασκούμενος στον ανήφορο της διαλεκτικής.

IV. Επίλογος

« On ne voit bien qu'avec le coeur. L'essentiel est invisible pour les yeux » δηλαδή
« μόνο με την καρδιά βλέπουμε καλά, την ουσία δεν τη βλέπουν τα μάτια »
Χαρακτηριστικό απόσπασμα του βιβλίου είναι: « Οι άνθρωποι δεν έχουν πια καιρό να
γνωρίσουν τίποτα. Τ' αγοράζουν όλα έτοιμα στα εμπορικά. Καθώς όμως δεν υπάρχουν
εμπορικά που πουλάνε φίλους, οι άνθρωποι δεν έχουν πια φίλους. Γυρεύω φίλους. Είναι
κάτι που παραμελήθηκε πολύ.» (Antoine Saint Exupery, 2007, σ.57). Στο βιβλίο, τού
Antoine de Saint-Exupery « Ο μικρός πρίγκιπας », θίγεται το θέμα του φαίνεσθαι και του
είναι. Τα λόγια αυτά είναι συγκλονιστικά και εκφράζουν σε μεγάλο βαθμό τις ανθρώπινες
σχέσεις. Εκφράζουν την αδυναμία των ανθρώπων να επικοινωνήσουν πραγματικά, να
δημιουργήσουν σχέσεις, έτσι που να αναγνωρίσει και καταλάβει ο ένας τον άλλον, και να
αποκτήσει συνείδηση ο ένας του άλλον. Δεν πουλάνε σοφία, δεν πουλάνε σκέψη, δεν
πουλάνε συνείδηση.

Η συνείδηση και συνειδητότητα δεν είναι προϊόντα αγοραία αλλά δομούνται μέσα από
τον κρητικό νου. Δημιουργούνται μέσα από το στοχασμό, το διάλογο και την επαφή με
τον άλλον και με τον εαυτό μας. Η έλλειψη κρητικού νου και αυθεντικού διαλόγου έχουν
σαν απόρροια τη βαθειά κρίση της συνειδητότητας. Έτσι υπάρχει η άνοδος της
ασημαντότητας και η καταστολή των αξιών:

Η ιδέα του εγκλωβισμού στην εικόνα απετέλεσε το βασικό μοτίβο πολλών μύθων όπως
του Νάρκισσου ο οποίος πεθαίνει αυτοθαυμαζόμενος στο νερό του ποταμού που το
χρησιμοποιούσε ως κάτοπτρο.

Η παιδεία μέσα από το διάλογο και το φιλοσοφικό στοχασμό είναι η ελπίδα για την
εξάπλωση της συνειδητότητας και της συνέχισης της πορείας της ανθρωπότητας. Θα
πρέπει να ενσκήψουμε στα φιλοσοφικά έργα και ερωτήματα που προβάλλουν τη σκέψη και
συνάδουν με τα ερωτήματα των παιδιών να εφαρμόσουμε τη διαλεκτική (φιλοσοφικό
διάλογο) για τη δημιουργία ενός συνειδητού κόσμου του παρόντος. Να δώσουμε την
ευκαιρία μέσα από το διάλογο να γνωρίσουν τα παιδιά τον εαυτό τους και τον κόσμο, να
δημιουργήσουν σχέσεις με τον εαυτό του και τον κόσμο και συνειδητά και υπεύθυνα να
επιλέξουν την οδό της σημαντικότητας του ανθρώπινου είδους, τη συνειδητότητα.

Όπως αναφέρει η Eudora Welty « Θα πρέπει να ενσκήψει ο άνθρωπος στους
πανανθρώπινους συμβολισμούς που αποτελούν μεγαλόπνευστα σαλπίσματα να
αντιπαλέψει ότι τον υποδουλώνει και τον ευτελίζει και, παράλληλα, να αγωνιστεί για τον

πνευματικό φωτισμό του, την κοινωνική του απελευθέρωση και την υπαρξιακή του τελείωση»

Τόσοι πολλοί άνθρωποι φοβούνται από το θαύμα της δικής τους παρουσίας. Πεθαίνουν να αποτελέσουν μέρος σε ένα σύστημα, σε έναν ρόλο, σε μια εικόνα ή σε μια προκαθορισμένη ταυτότητα που άλλοι έχουν φτιάξει για αυτούς. Μέσα από τον διάλογο μπορεί ο καθένας να φτιάξει όχι είδωλα αλλά αληθινούς εαυτούς. Μέσα στο διάλογο θα πρέπει να θέσει την ερώτηση Ποιος είμαι; Που πάω; Μέσα από τον Καζαντζάκη και όλους αυτούς που θέτουν τα θεμελιακά ερωτήματα να αναζητήσει στον κοινό χώρο του διαλόγου μαζί με τον άλλον για να οδηγηθεί στην συνείδηση του κόσμου, στην πραγματικότητα.

Ο Καζαντζάκης δίνει τις φωνές ηρώων. Το έργο του αποτελεί ένα σύμβολο αέναου αγώνα ελευθερίας, μάθησης, δημιουργίας, συνειδητότητας. Θυμίζει τον Γλάρο Ιωνάθαν: «Δε με νοιάζει αν είμαι φτερό και κόκαλο, μάνα. Το μόνο που θέλω είναι να μάθω τι μπορώ, και τι δεν μπορώ να κάνω στον αέρα — αυτό και τίποτε άλλο. Το μόνο που θέλω είναι να μάθω» (Ρίτσαρντ Μπαχ, Γλάρος Ιωνάθαν, σ. 15). Ο Τόμας Μανν παραλλήλισε τον Καζαντζάκη με τους μεγάλους Έλληνες ποιητές τής αρχαιότητας, τους προγόνους του• είπε ότι το πνεύμα του Ομήρου αναβίωσε σ' αυτά τα βιβλία, που κοχλάζουν από εξαιρετική ζωτικότητα, που εγείρονται από ένα πανθεϊστικό συναίσθημα όπου όλη η φύση, μέχρι το ταπεινότερο φυτό του λόφου, είναι καθαγιασμένη.» Γράφει ο Marcel Brion της Γαλλικής Ακαδημίας στη «Le Monde» με αφορμή την *Αναφορά στον Γκρέκο*, του Νίκου Καζαντζάκη.

Ο καθένας μας έχει την ευθύνη για την δική του πορεία αλλά και την πορεία του κόσμου. Η παιδεία έχει την ευθύνη να παρέχει την αρένα της ελεύθερης άσκησης, της σκέψης για να φτάσει ο κόσμος στο σημείο της συνείδησης. Με την παιδεία φεύγουμε από τη χώρα των φαινομένων και γυρίζουμε στον τόπο των νοημάτων, παραιτούμαστε από τα πολλά και ξαναρχόμαστε στο ένα εκείνο, όπου θα αντικρύσουμε την ελευθερία και την ευδαιμονία.

Η παιδεία του διαλόγου είναι ο απαραίτητος μόχθος και η ελπίδα για την αποκατάσταση της ενότητάς μας. Είναι η φωνή η δική σου και των αριθμητων ανθρώπων που πέρασαν και που θάρθουν και που ζητούν τη φωνή του διαλόγου για να μπορέσουμε να καταλάβουμε αυτό που μας ενώνει να ξυπνήσουμε από το λήθαργο της ατομικότητας.

Χρειάζεται η ελεύθερη μέθοδος της διαλεκτικής του διαλόγου, των ελεύθερων σπιρουνιαστικών ερωτημάτων μέσα από τα μεγαλόπνοα έργα των μεγάλων όπως του Νίκου Καζαντζάκη. «Κάθε σου πράξη αντιχτυπάει σε χιλιάδες μοίρες. Όπως περπατάς, ανοίγεις, δημιουργείς την κοίτη όπου θα μπει και θα οδέψει ο ποταμός των απόγονων. Οι μελλούμενες γενεές δε σαλεύουν μέσα στον αβέβαιο καιρό, μακριά από σένα. Ζουν ενεργούν και θέλουν μέσα στα νεφρά και στην καρδιά σου. Όλη η γενεά καταφεύγει στο στήθος σου και ρωτάει και προσδοκάει με αγωνία.» (*Ασκητική*, σ. 33). την απάντηση, ποιος, είμαι, που πάω; Μέσα από τον διάλόγό σου θα σωθεί η συνειδήσή μας. Ο διάλογος είναι ό,τι κατόρθωσε ο άνθρωπος μια μοναδική φωνή που συνελήφθη από το ελληνικό πνεύμα και που αποτελεί απόσταγμα συνειδήσεων. Με την επιρροή του καθίσταται μια μοναδική φωνή με στην συναυλία των εθνών. « Une voix unique par son influence dans le concert des Nations. (Jacques Bouchard, 2015).

«Σ' αυτόν τον κόσμο, που ολοένα στενεύει, ο καθένας μας χρειάζεται όλους τους άλλους. Πρέπει ν' αναζητήσουμε τον άνθρωπο, όπου κι αν βρίσκεται. Όταν, στο δρόμο της Θήβας, ο Οιδίπους συνάντησε τη Σφίγγα, κι αυτή του έθεσε το αίνιγμά της, η απόκρισή του ήταν: ο άνθρωπος. Τούτη η απλή λέξη χάλασε το τέρας.» Γιώργου Σεφέρη στην ομιλία του κατά την απονομή του Νόμπελ Λογοτεχνίας. Το τέρας της «βαβυλωνίας» μπορεί να πεθάνει μέσα από τον ειλικρινή γόνιμο διάλογο με τον άνθρωπο. Είναι καιρός να αναγνωρίσουμε την άγνοιά μας και μέσα από το διάλογο να οδεύσουμε στην συνειδητότητά μας. Διότι «Τίποτα στον κόσμο δεν είναι πιο επικίνδυνο από την πραγματική άγνοια και την συνειδητή ηλιθιότητα». Μάρτιν Λούθερ Κινγκ.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΚΕΣ ΑΝΑΦΟΡΕΣ

Albert Einstein. (1954). *Ideas and Opinions*. based on Mein Weltbild, edited by Carl Seelig, and other sources New translations and revisions by Sonja Bargmann. New York: Crown Publishers, Inc.

Albert, Einstein. (1983). *Einstein the Poet: In Search of the Cosmic Man*, from a series of meetings William Hermanns had with Einstein in 1930, 1943, 1948, and 1954

Antoine de Saint Exupery (2007). *Ο μικρός Πρίγκιπας*. Εκδόσεις Ενδυμίων

Αριστοτέλης. (2006). *Ηθικά Νικομάχεια*. Εισαγωγή-μετάφραση-σχόλια, Δ. Λυπουρλής. Τόμ. 1 (Βιβ. Α' - Δ'). Θεσσαλονίκη: Ζήτρος

Αριστοτέλους. *Μετά τα Φυσικά*. Τόμος Α', Μετάφρασις. Ν. Κυργιόπουλος

Αισχύλος. *Προμηθέας Δεσμώτης*. Μετάφραση Ι. Γρυπάρης Ο.Ε.Δ.Β

Anderson, R., Cissna, K. N., & Arnett, R. C. (1994). *The reach of dialogue: Confirmation voice and community*. Cresskill, NJ: Hampton Press.

Μπαμπινιώτης, Γ.(2002). *Λεξικό Ελληνικής Γλώσσας*. Β' Έκδοση,

Bakhtin, Michael. (2006). *On Dialogue*. Dimitri Licunin. Lexicton Books

Bakhtin, Michael. (2000). *Ζητήματα της ποιητικής του Ντοστογιέφσκι*. μτφρ. Αλεξάνδρα Ιωαννίδου, επιμ. Βαγγέλης Χατζηβασιλείου, εισαγ. Δημήτρης Τζιόβας. Αθήνα: Πόλις.

- Bakhtin, Michael. (1990). *Art and Answerability: Early Philosophical Essays*. Austin: University of Texas Press.
- Bakhtin, Michael. (1988). *Literature and Spirit: Essays on Bakhtin and His Contemporaries*. David Patterson
- Bakhtin, M. (1986). *Speech Genres and Other Late Essays*. Austin: University of Texas.
- Bakhtin, M. (1984). *Problems of Dostoevsky's Poetics*. Edited and translated by Caryl Emerson Minneapolis: University of Minnesota Press.
- Bakhtin, M. (1981). *The Dialogic Imagination*. Austin: University of Texas Press.
- Bakhtin, Michael. (1979). *Αισθητική της γλωσσικής δημιουργίας*. Προς μια επανεπεξεργασία του βιβλίου για το Ντοστογιέφσκι. Μόσχα
- Blakeslee Sandra. January 10, 2006 *Cells That Read Minds*. (NEW YORK TIMES)
- Bohm, David (1996). *On Dialogue*. New York: Lee Nickol, Routledge
- Buber, Martin. (2014). *Between Man and Man*. London- New York: Routledge Taylor & Francise- Library Publishing
- Buber, Martin. (1967). *A Believing Humanism*, New York: Simon and Schuster
- Buber, Martin (1970). *I and Thou*. New York: Charles Scribner`s. Sons
- Buber, Martin. Schuster. (1967). *Meetings. Open Court I And Thou*. A Believing. M. Friedman (ed.), La Salle, Publishing Co. New York: Charles
- Maurice S. Friedman, Martin Buber. (1955). *The Life of Dialogue*. London, New York: Routledge,
- Burbules, N. C., & Rice. S. (1992). *Dialogue across differences: Continuing the conversation*. Harvard Educational Review, 61, 393-416.
- Burbules, N. C. (1993). *Dialogue in teaching: Theory and practice*. New York: Teachers College Press.
- Burbules, Nicholas C. (2005). *Dialogue and critical pedagogy. Critical Theory and Critical Pedagogy Today – Toward a New Language in Education*. Haifa: University of Haifa
- Carroll, R. T. (2004). *Critical thinking*. Retrieved in 2012, March, from <http://www.scribd.com/doc/16426858/Critical-Thinking-Ch1-Drrrobert-Todd-Carroll> 60. January 10, 2006

- Bynum Jack E. (2011). Louis Pasteur, *The Dream Catchers: In Pursuit of the Challenge, the Quest, and the Future*, Westbow Press, USA
- Cicero, *Tusculan Disputations* (V.10)
- Christodoulou, Charitini. (2012). *Dialogic Openness in Niko Kazantzakis*. Cambridge: Schollars Publishing
- Descartes, René. (1834). *Discourse on Method*. (1637) Paris, X—Librairie De la Bibliotiîèque Nationale Assage Montesquieu, Palais-Royal
- Dewey, J. (1900). *The school and society*. Chicago: The University of Chicago Press.
- Dewey, J. (1916). *Democracy and education: An introduction to the philosophy of education*. New York: Macmillan.
- Facione, Peter. A. (2013). *Critical Thinking: What It Is and Why It Counts*. <http://www.insightassessment.com/CT-Resources>
- Facione, Peter. (1990). *The Delphi Report. Critical Thinking: A Statement of Expert Consensus for Purposes Assessment and Instruction* Santa Clara University. The California Academic Press
- Frances Slep & Omer Sener. *Dialogue Theories*. Edited by Paul Weller
- Freire, Paolo. (1977). *Η αγωγή του Καταπιεζόμενου*. Μετάφραση, Γιάννης Κρητικός.
- Freire, Paulo, (2005). *Pedagogy of the Oppressed*. Translated by Myra Bergman
- Freire Paulo, Ira Shor. (1987). *A pedagogy for liberation: Dialogues on transforming education*, South Hadley, Mass, Bergin& Garevey.
- Georgi Y. Johnson. (2016). To Be Conscious of Consciousness. Mirror Neurons and Human Freedom Science and Nonduality Dialogues, Neuroscience, Nondualit
- Haraway, D. (1991), *Simians, Cyborgs and Women: The Reinvention of Nature*, New York: Routledge
- Gruwell, Erin. (2007) *The Gigantic Book of Teachers' Wisdom*.New York. Skyhorse Publishing Inc.
- Ηράκλειτος. (1999). *Άπαντα* Πρόλογος- μετάφραση, Τάσος Φάλκος- Αρβανιτάκης, Εκδόσεις Ζήτρος
- Isaacs, W. N. (2002). *The Dialogue Project Annual Report*. 1993–1994. Retrieved from <http://www.sol-ne.org/res/wp/8004.html>.

- Καβάσιλας – Μπεντά. (1995). *Φιλοσοφικό Κοινωνιολογικό Λεξικό*. Τόμος Γ. Αθήνα. Εκδόσεις: Κ. Καπόπουλος:
- Καζαντζάκης, Ν. (1960). *Ο Βραχόκηπος*. Μετ. Παντελής Πρεβελάκης. Αθήνα. Εκδόσεις Ελένης Καζαντζάκη,.
- Καζαντζάκης, Νίκος (2009). *Αναφορά στο Γκρέκο*. Αθήνα: Εκδόσεις Καζαντζάκη,
- Καζαντζάκης Ν. (1971). *Η Ασκητική*. Αθήνα: Εκδόσεις Ελένη Καζαντζάκη
- Καζαντζάκης Ν. (1971). *Ο βραχόκηπος*. Αθήνα: Εκδόσεις Ελένη Καζαντζάκη
- Καζαντζάκης Ν. (2013). *Βίος και Πολιτεία του Αλέξη Ζορμπά*. Αθήνα Εκδόσεις Έθνος
- Καζαντζάκης Ν. (2013). *Ταξιδεύοντας*. Αθήνα Εκδόσεις Έθνος
- Krippendorff, K. (1989). *Rethinking Communication: Paradigm Issues*, Vol. 1 B. Dervin, L. Grossberg, B. J. O'Keefe & E. Wartella (Eds.) Newbury Park. CA:
- Kounios, John (2000). *Neural Activity When People Solve Verbal Problems with Insight*. PLOS
- Krull Kathleen, 2005. *Giants of Science Leonardo da Vinci*, Puffin Books by Penguin Books. New York
- Lipman Matthew and Ann Margaret Shar. (1975). *Teaching children philosophical, thinking*. First Printing
- Maurice S. Friedman, Martin Buber (1955): *The Life of dialogue*. Λονδίνο Νέα Υόρκη: Routledge
- Ματσαγγούρας, Ηλίας. (1994). *Θεωρία και πράξη της διδασκαλίας, Στρατηγικές διδασκαλίας: Από την πληροφόρηση στην κριτική σκέψη*. Τόμ. Β' Αθήνα
- Meltzoff, N. Andrew. (1999) *Born to Learn: What Infants Learn from Watching Us*. Department of Psychology, University of Washington From The Role of Early Experience in Infant Development, Skillman, NJ: Pediatric Institute Publications
- Mercer, N. - Fisher, E. (1999). *Πώς βοηθούν οι δάσκαλοι τα παιδιά να μάθουν; Μια ανάλυση των παρεμβάσεων των δασκάλων σε δραστηριότητες που βασίζονται στη χρήση ηλεκτρονικού υπολογιστή, Εξέλιξη του παιδιού στο κοινωνικό περιβάλλον*. Ε.Α.Π., Πάτρα
- Μπερντιαέφ, Νικόλαος. (1996). *Πέντε στοχασμοί περί υπάρξεως*. μεταφρ. Γουνελάς Σωτήρης και Βάσω. Αθήνα

- Nash, R. J. & Saurman, K. P. (1982). *Learning to Earn Is Not Learning To Live: Student Development Educators As Meaning Makers*. In: Owens, H. F., Witten, C. H., Barley, W. R. (eds.) College Student Personnel Administration. Springfield, IL: Charles C. Thomas.
- Νικολούδης Η. Π, (1992). *Από τον Προμηθέα στον Σωκράτη*. Εκδόσεις Ροές, Αθήνα
- Novalis, (1903) *The disciples at Saïs and other fragments*, Methuen & Co., London
- Όμηρος. (1920). *Ομήρου Ιλιάς*. Μετάφραση: Ν. Καζαντζάκη - Ί. Θ. Κακριδίη Oxford: (ed. D. B. Monro and T. W. Allen.,)
- Παπανούτσος, Ε. Π. *Θεματικοί Κύκλοι Έκφραση - Έκθεση* Υπουργείο Εθνικής Παιδείας και Θρησκευμάτων Παιδαγωγικό Ινστιτούτο Οργανισμός Εκδόσεως Διδακτικών Βιβλίων Αθήνα
- Pasteur Louis, Jack E. Bynum, (2011) *The Dream Catchers: In Pursuit of the Challenge, the Quest, and the Future* . Westbow Press, USA
- Patterson, David, (1988). *Literature and Spirit: Essays on Bakhtin and His Contemporaries*. London: The Continuum International Publishing Group Inc New York
- Πετιμεζά, Χρυσούλα.(2010). *Τα Σοφούλια: Τι είναι φόβος;*. Montreal: Yiayia.
- Πλάτων. *Πολιτεία*. Μετάφραση, Ν.Μ. Σκουτερόπουλος Εκδόσεις Πόλις
- Platon le Sophiste- *Σοφιστής*. Traduction française · Victor Cousin. Volume XI
- Ramachandran V.S. (2012). *Do Mirror Neurons Give Us Empathy?* By Jason Marsh March 29, 2012
- Rogers, C. R. (1983). *Freedom to Learn for the 80s*. Columbus, OH Charles E. Merrill Publishing Company.
- Ramachandran V S. (2011) *The Tell: Tale Brain-Unlocking the Mystry of Human Nature*. Publishing Random House India
- Πλάτωνος. (1950). *Πολιτεία*. μετάφ. Γιάννη Γριπάρη Βιβλιοθήκη Αρχαίων Ελλήνων Συγγραφέων, επιμέλεια: Ευάγγελος Παπανούτσος
- Πλάτων. *Μένων*. μτφρ. Β. Τατάκης. Αθήνα: εκδ. Δαίδαλος-Ι.Ζαχαρόπουλος,
- Πλάτωνος *Μένων*.. (Η περί αρετής πειραστικός). Μτφρ. Ε. Λαμπρίδη Αρχαίον κείμενον, Αθήνα: Πάπυρο

- Πλάτων. *Αλκηβιάδης*. Βιβλιοθήκη Αρχαίων Ελλήνων Συγγραφέων μετάφραση Ηλ. Λάγιος
- Πλάτων. *Σοφιστής*
- Πλάτων. (2004). *Συμπόσιον*. Μτφρ. Ηλίας Σ. Σπυρόπουλος Εισαγωγή, μετάφραση, σχόλια, υπομνήματα. Θεσσαλονίκη: Ζήτρος.
- Πλάτων. (2001). *Φαίδρος*. Μελέτη - μετάφραση - σχόλια Παναγιώτης Δόικος, Εκδόσεις Ζήτρος
- Πλάτων. *Γοργίας*. μετάφραση - σχόλια επιμέλεια έκδοσης: Γιάννης Κορδάτος. Τζουμελέας Βιβλιοθήκη Αρχαίων Συγγραφέων
- Πλάτων, Julia.E. Annas. (2006) *Εισαγωγή στην Πολιτεία του Πλάτωνα*, μτφ. Γραμμένου Χρυσούλα. Αθήνα: Εκδόσεις Καλέντης.
- Poeseos philosophicæ. (1860). *Fragmenta Physica*. Original Austrian Nationaliogene de Laertevin Phyrhron lib IX&72
- Dr. Richard Paul, Dr. Linda Elder. *The Miniature Guide to The Foundation for Critical Thinking Concepts and Tools*. www.criticalthinking.org
- Scriven, Michael & Paul, Richard. (1987). *International Conference on Critical Thinking and Education Reform*,
- Strohm, S. M., & Baukus, R. A. (1995). *Strategies for fostering critical thinking skills*. *Journalism and Mass Communication Educator*, 50 (1), 55-62.
- Θουκυδίδης. *Περικλέους Έπιτάφιος Λόγος*
- Voloshinov V.N. (1973). *Marxism and philosophy of language*. Translated by Ladislav Matejka and R. Titunik - Department of Slavic Languages and Literatures University of Michigan Ann Arbor. New York and London: Mich Seminar Press
- Voloshinov, Valentin. (1997). *In Perspective: of International Socialism*. John Parrington Issue 75, quarterly journal of the Socialist Workers Party (Britain)
- Yankelovich, Daniel. (1999). *The Magic of Dialogue*. New York: Simon and Schuster,
- Wade, C. (1995). *Using writing to develop and assess critical thinking*. *Teaching of Psychology*
- Wangari Maathai. (2004) Excerpts from Wangari Maathai's Nobel Peace Prize Acceptance Speech,
- Wegerif Rupert, (2010). *Mind Expanding*. Mc Graw Hill, Open University Press

